

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЬОВ КОСТЯНТИН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 343.983.25

ДИСЕРТАЦІЯ
ОСНОВИ МЕТОДИКИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ
ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА

08 – Право

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **К. М. Ковальов**

Науковий керівник: **Фаринник Василь Іванович**, доктор юридичних наук,
доцент, заслужений юрист України

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Ковальов К. М. Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2022.

У дисертації розроблено теоретичні, практичні й методичні основи проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа. Проаналізовано генезу становлення документа як матеріального носія інформації та об'єкта експертного дослідження. Запропоновано авторські визначення поняття документа в галузі криміналістики, криміналістичного документознавства й технічної експертизи документів, зокрема з огляду на мету встановлення давнини його виготовлення. Документ слід тлумачити як матеріальний носій юридично значущої інформації, оформлений згідно з вимогами на папері або його замінниках, у придатному для експертного дослідження стані чи який залишив на собі або містить ознаки про технологію виготовлення, певні обставини чи події, що відбувалися в певний проміжок часу, різноманітні зміни, що були в нього внесені випадково або навмисно та можуть бути виявлені експертом і мати значення для доказування у справі.

Сформульовано дефініцію спеціальних знань у галузі криміналістичного документознавства, які визначено як систематизовані спеціальні професійні знання з різних галузей науки і техніки, а також практичні уміння й навички комплексного дослідження документів, яких набуває експерт чи спеціаліст під час навчання за відповідною програмою підготовки, проведення наукових досліджень і практичної роботи з дослідження документів, що використовують для встановлення обставин справи та надання обґрунтованого висновку експерта на поставлені йому судом чи учасниками (сторонами) справи запитання. З огляду на обсяг спеціальних знань, який

повинні мати експерти-документознавці, науково обґрунтовано перспективні напрями розширення можливостей судової технічної експертизи документів, що передбачають створення нової експертної спеціальності – визначення давнини документа (індекс 2.4) і започаткування нових підходів до підготовки судового експерта відповідної спеціальності.

Аргументовано ієрархічність структури експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документа, окреслено їх характерні ознаки. Сформульовано визначення поняття типового завдання в галузі криміналістичного документознавства й технічної експертизи документів як певного (стандартизованого) алгоритму дій, передбачених методикою проведення дослідження окремих видів документів, які здійснює судовий експерт (обізнана особа) з метою отримання науково обґрунтованого й достовірного результату (висновку експерта), необхідного під час здійснення судочинства.

Констатовано необхідність удосконалення системи класифікації методів криміналістичного документознавства на підставі сучасних досягнень науки й техніки в галузі криміналістичного документознавства, зокрема визначення давнини виготовлення документа. Запропонована автором класифікація методів надасть можливість експерту сформулювати чіткий поетапний план експертного дослідження, який забезпечить отримання обґрунтованого й достовірного результату, а розроблені окремі пропозиції щодо напрямів реалізації конкретних методів під час визначення давнини виготовлення документів є основою для розроблення відповідної методики.

Запропоновано тлумачити методику в криміналістичному документознавстві як документ, що визначає систему методів, прийомів, правил і технічних засобів, які застосовує судовий експерт у певній послідовності під час дослідження об'єктів експертизи й встановлення фактичних даних.

Систематизовано стадії проведення експертного дослідження з метою встановлення давнини виготовлення документа. Окреслено завдання кожної зі

стадій та порядок дій судового експерта під час проведення дослідження. Сформовано загальні положення методики проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів.

Метою призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа є: усебічне, повне, об'єктивне, комплексне дослідження наданих об'єктів, унаслідок чого формують і надають науково обґрунтовані висновки про часові характеристики документів, отримані в процесі збирання доказів, можливість існування певних фактів та явищ, їх хронологічну послідовність, а також вирішення інших питань за допомогою використання спеціальних знань експертів у разі необхідності з'ясування часових зв'язків і відносин.

Сформовано рекомендації з підготовки судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, окреслено етапи призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа і притаманні їм особливості.

З метою ефективного проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа запропоновано переліки загальних і типових питань, що ставлять на вирішення експерту. Питання класифіковано залежно від об'єктів дослідження – щодо реквізитів документів, друкарських форм і матеріалів документів.

Розглянуто вимоги до формування матеріалу для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, а саме: особа – ініціатор експертизи забезпечує надання двох груп об'єктів: досліджуваних (документ, у якому мають бути (принаймні один із зазначених елементів): реквізити; зміст документа – підписи, текст (рукописні тексти, надруковані тексти), відтиски штампів, печаток, штемпелів, факсиміле; матеріали документа; порівняльні зразки (засоби й матеріали письма, порівняльний матеріал різних видів). Акцентовано увагу на структурних елементах документа, який є об'єктом судово-технічної експертизи встановлення давнини його виготовлення, а саме: реквізитах, змісту

документа (текст, відтиски печаток і штампів, підписи), матеріали документа. Сформульовано їх дефініцію, досліджено криміналістично значущі ознаки.

Розроблено криміналістичні рекомендації щодо отримання порівняльних зразків у разі необхідності провести судово-технічну експертизу встановлення давнини виготовлення документа за відбитками печаток (штампів), під час дослідження аркушів паперу або їх частин, документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки.

Сформульовано положення щодо оцінки висновку експерта, зокрема складеного за результатами судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, які пов'язані між собою та взаємообумовлені (логіко-процесуальна та спеціальна оцінки висновку експерта в кримінальному провадженні). Запропоновано основні аспекти оцінки висновку експерта, які рекомендовані під час вивчення вступної, дослідницької, заключної частин процесуального документа, складеного судовим експертом за результатами судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.

Ключові слова: документ, криміналістичне документознавство, експертні завдання, класифікація методів судової експертизи, судова експертиза, технічна експертиза документів, експертиза встановлення давнини виготовлення документа, методика проведення судової експертизи, судово-експертна діяльність.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 2 (34). С. 47–56. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/19512/1/Visnyk_2-34-2020_p047-056.pdf
2. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического исследования документов для установления давности изготовления документов. *LEGEA ȘI VIAȚA*. Ediție specială, octombrie 2021 С. 132–136. (Республіка Молдова). URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/182-186_25.pdf
3. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/19498>
4. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 140–152. URL: <https://ljd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.kovalov.pdf>
5. Ковальов К. М. Генезис документа, як основи загального і криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 2 (36). С. 31–43. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/20740>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Ковальов К. М. Спеціальні знання, що застосовуються при встановленні давності виготовлення документу. *Теорія та практика судово-експертної діяльності: матеріали VIII міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2019 р.): у 2 ч. / [редкол.: С.С. Чернявський, А.А. Саковський, Б.Є.*

Білозьоров, В.М. Атаманчук та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ. Ч. 1. С. 195–196. URL: <http://naiau.kiev.ua>

7. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического документоведения для установления давности изготовления документов: *Современные аспекты судебной экспертизы: теория и практика*: Междунар. научн.-практ. конф. судебных экспертов (Республіка Молдова, м. Кишинів, 1 жовт. 2021 р.). Кишинів: Legea și viața. 2021. С. 182-186. URL: <http://idsi.md>

які додатково відображають наукові результати дисертації:

8. Ковальов К. М., Давидова О. О., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи документів: Загальна частина. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2006. 29 с.

9. Ковальов К. М., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2009. 19 с.

10. Ковальов К. М., Пелюшок В. Г. Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2016. 10 с.

11. Ковальов К. М., Бичков А. С., Гресь О. В. Програма підготовки працівників Експертної служби МВС України як судових експертів за експертною спеціальністю 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документів. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2021. 52 с.

SUMMARY

Kovalov K. Fundamentals of methods of forensic expertise of the establishment of the age of the document. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy on a specialty 081 – The Law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2022.

In the dissertation the theoretical, practical and methodical bases of carrying out forensic technical examination, examination of establishment of the age of the document are developed. The stages of genesis of the document as a material carrier of information and object of expert research are analyzed. The author's concepts of the document in the field of criminology, criminological document science and technical examination of documents are offered, in order to establish the age of its production, in particular.

Thus, the term document should be understood as a material carrier of legally significant information, drawn up in accordance with the requirements of paper or its substitutes, which is in a condition suitable for expert examination or left or contains signs of manufacturing technology, certain circumstances or events that took place during a certain period of time, various changes that were made to it accidentally or intentionally and can be identified by an expert and is relevant to establishing the truth in the case.

The definition of special knowledge in the field of forensic document science is formulated, which should be understood as systematized special professional knowledge in various fields of science and technology, as well as practical skills of complex research of documents acquired by an expert or specialist during appropriate training, research and practical work on the study of documents used to establish the circumstances of the case and provide a reasoned inference of the expert on the questions asked to him by the court or participants (parties) of the case. Given the amount of special knowledge that document experts should have, scientifically substantiated promising areas for expanding the possibilities of forensic technical examination of documents, providing for the creation of a new expert specialty –

determining the age of the document (index 2.4) and launching new approaches to forensic training.

The hierarchy of the structure of expert tasks during the determination of the establishment of the age of the document is reasoned, their characteristic features are outlined. The author's concept of a typical task in the field of forensic document science and technical examination of documents is formed – certain (standardized) algorithm of actions provided by the method of research of specific types of documents by a forensic expert (knowledgeable person) in order to obtain evidence-based and reliable results (expert's inference) necessary for the administration of justice.

It is stated that it is necessary to improve the system of classification of methods of forensic document science on the basis of modern achievements of science and technology in the field of forensic document science, including the determination of establishment of the age of the document. The classification of methods offered by the author will allow the expert to form the accurate step-by-step plan of expert research which will provide reception of the proved and reliable result, developed specific proposals on the implementation of particular methods in determining the establishment of the age of documents are the basis for the development of appropriate methods.

The author's definition of methodology in forensic document science is offered: it is a document that defines the system of methods, techniques, rules and technical means used by a forensic expert in a certain sequence, when examining the objects of examination and establishing factual data.

The stages of expert research are systematized in order to establish the age of the document. The tasks of each of the stages and the order of actions of the forensic expert during the research are determined. The regulations of the method of conducting forensic examination of the establishment of the age of documents have been formed.

The purpose of the forensic examination is to determine the establishment of the age of the document: a full, complete, objective, comprehensive study of the

objects, resulting in the formation and provision of evidence-based conclusions about the temporal characteristics of documents obtained in the process of collecting evidence, the possibility of existence certain facts and phenomena, their chronological sequence, as well as the solution of other issues through the use of special knowledge of experts, if necessary, to clarify the temporal connections and relationships.

Recommendations for the preparation of forensic examination of the establishment of the age of the document have been established, the stages (preparatory, working and final) of the appointment of forensic examination of the establishment of the age of the document and their peculiarities have been determined.

In order to effectively conduct forensic examination to establish the age of the document, lists of general and typical issues to be decided by the expert are proposed. The questions are classified according to the objects of research – the details of documents, printing forms and materials of documents.

Requirements for the formation of material for forensic examination to establish the age for the document, namely: the person – the initiator of the examination provides two groups of objects: research (document, which must be (at least one of these elements): details; content of the document – signatures, text (manuscripts, printed texts), prints of stamps, seals, handstamps, facsimiles, document materials, as well as comparative samples (means and materials of writing, various types of comparative material). Focus is placed on the structural elements of the document, which is the object of forensic examination of its establishment of the age, namely: details, content of the document (text, prints of seals and stamps, signatures), materials of the document. Their definitions are given, forensically significant features are described.

Forensic recommendations for obtaining comparative samples in case of need for forensic examination to establish the age of a document on the prints of seals (stamps), when examining sheets of paper or parts thereof, documents made using computer technology are outlined.

Aspects of evaluation of the expert's opinion are formulated, including the establishment of the statute of limitations on the basis of forensic examination, which are interrelated and interdependent: logical-procedural and special evaluation of the expert's inference in criminal proceedings.

The regulations of evaluation of the expert's inference are proposed, which are recommended during the study of the introductory, research, final part of the procedural document prepared by the forensic expert based on the results of forensic examination of the establishment of the age of the document.

Keywords: document, forensic document science, expert tasks, classification of forensic methods, forensic examination, technical examination of documents, examination of establishing the age of the document, methods of forensic examination, forensic activity.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА.....	26
1.1. Поняття документів як об'єктів дослідження в судово-технічній експертизі встановлення давнини виготовлення документа та способи їх виготовлення.....	26
1.2. Генеза методів виявлення підробки документів з метою зміни часу їх виготовлення.....	48
1.3. Характеристика спеціальних знань, які застосовують під час встановлення давнини виготовлення документа, їх місце в структурі (переліку) судово- експертних спеціальностей.....	68
Висновки до розділу 1	78
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА	81
2.1. Характеристика експертних завдань судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.....	81
2.2. Класифікація методів криміналістичного документознавства, які використовують під час проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів.....	90
2.3. Методика проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів (загальні положення).....	102
Висновки до розділу 2	125

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА.....	127
3.1. Процесуальні аспекти призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів.....	127
3.2. Формування досліджуваного та порівняльного матеріалу для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.....	146
3.3. Оцінка висновку експерта, складеного за результатами проведеної судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.....	159
Висновки до розділу 3	181
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	192
ДОДАТКИ.....	223

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Під час досудового розслідування певної категорії кримінальних правопорушень та судового розгляду цивільних і господарських проваджень постає необхідність використання спеціальних знань, насамперед у галузі криміналістичного документознавства. Зазначене зумовлено протидією злочинам, пов'язаним з порушенням майнових прав громадян і юридичних осіб у сфері господарської діяльності та діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, шляхом використання підроблених документів з метою досягнення мети протиправним шляхом, а також для приховання факту вчинення злочинів конкретними особами. У зв'язку із цим, для формування належної доказової бази та встановлення об'єктивних фактів виникає потреба в проведенні судово-технічної експертизи документів з метою встановлення способів їх підроблення, причетності конкретних осіб до їх виготовлення і давнини походження документа. З цією метою сторони кримінального провадження або учасника справи залучають експерта для проведення експертизи встановлення давнини документа.

Попри те, що достатньо поширеним є використання спеціальних знань під час проведення судової експертизи, зокрема встановлення давнини виготовлення документа, теоретичні й методичні засади такої судово-технічної експертизи потребують детальнішого обґрунтування. Учені та практики не мають єдиних підходів до тлумачення сутності й завдань експертизи встановлення давнини виготовлення документа, наслідком чого є невизначеність засад методики експертних досліджень під час встановлення давнини документа. Зареєстровані й апробовані методики проведення судової експертизи пропонують методи дослідження для встановлення абсолютного віку виконання документа й тільки окремих напрямів досліджень зі встановлення відносного віку документа, що засвідчує брак комплексного

підходу до методичного забезпечення судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа.

На сучасному етапі розвитку криміналістичного документознавства питання розроблення теоретичних, практичних і методичних засад проведення судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа залишаються невирішеними в повному обсязі та є пріоритетними напрямками прикладних досліджень науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, експертних служб Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України й Державної прикордонної служби України.

Науковим підґрунтям дисертаційної роботи є результати наукових досліджень відомих українських та іноземних фахівців, науковців й експертів-практиків у галузі криміналістики, кримінального, цивільного та господарського процесу і судової експертизи, які розглядали питання використання спеціальних знань з криміналістичного документознавства в кримінальному й інших провадженнях у формі залучення експерта, тактичні та методичні особливості підготовки і проведення судових експертиз загалом й окремих її видів, зокрема технічного дослідження документів. Вагомим є внесок таких знаних науковців минулого, як: А. Бертильйон, Є. Ф. Буринський, А. Вейнгарт, О. О. Жижиленко, Е. Локар, А. С. Осборн, О. О. Поповицький, С. М. Потапов, С. М. Трегубов, М. В. Терзієв, а також сучасних учених, серед яких: Т. В. Авер'янова, Л. Ю. Ароцкер, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, А. І. Вінберг, О. В. Воробей, С. Й. Гонгало, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, О. Г. Гуліна, О. О. Ейсман, С. В. Євдокіменко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. О. Коновалова, О. Ю. Костін, В. К. Лисиченко, В. О. Ляпичев, І. В. Пиріг, О. Р. Россинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. С. Сезонов, Е. Б. Сімакова-Єфремян, М. В. Торопова, П. В. Цимбал, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський, В. Д. Юрчишин та ін.

Однак теоретичні й методичні засади проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа досі не досліджено на монографічному рівні.

У наукових роботах і дисертаційних дослідженнях І. В. Пирога «Актуальні проблеми криміналістики та судової експертизи» (2017) [197], М. Г. Щербаковського «Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні» (2015) [262] і «Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі» (2016) [264], Л. М. Головченко, А. І. Лозового, Е. Б. Сімакової-Єфремян «Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта» (2016) [61], В. Г. Лісогора «Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз» (2016) [134], В. В. Копчі «Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз» (2017) [114], О. Г. Рувіна (голова авторського колективу) «Судові експертизи у процесуальному праві України» (2019) [206], В. В. Бірюкова, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкової, К. М. Ковальова «Криміналістичне документознавство» (2007) [25], О. В. Воробей, А. В. Кофанова «Техніко-криміналістичне дослідження документів» (2011) [45], С. Й. Гонгало «Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку» (2013) [52], Е. О. Тросман, Г. С. Бежанішвілі, Н. О. Батигіної, Н. М. Архангельської, Р. О. Юрової «Методика определения давности выполнения реквизитов в документах по относительному содержанию в штрихах летучих растворителей» (2013) [242], М. В. Торопової «Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов» (2014) [239], О. Г. Гуліної «Методика встановлення часу виконання підпису в документі методами судово-почеркознавчої експертизи» (2017) [58], Д. І. Байгильдієвої «Хромато-масс-спектрометрический анализ состава рукописных штрихов при естественном и

искусственном старении бумажных документов» (2019) [12], С. Ю. Стратонова «Теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документа» (2020) [230], І. В. Гори, І. І. Поповича «Питання призначення й проведення судово-технічної експертизи документів з метою встановлення давності їх виготовлення» (2021) [63] – визначено загальні наукові й організаційно-правові засади організації проведення судових експертиз, предмет, завдання, об'єкти, методи та засоби судово-експертного дослідження документів, зокрема експертного дослідження документів для встановлення їх давнини, окремі напрями вирішення питання про давнину виготовлення документа, шляхів дослідження окремих реквізитів документів.

Водночас комплексного підходу до вирішення питання стосовно визначення давнини виготовлення документа загалом, за комплексом загальних й окремих ознак, які містяться в конкретних реквізитах документа, не запропоновано, структурованої методики проведення такого дослідження не сформовано, алгоритму дій судового експерта для встановлення давнини виготовлення документа не розроблено.

Зазначене засвідчує актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, її практичну значущість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015, і Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 року. Тема роботи відповідає Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженому наказом Міністерства внутрішніх справ (МВС) України від 16 березня 2015 року № 275, тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки, затвердженій наказом МВС України від 11 червня 2020 року № 454;

вона передбачена планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ. Тема дисертаційного дослідження затверджена рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 27 листопада 2018 року (протокол № 18).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення теоретичних, практичних і методичних засад проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.

Для досягнення поставленої мети необхідно було виконати такі *завдання*:

- сформулювати визначення документа як об’єкта дослідження в галузі криміналістичного документознавства загалом і судово-технічній експертизі встановлення давнини виготовлення документа зокрема;
- визначити складові (реквізити) документа, які підлягають експертному дослідженню під час встановлення давнини документа;
- запропонувати дефініцію спеціальних знань у галузі криміналістичного документознавства, якими повинен володіти судовий експерт-документознавець;
- виокремити науково обґрунтовані підстави утворення нової судово-експертної спеціальності – визначення давнини документа, формування в судового експерта комплексу спеціальних знань і практичних навичок, необхідних для вирішення питання про давнину документа;
- схарактеризувати структуру експертних завдань, які вирішує судовий експерт під час встановлення давнини документа, окреслити їх визначальні ознаки;
- здійснити класифікацію методів судової експертизи для встановлення давнини документа й визначити послідовність їх застосування залежно від конкретних реквізитів документа, які досліджує судовий експерт;
- сформулювати дефініцію поняття методики в криміналістичному документознавстві; систематизувати стадії проведення експертного дослідження, встановити порядок дій судового експерта на кожній з них;

- сформувати загальні положення методики проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа;
- схарактеризувати особливості підготовки та призначення судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа;
- розробити рекомендації щодо оцінки висновків експертизи встановлення давнини документа слідчим, судом і використання його в кримінальному провадженні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із судово-експертною діяльністю в галузі судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.

Предмет дослідження – основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження в роботі використано діалектичний метод пізнання дійсності, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження.

За допомогою *діалектичного методу* досліджено генезу документа як матеріального носія інформації та об'єкта експертного дослідження; визначено обсяг спеціальних знань, якими мають володіти експерти-документознавці; обґрунтовано створення нової експертної спеціальності – дослідження давнини виготовлення документа (індекс 2.4) і започаткування нових підходів до підготовки судового експерта (підрозділи 1.1–1.3); аргументовано ієрархічність структури експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документа, окреслено їх визначальні ознаки (підрозділ 2.1); удосконалено систему класифікації методів криміналістичного документознавства, сформовано пропозиції щодо напрямів реалізації конкретних методів під час визначення давнини виготовлення документів (підрозділ 2.2); систематизовано стадії проведення експертного дослідження з метою встановлення давнини виготовлення документа (підрозділ 2.3); сформовано загальні положення методики проведення судово-технічної

експертизи встановлення давнини виготовлення документів (підрозділ 2.3). Методи *формальної логіки* використано під час дослідження нормативно-правових актів, матеріалів експертних і кримінальних проваджень, аналітичної та інформаційно-довідкової літератури, наукових підходів з питань, що охоплені предметом дослідження (розділи 1–3). *Системно-структурний метод* дав змогу визначити місце судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа в системі судових експертиз і криміналістичного документознавства, виокремити структурні елементи документа, які є об'єктом судово-технічної експертизи встановлення давнини документа, сформулювати загальні положення методики проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів (розділи 1, 2). За допомогою *порівняльно-правового методу* проаналізовано норми законодавства, які регулюють судово-експертну діяльність і порядок використання в кримінальному й інших провадженнях спеціальних знань у формі залучення експерта для проведення експертизи встановлення давнини документа (розділи 2, 3). *Соціологічні та статистичні методи* надали можливість зібрати відомості про особливості проведення судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа й використання її результатів у доказуванні в кримінальному та інших провадженнях, основні положення оцінки висновку експерта, складеного судовим експертом за результатами судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа (розділ 3).

Емпіричною базою дослідження є результати опитування 65 працівників Експертної служби МВС України, науково-дослідних інститутів судової експертизи при Міністерстві юстиції України; вивчення матеріалів 237 судових експертиз й експертних досліджень документів; аналітично-довідкові та статистичні дані МВС України, Міністерства юстиції України, Експертної служби МВС України, науково-дослідних інститутів судової експертизи Міністерства юстиції України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним дослідженням теоретичних, практичних і методичних засад проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа. У роботі сформульовано концептуальні положення, висновки та рекомендації, які вирізняються новизною, зокрема:

вперше:

- визначено поняття документа як об'єкта судово-технічної експертизи встановлення давнини його виготовлення. Зокрема, це матеріальний носій юридично значущої інформації, оформлений згідно з вимогами на папері або його замінниках, що знаходиться в придатному для експертного дослідження стані чи залишив на собі або містить ознаки про технологію виготовлення, певні обставини чи події, які відбувалися в певний проміжок часу, різноманітні зміни, що були в нього внесені випадково або навмисно та можуть бути виявлені експертом і мати значення для встановлення істини у справі;

- сформульовано визначення спеціальних знань у галузі криміналістичного документознавства як систематизованих професійних знань з різних галузей науки і техніки, а також практичні уміння й навички комплексного дослідження документів, яких набуває експерт під час навчання за відповідною програмою підготовки, проведення наукових досліджень і практичної роботи з дослідження документів, які використовують для встановлення обставин справи й надання обґрунтованого висновку експерта на поставлені йому судом чи учасниками (сторонами) провадження запитання;

- обґрунтовано та запроваджено окрему експертну спеціальність 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документа» з підготовки судових експертів у галузі технічної експертизи документів за спеціально розробленою та в належному порядку затвердженою програмою відповідної підготовки;

- сформовано загальні положення методики проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, у якій наведено перелік складових документа, що підлягають дослідженню,

визначено чіткий алгоритм дій судового експерта на кожній стадії проведення дослідження та порядок оформлення результатів здійсненого дослідження;

удосконалено:

- ієрархічну структуру експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документа під час судово-технічної експертизи документів, серед яких виокремлено типові й конкретні завдання, зокрема для встановлення абсолютної та відносної давнини виготовлення документа, окреслено їхні відмітні ознаки;

- класифікацію методів судово-технічної експертизи встановлення давнини документа за критеріями спільності й субординації; цільового призначення; ступенем впливу на об'єкт; суттю явищ, які покладено в основу метода; механізмом застосування; видом і характером властивостей, які вивчають, що надасть можливість експерту формувати чіткий поетапний алгоритм експертного дослідження, який забезпечить отримання обґрунтованого й достовірного результату;

- характеристику складових документа (реквізити, зміст і матеріал документа), які містять інформацію про час складання документа, внесення відповідних змін у документ і можуть бути виявлені в процесі експертного дослідження встановлення давнини виготовлення документа;

- наукові положення про особливості підготовки та призначення експертизи встановлення давнини документа, на предмет доцільності, обґрунтованості її проведення в конкретному випадку й меж можливостей судової експертизи в наданні відповідей на питання, які цікавлять ініціатора;

дістало подальший розвиток:

- періодизація розвитку криміналістичного документознавства шляхом виокремлення історичних періодів формування експертних досліджень з метою визначення давнини виготовлення документів: перший період (до кінця XIX ст.) – зародження елементів криміналістичних знань, коли було юридично визнано необхідність проведення експертиз документів; другий період (кінець XIX ст. – кінець 70-х років XX ст.) – утворення системи криміналістичних

знань на підставі технічного дослідження документів; третій період (від кінця 70-х років XX ст. – до сучасності) – диференціація криміналістичних знань і формування експертної спеціальності з технічного дослідження документів – визначення давнини їх виготовлення;

– положення про науково-теоретичні засади здійснення судово-експертної діяльності в галузі судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа, серед яких: законність, незалежність судового експерта, повнота й об'єктивність судово-експертних досліджень, максимальне збереження об'єктів дослідження та практичні навички проведення експертного дослідження із застосуванням сучасного обладнання;

– вимоги до формування матеріалу (досліджуваного й порівняльного) для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, причому увагу акцентовано на зіставності й повноті порівняльних зразків, зазначення питання щодо знищення документа, взяття проб, вирізок зі штрихів тощо;

– рекомендації щодо логіко-процесуальної та спеціальної оцінки висновку експерта слідчим, судом шляхом вивчення його змісту, окремих елементів вступної, дослідницької та заключної частин, допиту експерта й зіставлення з іншими матеріалами в кримінальному, адміністративному, господарському та цивільному судочинстві.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації наукові положення, висновки та рекомендації впроваджено та використовуються в:

– науково-дослідній діяльності – як теоретичне підґрунтя для подальшого розвитку й удосконалення теоретичних і методичних засад експертизи встановлення давнини документа (акт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка від 22 листопада 2021 року, акт Донецького державного університету внутрішніх справ 30 листопада 2021 року);

– практичній діяльності під час проведення судових експертиз й експертних досліджень, підготовки працівників Експертної служби МВС України за експертною спеціальністю 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документів» (акт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України від 3 грудня 2021 року);

– освітньому процесі закладів вищої освіти під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика», «Судова експертологія», «Застосування криміналістичної техніки при проведенні слідчих (розшукових) дій», підготовки навчально-методичних і довідкових матеріалів (акт Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 13 грудня 2021 року, акт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка від 21 листопада 2021 року, акт Донецького державного університету внутрішніх справ від 30 листопада 2021 року);

– реалізовані в нормативних актах МВС України щодо створення нової експертної спеціальності 2.4 «Дослідження давнини документів» (наказ МВС України «Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС» від 21 вересня 2020 року № 675, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 8 січня 2021 року за № 22/35644); спеціалізованого структурного підрозділу (наказ МВС України «Про створення сектору дослідження давнини документів в Київському НДЕКЦ МВС України» від 26 лютого 2021 року № 150); програми підготовки працівників Експертної служби МВС України як судових експертів за експертною спеціальністю 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документів» (укладачі – Ковальов К. М., Бичков А. С., Гресь О. В., схвалено Науковою радою Експертної служби МВС України, протокол № 72 від 8 липня 2021 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно здійснених досліджень. В опублікованих у співавторстві наукових працях: статті «Можливості

застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів» автор розкрив практичні та теоретичні можливості застосування методів при встановленні давнини виготовлення документа та при встановленні послідовності виконання штрихів, що перетинаються, що становить 35 % тексту; методиках «Методика технічної експертизи документів: Загальна частина», «Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів», «Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються» дисертант розкрив особливості алгоритмів проведення судових експертиз, виявлення та оцінки ознак на підставі яких експертом формуються висновки та порядок оформлення результатів проведених досліджень, що становить 75 % тексту; програмі підготовки працівників Експертної служби МВС України як судових експертів за експертною спеціальністю 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документів» дисертант розкрив особливості підготовки працівників Експертної служби МВС з метою опанування нової судово-експертної спеціальності та засвоєння методики проведення судової експертизи визначення давнини виготовлення документа, що становить 70 % тексту. Наукові ідеї та висновки, що належать співавторам, у дисертації не використано.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на міжнародних і міжвідомчих науково-практичних конференціях, зокрема: VIII міжвідомчій конференції «Теорія та практика судово-експертної діяльності» (м. Київ, 27 листопада 2019 року); Міжнародній науково-практичній конференції судових експертів «Сучасні аспекти судової експертизи: теорія і практика» (м. Кишинів, Республіка Молдова, 1 листопада 2021 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (280 найменувань на 31 сторінці) і двох додатків (на 13 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 235 сторінок, з них основний текст – 191 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА

1.1. Поняття документів як об'єктів дослідження в судово-технічній експертизі встановлення давнини виготовлення документа та способи їх виготовлення

Зі стародавніх часів, коли документ отримав юридичне значення в суспільних відносинах, він став об'єктом прискіпливої уваги як з боку фахівців у різних сферах життєдіяльності людини й суспільства, так і з боку підроблювачів. Поступово він ставав одним з атрибутів держави й суспільних відносин, доказів у судочинстві, об'єктом експертних досліджень. У зв'язку з набуттям документом такого особливого статусу було започатковано наукові дослідження, присвячені визначенню поняття «документ», вивченню його властивостей, завдань тощо.

Формування належного та загального поняття документа в окремих галузях науки й суспільних відносин надає можливість правильно застосовувати властивості документа для розвитку держави, вирішення широкого кола питань документообігу.

На сучасному етапі розвитку суспільства роль документа стає дедалі вагомішою. Упродовж останніх десятиліть відбувається трансформація його з традиційного паперового (матеріального) вигляду в найсучасніший – електронний.

У межах здійснення судочинства документ досліджують під час проведення судової технічної експертизи документів, а в деяких випадках – комплексної експертизи, коли, крім експертів-криміналістів, до проведення експертизи можуть залучати експертів, які володіють спеціальними методами фізичного, фізико-хімічного та хімічного аналізів матеріалів документів [271, с. 79].

Зазначене потребує аналізу формування та розвитку поняття «документ», а на цій підставі – доповнення наявних чи формулювання нового визначення поняття «документ» із криміналістичної позиції, а також як об'єкта дослідження в галузі криміналістичного документознавства.

Історія розвитку документа нерозривно пов'язана з розвитком мови й писемності. Первинну інформацію про навколишній світ людина сприймала за допомогою органів чуття – зору, дотику та слуху. Передання інформації від однієї людини до іншої здійснювали через мову, яка в ті часи мала лише усну форму, а згодом стала ще й письмовою.

Мова – це особлива система, у якій за допомогою знаків (букв, цифр, умовних позначок тощо) і граматичних правил конструюють смислові лексичні одиниці (слова, словосполучення, речення). Будь-яке речення, складене на основі певної мови, може бути зафіксованим за допомогою різних символів і засобів.

За роки існування людства виникло чимало мов, які нині поділяють на природні та штучні.

Природна мова – це та, яка історично виникла в процесі розвитку суспільства (українська, англійська та інші).

Штучна мова – це мова, спеціально розроблена для фіксації чи передавання відомостей (азбука Морзе, мови програмування тощо).

Безумовно, найважливішим винаходом суспільства для передавання мовної інформації в часі та на відстані було створення письма й писемності [25, с. 34–35].

Письмо – це знакова система фіксації мови, що дає змогу символами передати мовну інформацію на відстані та зберігати її протягом тривалого часу. Писемність – це сукупність письмових засобів фіксації та передавання інформації, що охоплює графіку, алфавіт й орфографію будь-якої мови чи групи мов, об'єднаних єдиною системою письма або одним алфавітом [132, с. 78].

Зародження писемності пов'язують з першими наскельними малюнками (4 млн років до нашої ери), за допомогою яких люди намагалися передати важливу інформацію [87]. Поверхнею для такої писемності була скеля (камінь), а фарбувальною речовиною – зола чи інший матеріал.

Піктографічне письмо виникло близько 3200 року до н.е., коли шумери в Месопотамії почали для збереження та передання інформації використовувати серії малюнків. З плином часу знаки дедалі менше були схожі на малюнки, унаслідок чого з'явилися умовні позначення. У Месопотамії писали на глиняних плитах із сирій глини, оскільки в цій місцевості її було в достатку. Знаки наносили стилусом – пером, виготовленим з очерету, з трикутним кінцем, тому цей вид письма отримав назву клинопис. Населення Вавилону започаткувало копіювання документів у вигляді тисяч клинописних табличок, які в певній кількості розмножували та направляли за призначенням [170, с. 48].

Наступним етапом у розвитку письменності стало ієрогліфічне письмо, у якому знак (символ) позначав не лише конкретний предмет, а й звук. Виникнення ієрогліфів у Стародавньому Єгипті дослідники датують 3100 роком до н.е., це письмо проіснувало протягом трьох тисячоліть. Писці Стародавнього Єгипту інформацію наносили на папірус за допомогою чорнил і пера з очерету.

Згодом такий вид письменності став поширеним у Китаї, Японії та Кореї. За допомогою ієрогліфів можна було відобразити будь-яку думку чи інформацію.

У II ст. до н.е. з'являється матеріал, який замінює папірус. Пергамент – матеріал для письма, що став вагомим зрушенням в історії винайдення паперу, його виробництво розвивалося паралельно з виробництвом папірусу. Цей матеріал винайшли в II ст. до н.е. в Малій Азії. Назва його пов'язана з містом Пергамом Пергамського царства, де виготовляли цей матеріал. Основною сировиною для виробництва пергаменту були шкіри молодих тварин [149, с. 241–242].

Близько 100 року н. е. у Китаї Цай Луун винайшов папір. До цього на Сході найпоширенішим матеріалом для виготовлення документів був шовк. На ньому писали чорною або червоною тушшю пензликами різного розміру. Однак зростання обсягів виробництва паперу зумовило заміну шовку на дешевший матеріал. Зрештою папір став основним матеріалом для виготовлення документів [130; 164, с. 47].

Технологію виготовлення паперу китайці протягом тривалого часу тримали в таємниці, тому до сусідських із Китаєм країн папір потрапив як носій релігійних буддистських текстів. У Кореї та країнах Південно-Східної Азії папір з'явився в V ст., Японія цей матеріал запозичила на початку VII століття. У VII ст. папір почали використовувати в Індії, у VIII ст. – у Західній Азії. В Африці цей матеріал з'явився в X ст., у XII ст. папір стали поширювати в Європі, а в XVI ст. про нього довідалися в Америці [149, с. 243].

На теренах України перше виробництво паперу, придатного для друку, організував Е. Плетенецький у місті Радомишлі наприкінці XVIII ст. для потреб типографії Києво-Печерської лаври [132, с. 51].

Удосконалення процесу виробництва паперу сприяло розвитку техніки, яку використовували для нанесення текстів на папір. Зокрема, зі звичайного напису та переписування за допомогою чорнил і пера завдяки винаходу Й. Гутенберга, який усередині XV ст. створив друкарський верстат, зародилося друкарство.

Водночас винахід Гутенберга був би неможливий без алфавіту, що має тисячолітню історію становлення [87].

У II тис. до н.е. фінікійці створили перший алфавіт. Він складався не з піктограм, а з 22 знаків, які позначали окремі склади чи звуки, причому голосних звуків ця абетка не містила.

Фінікійське письмо стало основою для розвитку сучасних алфавітів. У Стародавній Греції до цієї абетки додали голосні звуки, для позначення яких використовували фінікійські знаки, які не мали фонетичних еквівалентів у грецькій мові. Завдяки такому вдосконаленню перша літера «алеф», яка

означала «буйвол», трансформувалася в «альфу», звідки й походить слово «алфавіт». У 780-х роках н. е. у Європі виникла перша стандартизована система письма – каролінзький мінускул, у якому з'явилися великі й малі літери.

Тобто створення та подальше вдосконалення стандартизованої системи письма – алфавіту, технічна революція, досягненням якої став винахід друкарського верстата, сприяли широкому поширенню друкованих документів як невід'ємної частини суспільних відносин, формуванню порядку та правил існування суспільства й держави, а також становленню міждержавних відносин.

Поняття документа є фундаментальним у поняттєвій системі як загального, так і криміналістичного документознавства.

Документознавство як галузь науки орієнтоване на вивчення закономірностей утворення й розвитку документів, чинників їх виникнення, розроблення класифікації, дослідження змісту та визначення функційних зобов'язань і ролі документа в житті суспільства, держави, особи [16, с. 5].

З огляду на специфіку створення документа й особливості його використання та зберігання в різноманітних сферах життєдіяльності людини, у кожній із них формується власне тлумачення документа та його значення. Фахівці в галузі історії досліджують первинні документи, інформацію в яких закріплено за допомогою способів, що були поширені в певний проміжок часу; посадові особи державних органів управління документи визначають як форму нормативного закріплення певних дій, засвідчення особи та правочинів; правознавці вбачають у них передусім джерела доказів.

Упродовж століть людство напружувало певні вимоги до документа, які відображено в державних стандартах, положеннях, інструкціях, статутах, наказах і правилах, що регламентують діяльність державних і громадських установ, організацій, закладів. Згідно із цими вимогами, автором документа має бути певна фізична або юридична особа, а викладені в ньому відомості про події чи факти повинні бути реальними, такими, що відбувалися в

конкретному місці та в конкретний проміжок часу, відображати бажання чи волю особи. Для забезпечення цього було створено форми складання документа залежно від його завдань, що охоплювало мову складання, структуру, зміст, спосіб оформлення та порядок реєстрації тощо [108, с. 33].

Поняття «документ» походить від латинського слова *dokumentum*, що в Стародавньому Римі означало все, що могло слугувати свідченням, прикладом, доказом. Слово *dokumentum* походить від дієслова *docere* – «вчити», «навчати», яке в давньоримському праві було синонімом термінів *instrumentum*, *scriptura*, *charta*, кожен з яких означав письмовий акт, що має доказову силу або юридичне значення [266, с. 27].

У сучасному визначенні цього поняття закладено декілька напрямів використання документа в житті людей, зокрема це: загальнонавчаний, науковий, суспільно-державний, юридичний та криміналістичний.

У контексті нашого дослідження будемо розглядати передусім суспільно-державний, юридичний та криміналістичний напрями розвитку й удосконалення поняття документа. Водночас зауважимо, що нині нагальною є потреба у визначенні поняття документа не лише в криміналістиці як галузі знань, а й в окремих її складових, насамперед у сфері криміналістичного документознавства. Зазначене зумовлено тим, що наявний понятійний апарат для галузі загалом не цілком відображає сутність того, що досліджують і вивчають її складові, наприклад, галузь криміналістичного документознавства, а саме технічна експертиза документів, зокрема під час встановлення давнини виготовлення документа.

Отже, з огляду на особливості життєдіяльності й суспільні відносини, поняття «документ» має два смислові навантаження – широке й вузьке. Поняття документа в суспільних відносинах і правовідносинах відрізняється від його визначень у юриспруденції та криміналістиці.

Дефініцію поняття документа досліджували науковці ще в позаминулому столітті. Згідно з визначенням, яке пропонував академічний Словник російської мови 1895 року, документом визнавали «письменный акт,

служащий доказательством или свидетельством чего-либо; деловая бумага, относящаяся к канцелярскому производству» [73, с. 539].

Вагомий внесок у формування емпіричного поняття документа зробив П. Отле, який на підставі здійсненого наукового аналізу 1924 року в книзі «Керівництво для адміністрування» сформулював одні з перших визначень документа: «Документ – кристалізована думка. Це матеріальне відображення якогось факту чи якоїсь ідеї; матеріальне свідчення, такий корінь, як і доктрина, і догма; у пересічному слововживанні документ – це матеріальний носій із зафіксованою на ньому інформацією» [163, с. 4]; «матеріалізована пам'ять людства, яка день у день реєструє факти, ідеї, дії, почуття, мрії, що відобразилися у свідомості людини» [163, с. 42; 250, с. 7].

Згодом узагальнене визначення поняття документа містилося в тлумачних словниках С. І. Ожегова та Н. Ю. Шведової: «1. Діловий папір, який підтверджує який-небудь факт або право на що-небудь... 2. Те, що офіційно засвідчує особу пред'явника (паспорт тощо) 3. Письмове свідчення про що-небудь» [161]; В. І. Даля: «будь-який діловий папір, також диплом, свідоцтво» [64, с. 472].

Подальший розвиток визначення загального поняття документа ґрунтувався виключно на його властивостях, до яких належать:

- атрибутивність документа, тобто наявність невід'ємних частин, без яких він існувати не може. Документ як цілісна система передбачає два основні аспекти – інформаційний та матеріальний. Брак однієї зі складових перетворює документ на недокумент (на усне мовлення, предмет тощо);

- функціональність документа, тобто його призначення, спрямоване на передавання інформації в просторі та часі. Документ – поліфункціональний об'єкт, він виконує безліч загальносистемних і специфічних функцій, обумовлених різноманітними потребами суспільства в інформації, знаннях;

- структурність документа, тобто тісний взаємозв'язок його елементів і підсистем, яка забезпечує його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей за різних зовнішніх і внутрішніх змін.

Типову структуру, тобто однаковий набір елементів для певного виду документів, мають майже всі документи, що функціонують у системі соціальних комунікацій. Типову структуру документів різних видів визначають спеціальні стандарти, положення, інструкції тощо. Саме структура забезпечує ефективність використання та тривалість зберігання документа [251, с. 7–8].

На підставі зазначеного було сформульовано такі дефініції поняття документа: «матеріальний об'єкт, що містить інформацію в закріпленому вигляді»; «матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію, спеціально призначений для її передання в просторі та часі й такий, що використовують у суспільній практиці»; «матеріальний об'єкт, що містить інформацію в заданому вигляді та спеціально призначений для її розповсюдження в просторі та часі»; «матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію та спеціально призначений для її передачі й використання»; «будь-який матеріальний носій, на якому людиною зафіксована (закріплена) соціальна інформація» [251, с. 8].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови надано декілька визначень терміна «документ»: «1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь. Платіжний електронний документ – банківське повідомлення, що містить інформацію у вигляді комп'ютерного файлу. 2. Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу. 3. Письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе» [37, с. 236]; а також у тлумачному словнику Д. М. Ушакова: «1. Документ, діловий папір, який є доказом будь-чого, що підтверджує що-небудь. 2. Письмове офіційне посвідчення, свідоцтво про особу. 3. Акт, письмове свідчення чого-небудь» [244].

Загальноправове (нормативно-юридичне) визначення поняття документа наведено в державних стандартах:

2392-94 «Документ – записана інформація, яка може розглядатися як одиниця під час здійснення інформаційної діяльності» (скасований наказом

Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 19 травня 2017 року № 114);

2732-2004 «Документ – інформація, зафіксована на матеріальному носії, основною функцією якого є зберігати та передавати її в часі та просторі»;

3017-2015 «Документ – матеріальний об’єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для її передавання в часі та просторі».

Це поняття визначено в ст. 1 Закону України «Про інформацію», а саме: «документ – матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі».

На думку І. В. Царьової, юридичне тлумачення поняття «документ» частково відрізняється від таких дефініцій. Зокрема, в адміністративному праві поняття «документ» використовують для характеристики функцій різних адміністративних органів, визначення змісту й форми актів управління, а також реєстрації актів громадянського стану. У кримінальному праві документ є предметом учинення конкретних кримінальних правопорушень [266, с. 30–31].

У кримінальному процесі поняття «документ» тлумачать за змістом ч. 1 ст. 99 КПК України: «Документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об’єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження» [124].

У трудовому праві з поняттям і видами документів пов’язані виникнення, припинення, здійснення трудових відносин: прийом на роботу, переведення, звільнення з роботи, трудовий стаж, відпустка, підвищення звання чи посади. У цивільному праві документ передбачає насамперед урегулювання різноманітних видів цивільно-правових угод (договори, зобов’язання). У криміналістиці документ має специфічне значення, тому що

він є об'єктом криміналістичного дослідження щодо встановлення способу та часу виготовлення документа, наявності змін, які були внесені в нього, відновлення первинного змісту й інших обставин. Документом вважають «носії текстової або графічної інформації. При цьому має значення спосіб, за допомогою якого ця інформація фіксується на носії, систематизується, аналізується, передається або зберігається, а також методика, знання, предмети, часовий проміжок і матеріал, що служили для утворення конкретного документа» [266, с. 31–32]. Слід зауважити, що вагомий внесок у процес розвитку поняття документа в криміналістичному значенні зробили німецькі вчені протягом 1875–1900 років.

Зокрема, документ вони тлумачили як «матеріальний, неживий предмет, наділений властивостями свідка на користь відомих обставин»; «документи – неживі, виготовлені людськими руками предмети, що здатні бути доказами відомих фактів»; «заява, зроблена в письмовій формі»; «у значенні кримінального кодексу неживий предмет, що призначений і придатний для доказування фактів»; «такий предмет, який з владної волі дістає призначення бути доказом відомого факту» [73, с. 549–557].

У науці криміналістиці найвичерпніше визначення поняття документа сформулював видатний український вчений і практик В. К. Лисиченко, який визначив, що документ – це письмовий акт або спеціально виготовлений предмет, що закріплює знаками природних мовних систем письма або спеціальних наукових і технічних знакових систем конкретні волевиявлення та відомості функціонального характеру, практична значущість яких визначена нормами права [137, с. 42–52]. Завдяки науковим роботам й обґрунтованим позиціям учених, криміналістів, практиків і фахівців у галузі криміналістичного документознавства поняття документа з криміналістичної позиції отримало нові визначення.

Знаний криміналіст Р. С. Белкін у праці «Коротка енциклопедія криміналіста» пропонує документом вважати «матеріальний об'єкт, у якому за допомогою знаків, символів та інших елементів природної або штучної

мови зафіксовано відомості про факти [20, с. 68]. Український вчений М. В. Салтевський запропонував таке поняття: «документ – це матеріально фіксована інформація поза пам'яттю людини та ЕОМ, що відображає своїм змістом юридично значущі відносини й факти, що породжують правові наслідки при використанні документів» [208, с. 211].

Учений-практик В. В. Бірюков вважає, що «документ – це складний матеріальний об'єкт, який містить інформацію, зафіксовану за допомогою штучної мови чи у формі графічних зображень безпосередньо людиною чи з використанням науково-технічних засобів, призначений для її передавання в просторі і часі» [25, с. 20], а І. І. Попович пропонує документ тлумачити як письмовий акт або інший матеріальний предмет, що містить зафіксовану будь-яким способом фіксації інформацію про факти чи події, що мають значення для встановлення обставин у справі [190, с. 97].

На переконання Т. В. Варфоломеевої, документ – це матеріальний носій інформації, призначений для її передання в часі та просторі [122, с. 165].

На підставі здійсненого аналізу Є. С. Хижняк пропонує таке узагальнене визначення поняття документа: «це матеріальний об'єкт, який містить інформацію, зафіксовану за допомогою штучної мови або у формі графічних зображень безпосередньо людиною або з використанням науково-технічних засобів, на підставі якої встановлюються обставини, що мають значення для кримінального провадження» [248, с. 208].

Підсумовуючи зазначене, можна запропонувати авторську дефініцію цього поняття в криміналістичному контексті: документ – це складний матеріально фіксований носій інформації, який містить дані про певні обставини чи події, що відбувалися та мають значення для встановлення істини в досудовому розслідуванні або судовому розгляді справи.

Доходимо висновку, що поняття документа в різних галузях знань мають специфічні властивості, тому доцільно визначити його з позицій криміналістичного документознавства загалом і технічного дослідження документів зокрема. Це стимулюватиме подальший розвиток можливостей

дослідження документа та формування нових науково-методичних підходів до експертного дослідження його складових.

На підставі аналізу ознак, властивостей, а також функцій та завдань документів як об'єктів дослідження в криміналістичній експертизі документів у позаминулому столітті науковці запропонували таку їх класифікацію:

1) за метою складання – одні з них складені для того, щоб засвідчити відому обставину (бути доказом); інші, навпаки, не були призначені для цього, а набули силу доказів унаслідок певних обставин (лист, розписка тощо);

2) за джерелом походження – одні походять від приватних осіб, інші – від публічної влади;

3) за змістом – одні засвідчують права, правовідношення та обставини, що мають правові наслідки, інші мають зміст не юридичного значення;

4) за способом викладення – одні містять заяви, інші містять свідчення, засвідчення будь-чого;

5) за значенням – одні відіграють роль процесуальних документів, інші є документами поза процесом, у сфері життєдіяльності людини;

6) за способом засвідчення відомої події – одні виключають можливість доказування цієї події іншими документами або засобами, інші не виключають можливості доказування іншими шляхами;

7) за формою – одні повинні мати наперед встановлену (визначену) форму, інші можуть бути складені без дотримання встановлених вимог» [73, с. 542–543].

Завдяки плідній праці вчених і практиків у галузях криміналістики, загального та криміналістичного документознавства здійснено подальший розвиток й удосконалення раніше запропонованої системи класифікації документів, зокрема як об'єктів дослідження.

На цій підставі сучасну класифікацію документів доцільно будувати на таких підставах:

1. За назвою: накази, розпорядження, договори, устави, довідки, записки, доручення тощо.

2. За походженням:

– офіційні (службові), що видані установами, організаціями, підприємствами, тобто виходять від юридичних осіб. Такі документи повинні бути виконані в певній формі й мати встановлені реквізити;

– неофіційні (особисті, приватні) – документи, що виходять від громадян. Такі документи можуть бути двох видів: складені за прийнятою або встановленою законом формою (заяви); складені в довільній формі (записки, листи тощо). Водночас у таких документах обов'язково зазначають: прізвище, ім'я, по батькові заявника, його адресу, найменування установи й особи, якому спрямований документ. Його скріплюють підписом укладача (автора).

3. За ступенем доступу: нетаємні, з обмеженим доступом, таємні, цілком таємні [50, с. 26–30].

4. За фізичною природою носія та фіксації інформації:

– документ на папері чи його замінниках (інформацію фіксують у письмовій чи графічній формах – рукописним, друкарським чи фотографічним способом);

– документи на магнітних носіях (металеві феромагнітні диски, полімерні диски та плівки з нашаруванням феромагнетику), письмова та графічна інформація, а також звук у цифровій або аналоговій формах, який фіксують електромагнітними сигналами, використовуючи спеціальне обладнання; документи на немагнітних носіях (фото та кіноплівки, кристали-флешкарти, алюмінієва фольга, нашарування на пластик тощо), письмова та графічна інформація, а також звук у цифровій чи аналоговій формах, який фіксують оптичними або електричними сигналами, використовуючи спеціальне обладнання.

5. За способом відображення інформації: рукописні, виконані на друкарській машинці, поліграфічним способом, з використанням засобів «малої поліграфії», спеціальних приладів, машин (ЕОМ, фотоапарата, відеокамери, а саме: фото-, кіно-, відео-, фонодокументи).

6. За призначенням: документи, що засвідчують факти права, і документи, що містять певні відомості.

7. За строками зберігання: документи тимчасового чи постійного зберігання.

8. За співвідношенням часу виготовлення документа до моменту вчинення злочину:

- виготовлений до моменту вчинення злочину;
- виготовлений під час учинення злочину;
- виготовлений після моменту вчинення злочину, але під час проведення досудового або судового розслідування у справі.

9. За процесуальною значущістю:

- документи – речові докази – це документи, що слугували засобом вчинення злочину або зберегли на собі сліди злочинного впливу чи були об'єктом злочинного замаху;

- документи – письмові докази – це документи, що містять відомості про юридичні факти, зафіксовані в їхньому змісті. Вони містять інформацію, відображену в письмовій, графічній чи аудіовізуальній формах;

- документи – зразки для порівняння – це документи, які використовують для проведення порівняльного дослідження з метою встановлення об'єктивних даних стосовно сумнівного документа [121, с. 220–221].

10. За юридичною чинністю:

- справжній документ – документ, який містить відомості, що відповідають дійсності;

- підроблений документ – документ, який містить завідомо неправдиві відомості чи інформацію та має ознаки інтелектуальної або матеріальної підробки:

- а) інтелектуальна підробка, що передбачає внесення завідомо неправдивих відомостей у справжній документ;

б) матеріальна підробка, яка може бути повною підробкою, коли цілком виготовляють підроблений за формою і змістом документ, і частковою, коли в реквізити й зміст справжнього документа вносять часткові зміни способами, які залишають матеріальні сліди.

Інтелектуальне підроблення документа встановлюють у процесі розслідування під час провадження слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, проте за допомогою криміналістичного дослідження письма встановлюють автора, виконавця документа, факт підпису його конкретними особами.

Матеріальне підроблення (повне і часткове) встановлюють техніко-криміналістичними засобами, прийомами, методами, розробленими складовою сучасної галузі криміналістичної техніки – криміналістичним документознавством, а саме криміналістичним дослідженням документів. До завдань такого дослідження належать: визначення способу виготовлення документа й ідентифікація матеріалу та знарядь письма; відновлення ушкоджених документів і записів у них; встановлення наявності та способу підроблення, визначення віку документа й записів у ньому; установлення послідовності пересічних штрихів; прочитання тайнопису і розшифровка записів, виконаних умовними знаками або шрифтами; ідентифікація або діагностування способів і засобів виконання документів, печаток, штампів тощо [120, с. 217–218].

Відповідно до позиції І. В. Царьової, можна визначити, що об'єктом дослідження під час техніко-криміналістичного дослідження документів є виключно «юридичний документ, який є письмовим актом, складеним згідно з правовими вимогами, містить правову інформацію (підтвердження прав, обов'язків або підтвердження юридичних фактів, подій чи дій, що тягнуть за собою виникнення певних прав та обов'язків) та встановлює, розвиває, змінює чи припиняє певні правовідносини або фіксує юридично значущі факти й дії» [266, с. 17–18].

Обстоюючи аналогічний підхід, В. С. Сезонов пропонує розглядати документ у техніко-криміналістичному дослідженні «як один із видів матеріальних носіїв зафіксованої в ньому інформації, що становить інтерес під час вирішення завдань» [216, с. 134].

Тож спробуємо сформулювати авторське визначення поняття документа в галузі криміналістичного документознавства, з огляду на специфічні вимоги до документа як об'єкта дослідження в криміналістичному дослідженні документів, зокрема під час встановлення давнини його виготовлення.

Поняття «документ» пропонуємо тлумачити як матеріальний носій юридично значущої інформації, оформлений згідно з вимогами на папері або його замінниках, що знаходиться в придатному для експертного дослідження стані чи залишив на собі або містить ознаки про технологію виготовлення, певні обставини чи події, які відбувалися в певний проміжок часу, різноманітні зміни, що були в нього внесені випадково або навмисно та можуть бути виявлені експертом і мати значення для встановлення істини у справі.

Найчастіше об'єктом дослідження є типовий документ, тобто документ, що відображає однорідні питання, укладений за визначеними зразками; нормативний чи розпорядчий документ, що регламентує порядок роботи установ або окремих сторін їхньої діяльності, є зразком для укладання однойменних документів установами з огляду на специфіку їх діяльності; документ, створений в установі під час виконання функцій, властивих більшості установ, незалежно від їх відомчої належності [266, с. 167].

У документі як об'єкті криміналістичного дослідження виокремлюють три складові: бланк документа, реквізити документа, матеріал документа.

Бланк – надрукована на папері чи іншому носіїві інформація встановленого зразка [273, с. 251], уніфікована форма певного документа в електронному вигляді (електронний бланк), яку заповнюють конкретними даними (необхідною інформацією) у спеціально відведених для цього місцях, з подальшим друком на матеріальному носії.

Безпосередньо бланк документа складається з таких елементів: обкладинки; аркушів з нанесеними стандартними реквізитами; спеціальних захисних елементів (водяний знак, графічне зображення, суміщене зображення тощо).

Реквізити (від лат. *requisitum* – потрібне, необхідне) документа – це сукупність обов’язкових даних чи відомостей, встановлених нормативно-правовими актами або чинними правилами діловодства, без яких він не може бути підставою для обліку, здійснення певних операцій та не має юридичної сили [274, с. 279].

Склад і розміщення реквізитів на бланках юридичних документів визначені Державним стандартом (ДСТУ) 4163-2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації» [65]. Згідно із цим стандартом, до реквізитів належать понад 30 обов’язкових даних чи відомостей, а саме: Державний герб; емблема організації; зображення нагород; код підприємства; код документа; назва міністерства чи відомства; назва підприємства; назва структурного підрозділу; індекс підприємства зв’язку, поштова адреса, номер телефону, факсу, номер рахунку в банку; назва виду документа; дата; індекс (вихідний номер документа); посилання на індекс і дату вхідного документа; місце складання чи видання; гриф обмеження доступу до документа; адресат; гриф затвердження; резолюція; заголовок до тексту; позначка про контроль; текст; позначка про наявність додатка; підпис; гриф погодження; візи; відбиток печатки чи штамп; позначка про засвідчення копії; прізвище виконавця та номер його телефону; позначка про виконання документа й направлення його до справи; позначка про перенесення даних на машинний носій; позначка про надходження; запис про державну реєстрацію, відомості про власника, фотокартка тощо.

Зазначені реквізити поділяють на: постійні, які наносять за встановленим зразком під час виготовлення бланків документів, і змінні – наносять на бланк документа в процесі його заповнення.

Матеріал документа – комплекс матеріалів і речовин, який використовують для виготовлення документа. До матеріалів документів належать: 1) матеріали письма; 2) речова основа документа; 3) допоміжні матеріали, речовини й знаряддя відображення (фіксації) мовних знаків [43, с. 11; 252, с. 22].

Як об'єкти дослідження усі документи за способом виготовлення можна поділити на три групи: друковані, рукописні та комбіновані.

Перші виготовляють за допомогою спеціалізованого обладнання різними способами поліграфічного друку. У таких документах бланк і решту реквізитів друкують одночасно на одній друкарській машині чи одному знакодрукуючому пристрої.

Другу групу утворюють документи, які цілком виготовляють рукописним способом, тобто текст та його реквізити створюють за допомогою писального приладу, яким може бути кулькова ручка, олівець тощо. Подеколи текст документа та його реквізити можуть бути засвідчені відбитком печатки чи штампу уповноваженої на те особи чи органу. Прикладом такого документа можуть бути заява, лист, попередньо укладений договір тощо.

Третю групу формує найбільша кількість різноманітних документів. Особливість документів, що належать до цієї групи, полягає в тому, що спочатку виготовляють бланк документа встановленої форми, а потім до цього бланка різними способами (рукописним, машинописним чи іншим) вносять відповідні записи (заповнюють граfi бланка), проставляють печатки чи штампи, здійснюються інші передбачені законодавством дії.

Для виготовлення бланків документів й окремих його реквізитів, нанесення яких передбачене нормативними документами, застосовують як традиційні поліграфічні способи друку (контактні), так і нові способи й технології (безконтактні).

До традиційних способів друку належать види поліграфічного друку, що ґрунтуються на контактній технології: високий, плоский (офсетний), глибокий, трафаретний друк та їх різновиди. До цієї групи також слід віднести

й друкарські машинки та знакодрукуювальні пристрої з матричною технологією друку.

До нових способів друку, які використовують безконтактну технологію, належать: струменевий, лазерний, світлодіодний друк та їх різновиди.

На підставі детального вивчення реквізитів, виготовлених за допомогою зазначених способів друку, їхніх особливостей та аналізу виявлених ознак можна визначати проміжок часу, коли було виготовлено бланк документа, і сформулювати версію про час виготовлення документа загалом.

Спосіб високого друку та його різновиди найчастіше застосовують для виготовлення значної кількості реквізитів у бланках документів, він вирізняється такими інформативними ознаками:

- глянцева поверхня штриха знака;
- чіткі, рівні краї штрихів знаків, нерівномірний розподіл фарбової речовини у вигляді стовщення на краях знаків, так званий фарбовий «бортик»;
- деформація (рельєф) паперу на місці розташування знака, що відповідає формі знака.

Спосіб плоского (офсетного) друку та його різновиди застосовують під час виготовлення бланків і реквізитів документів, він має такі інформативні ознаки:

- матова поверхня штриха знака;
- недостатньо чіткі краї штрихів знаків;
- порівняно невеликий шар фарби;
- відсутність рельєфу в місці розташування штрихів знаків, фарбник рівномірно розподілений в штрихах знаків.

Спосіб глибокого друку та його різновиди також застосовують для виготовлення бланків документів, він вирізняється такими ознаками:

- товстий шар фарби, який має неоднакову товщину;
- «осередкова» будова штрихів знаків;
- чіткі, але нерівні, «пилкоподібні» краї штрихів знаків.

Спосіб трафаретного друку та його різновиди іноді також використовують для виготовлення бланків документів, він має такі ознаки:

- рельєфне розміщення фарби на папері;
- «сітчаста» будова штрихів знаків;
- рівномірний розподіл фарби в штрихах знаків, відсутність її стовщення на краях штрихів.

Спосіб друку з використанням знакодрукуювальних пристроїв вирізняється ознаками, притаманними:

- друкарським машинам:

фарбова речовина, якою утворено штрихи знаків, розміщена на поверхні паперу рівним шаром;

у штрихах знаків проглядається будова друкарської стрічки, краї штрихів рівні й чіткі;

будова знаків відповідає зображенню певних марок шрифтів для друкарських машин;

- матричним принтерам:

штрихи знаків утворені окремими впорядкованими округлими крапками;

фарбова речовина, якою утворено штрихи знаків, розміщена на поверхні паперу рівним шаром;

наявність незначного рельєфу та мікроструктури фарбувальної стрічки;

- струменевим пристроям:

штрихи знаків утворюються численними (монохромними чи кольоровими), близькими до округлої форми коралинами, які накладаються одна на одну;

краї знаків не рівні, фарбувальна речовина розміщена на поверхні паперу або частково проникає в глибину;

відсутність рельєфу залежно від застосування виду чорнил (рідких або твердих), відсутність або наявність блиску фарбової речовини;

- лазерним пристроям:

штрихи знаків утворені численними (монохромними чи кольоровими) частинками фарбової речовини (тонера), які спечені між собою;

на пробільних ділянках паперу наявність окремих (монохромних чи кольорових) частинок фарбової речовини (тонера);

фарбова речовина розміщена на поверхні паперу.

Для заповнення реквізитів документів або виготовлення документа загалом застосовують і рукописний спосіб з використанням писального приладу, яким можуть бути перова чи кулькова ручка, олівець тощо.

Кожен із зазначених приладів має специфічні ознаки й ознаки матеріалів, які використовують писальні прилади для виконання рукописних текстів, а також під час нанесення відбитків печаток чи штампів та інших реквізитів документів.

Штрихам, нанесеним перовою ручкою, притаманні такі ознаки:

– з тушшю:

фарбова речовина рівномірно розміщена на поверхні паперу без проникнення в його товщу;

фарбова речовина має характерний блиск;

на поверхні фарбової речовини проглядається значна кількість мікротріщин;

наявність слідів (незафарбованих роздільних ліній (трас)) від писального вузла пера;

– з канцелярськими чорнилами:

фарбова речовина проникає в товщу паперу й утворює розпливи;

поверхня штрихів матова;

фарбова речовина розподіляється нерівномірно зі зміною інтенсивності в місцях натиску чи перебоїв з поданням чорнил до писального вузла пера;

наявність слідів (незафарбованих роздільних ліній (трас)) від писального вузла пера.

Штрихи, нанесені кульковою ручкою з пастою, вирізняються такими ознаками:

фарбова речовина розташована на поверхні паперу;

нерівномірний розподіл фарбової речовини в штрихах, інтенсивно зафарбовані ділянки чергуються зі ледь зафарбованими й незафарбованими ділянками;

наявність скупчень фарбової речовини на краях штрихів, характерний блиск;

наявність слідів тиснення та незафарбованих роздільних ліній (трас) від писального вузла ручки.

Штрихи, нанесені гелевою ручкою, мають такі ознаки:

фарбова речовина рівномірно розподіляється на поверхні паперу;

фарбова речовина має характерний блиск;

наявність слідів тиснення на незафарбованих роздільних лініях (трасах) від писального вузла ручки.

Відбиткам печаток і штампів, нанесених штемпельною фарбою, властиві такі ознаки:

фарбова речовина рівномірно розташована на поверхні паперу й добре проникає в його товщу;

поверхня штрихів матова;

наявність слідів виробничого й експлуатаційного походження, які містяться на кліше печатки чи штампу.

Отже, ми дослідили поняття документа, яке використовують у різних галузях юриспруденції. На підставі цих визначень сформулювали авторське визначення документа. З огляду на ознаки та властивості документа як об'єкта дослідження в судово-технічній експертизі, запропонували визначення документа з позицій криміналістичного документознавства та судово-експертної діяльності. Ця дефініція охоплює питання можливості встановлення давнини виготовлення документа. Розглянуті способи виготовлення документів дають змогу дослідити способи їх підроблення з метою визначення давнини виготовлення документа.

1.2. Генеза методів виявлення підробки документів з метою зміни часу їх виготовлення

Криміналістичне документознавство як галузь криміналістичної техніки становить систему знань, розділи якої (загальні положення криміналістичного документознавства; криміналістичне дослідження рукописів (письмового мовлення); криміналістичне дослідження рукописних текстів (почерку); техніко-криміналістичне дослідження документів) тісно пов'язані та ґрунтуються на досягненнях природничих і технічних наук, законодавстві й спеціальних знаннях у галузі загального документознавства, інформатики, поліграфії, історії, хімії, фізики, анатомії, медицини, психології [25, с. 13–14].

У контексті нашого дослідження значущими є три складники цієї системи знань: загальні положення криміналістичного документознавства, криміналістичне дослідження рукописних текстів (почерку) і техніко-криміналістичне дослідження документів [107, с. 19].

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять насамперед праці таких учених, як А. Бертильйон, Є. Ф. Буринський, А. Вейнгарт, О. О. Жижиленко, Е. Локар, А. С. Осборн, О. О. Поповицький, С. М. Потапов, С. М. Трегубов та ін. [107, с. 19].

Проблеми криміналістичного документознавства вивчали: Л. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, О. О. Ейсман, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, Ю. Г. Корухов, В. К. Лисиченко, І. В. Пиріг, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, М. В. Терзієв, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський, М. П. Яблоков [107, с. 19].

Останніми роками українські науковці активно досліджують теоретичні засади судової експертизи, як-от: основи почеркознавства [68]; криміналістичне документознавство [25]; судово-почеркознавчу експертизу [150]; теоретичні основи експертної діяльності правоохоронних органів [195]; експертизи в судочинстві України [62]; теоретико-методологічні та

праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі [264]; актуальні питання криміналістичного дослідження документів зі зміненим первинним змістом [271]; огляд документів під час розслідування злочинів у сфері оподаткування [9]; верифікацію психодіагностичних можливостей рукописних текстів [31]; теоретичні й методичні основи експертизи давнини документа [227; 229; 230]; генезу криміналістичного дослідження документів як галузі криміналістичної техніки [216]; історію виникнення, розвитку й становлення графологічної експертизи письма (судової почеркознавчої експертизи) [246]; напрями вдосконалення науково-методичного забезпечення кримінологічної діяльності судово-експертних установ України [245]; особливості експертизи старовинних книг [173].

Іноземні колеги висвітлюють такі питання: криміналістична експертиза підробки [280]; криміналістична експертиза визначення відносної давнини виконання реквізитів документів [239]; дослідження почерку низької загальної якості [7]; методи та прийоми наукової експертизи документів [84]; графологічний аналіз та ідентифікація рукописних текстів [153]; експертиза документів колориметричним методом [160]; відновлення послідовності записів у сканованих рукописних текстах [211]; актуальні проблеми застосування методики визначення давнини виконання реквізитів у документах за відносним вмістом у штрихах летких розчинників [218]; хромато-мас-спектрометричний аналіз складу рукописних штрихів за природного та штучного старіння паперових документів [12]; розрізнення рукописних текстів і текстів, створених за допомогою комп'ютера [60]; розпізнавання друкованих та рукописних текстів [210]; подібності в рукописних текстах [14]; судова експертиза документів у XXI ст. [95] тощо.

Водночас бракує системних досліджень і фундаментальних розробок теоретичних, організаційних і методичних засад криміналістичного документознавства в контексті генези, сучасного стану й перспектив розвитку можливостей визначення давнини виготовлення документа, удосконалення (а

стосовно деяких напрямів – й обґрунтування) науково-методичного забезпечення таких досліджень [107, с. 20].

Розвиток експертизи документів нерозривно пов'язаний зі створенням перших документів.

Одночасно із формуванням державності документи поставали самостійною системою директив, набуваючи специфічних рис. Зокрема, закони вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.), афінського архонта Драконта (VII ст. до н. е.), індійські Закони Ману (I ст. до н. е.), Варварські правди (кінець V – початок VI ст. н. е.), «Руська правда» (XI ст. н. е.) – це перші (які дійшли до нас) офіційні законодавчі акти з урегулювання суспільних і майнових відносин громадян [107, с. 20].

Подальший розвиток документів (документальних відносин), з огляду на те, що вони впливають на юридичні факти й події, розширюють або обмежують певне коло прав та обов'язків, зумовив появу такого явища, як підроблення документів – виготовлення і використання різноманітних документів, зміст яких не відповідає дійсності. Отже, акцентують В. К. Лисиченко і В. В. Липовський, активне використання письмових документів супроводжувалося й різними їх підробленнями [141, с. 6].

Уперше про підроблення документів (здебільшого заповітів, договорів позики, інших, пов'язаних з отриманням матеріальної вигоди), а також особливих фахівців з почерку, які розпізнавали підроблення і виступали спеціалістами в судах [125, с. 16], згадували в Стародавньому Римі.

Виявлення підроблення документів на професійних засадах датують 1570 роком, коли було започатковано окремий заклад (на кшталт експертних установ) – паризьку корпорацію «Experts en ecriture», працівники якої (обізнані особи) володіли спеціальними знаннями в галузі письма. Король Генрих IV 1595 року надав їм звання «присяжних майстрів» – письменників з дослідження почерків, підписів, рахунків і розписок, що оспорювали в судовому порядку. Людовик XV 1727 року перетворив цю корпорацію на

особливу академію. Після її ліквідації 1792 року утворено Академію письма, до якої ввійшли члени колишньої корпорації [152; 235, с. 34].

Вихідною точкою формування науково-методичних засад судової експертизи документів можна вважати перші друковані видання Ф. Демеля (Париж, 1604) і Ж. Равено (Париж, 1665). У своїх виданнях автор оприлюднив поради з розпізнавання підроблених рукописів, порівняння почерків і підписів для того, щоб уміти бачити й виявляти будь-які підроблення, з докладним і повним поясненням мистецтва письма, про те, як розпізнати й розшифрувати приховані і таємні письмена. Трактат про дослідження письма Ж. Равено став підручником, як тоді вважала судова влада, і для тих, хто підробляє документи. Тому 1670 року за королівським наказом увесь наклад цієї праці прилюдно спалено перед будинком суду [240, с. 166; 243, с. 160].

Отже, документальні пам'ятки права надають можливість проаналізувати генезу дослідження документів.

Від початку свого розвитку, стверджував Є. Ф. Буринський, експертиза документів мала два основні розділи: судове почеркознавство й інші види судового дослідження документів [235, с. 21].

Досліджуючи підроблені документи, які розглядали суди, насамперед вивчали почерк, завдяки чому встановлювали (або спростовували) факт підроблення. Оскільки навичками рукопису найкраще володіли священнослужителі, то першими експертами-почеркознавцями були дяки й піддячі. Вони детально досліджували рукопис, вивчали структуру літер, звіряли накреслення в досліджуваному тексті зі зразками почерку перевірюваних осіб [125, с. 16–28].

Становлення сучасного почеркознавства як складника криміналістичного документознавства пов'язано із формуванням і розвитком системи ідентифікаційних ознак почерку за такими напрямками: каліграфічний, прикметоописовий, графометричний і графологічний [107, с. 21].

Каліграфія (краснопис) – галузь знань про формування красивого почерку, правильне виконання букв, слів. Каліграфічні дослідження доручали

каліграфам (фахівцям-почеркознавцям), які нібито володіли «таємницею» письма, – секретарям, учителям каліграфії, художникам, а то й просто грамотним людям, обмежувалися встановленням зовнішньої схожості чи розбіжності почерків і не мали наукового підґрунтя [176, с. 257–258], доволі часто спричиняли грубі помилки. З цього приводу Є. Ф. Буринський зазначав, що органам правопорядку доводилося боротися як із підроблювачами документів, так і з фантазією каліграфів [127, с. 135].

Методику прикметоописового підходу в експертизі почерку розробив знаний французький криміналіст А. Бертильйон на засадах, які він започаткував, використовуючи антропометрію для ідентифікації особи за розмірними характеристиками певних частин тіла й описом зовнішніх прикмет. Проте цей метод «не досліджував ознак із достатнім науковим обґрунтуванням, не встановлював закономірність їх утворення, зумовленість анатомічних, фізіологічних і психологічних особливостей виконавця рукопису» [176, с. 258]. Праця А. Бертильйона про порівняння почерку й графічну ідентифікацію, у якій увагу спрямовано на ознаки почерку та чи не вперше висвітлено методику криміналістичної ідентифікації особи за індивідуальними ознаками почерку [86, с. 82], вийшла друком 1898 року в Парижі.

Графометрія, що стала продовженням прикметоописового підходу, виникла на початку XX ст. й була спрямована на винайдення об'єктивних засобів дослідження почерку. Її автором вважають Е. Локара, який, ґрунтуючись на науковому доробку П. Фразера, П. Гумбера, Е. Ружемона й інших дослідників, власному досвіді, дійшов висновку, що експертиза письмових документів, якщо ввести поняття розмірів, стає на шлях наукового дослідження, потребуючи переходу від якісного до кількісного: пізнати, зауважував він, – це виміряти [142, с. 450–451]. Йому належить і така теза: почерк є слідом, який залишають сукупності рухів тіла, зумовлені змінними та незмінними причинами [142, с. 452]. Певні напрацювання цього методу відображено в сучасних характеристиках загальних ознак почерку (розмір,

розгін, розміщення, зв'язність тощо). На теренах України графометрію вперше використав 1915 року очільник Київського кабінету науково-судових експертиз С. М. Потапов [126, с. 174].

Графологія – це галузь знань про почерк і методи його дослідження з позиції відображення в ньому індивідуально-психологічних особливостей людини, яка пише [232, с. 64]. В Італії 1622 року надруковано роздуми К. Бальдо про способи пізнання характеру й особливостей того, хто писав, за його письмом, можливості використання ознак почерку для характеристики особи. За допомогою відображення письмово-рухових навичок, які виявлялися в письмі, спеціалісти-графологи (переважно це були лікарі, юристи, священнослужителі) намагалися дати психологічну характеристику особі, яка писала текст.

Цих «обізнаних осіб» А. Бертильйон піддав нещадній критиці, оскільки вважав, що їхні дослідження зводяться до нової галузі окультизму, тож їх можна сприймати як гру чи забавку, але не більше. На переконання С. М. Трегубова, ці методи псевдонаукові й не мають жодної наукової цінності, їх застосування в судовій експертизі має бути рішуче відкинуто [240, с. 167].

На підставі наукового аналізу описаних вище напрямів Є. Ф. Буринський узагальнив і систематизував наукові дані про почерк. Поглибив їх 1908 року О. О. Поповицький, уперше класифікувавши використовувані для ідентифікації десять ознак почерку. Серед них найстійкішими було визнано відносну величину знаків та їх елементів, елементи зв'язку букв і накреслення певних літер, які в разі спроби змінити почерк залишаються незмінними. Ґрунтуючись на цих знаннях, завідувач Київського кабінету науково-судових експертиз С. М. Потапов розробив першу методику дослідження почерку, яку 1915 року оприлюднив на з'їзді керівників кабінетів науково-судових установ [276].

Одночасно з рукописами проводили наукові дослідження й документів.

Формуванням науково-методичних засад залучення спеціальних знань для дослідження документів можна вважати науково-практичний доробок А. Наке та П. Фразера. У своїй праці із судової хімії А. Наке 1874 року з-поміж питань, пов'язаних із виявленням отруйних речовин, вивченням слідів й обставин застосування вогнепальної зброї, підробленням сплавів монет тощо, схематично висвітлив відомі йому способи підроблення документів і методи їх виявлення. Кілька нових методів дослідження запропонував П. Фразер у посібнику з вивчення документів з метою встановлення індивідуального характеру почерку, шахрайства та підроблення, виданому 1894 року в США.

На початку XX ст. внаслідок розвитку фізики, хімії та фотографії підвищився рівень науковості криміналістичного дослідження документів, було розширено можливості експертних досліджень документів загалом та у визначенні давнини зокрема. Цьому сприяло й видання посібника із судової фотографії [169] у Берліні, а також історико-догматичного дослідження «Подлогъ документовъ» [73] у Санкт-Петербурзі, у якому О. О. Жижиленко запропонував доктрину про підроблення як про злочин і визначив його сутність, проаналізував підроблення документів згідно з правом Російської імперії.

Вагомий внесок у криміналістичне дослідження документів, передусім у практику виявлення й фіксування видалених текстів, зробив Є. Ф. Буринський. Він став каталізатором виникнення нового напрямку в судовій фотографії. Розроблений ним метод фотографічного посилення контрастів кольороподілу розширив можливості виявлення видалених чи знебарвлених записів у документах. Цим способом Є. Ф. Буринському вдалося виявити тексти на найдавніших шкіряних грамотах, знайдених під час розкопок на території Московського кремля.

У своїх працях, передусім у фундаментальну доробку «Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею» [36], учений вперше описав прийоми й методи виявлення підроблення документів, висвітлив можливості використання фізичних, фотографічних, хімічних і

фізико-хімічних методів під час дослідження документів, зокрема й для визначення їх давнини (віку) [141].

У США 1910 року А. С. Осборн видав монографію, у якій дослідив документи, що викликають сумніви, і висвітлив окремі можливості визначення давнини документа.

Учений С. М. Трегубов 1915 року опублікував практичне керівництво для судових слідчих «Основы судебной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений» [240], у якому описав способи підроблення документів, методи їх виявлення, які, зокрема, можуть бути використані й для визначення давнини документа.

За безпосередньою участю вченого-криміналіста професора С. М. Потапова 1932 року вийшов друком оброблений переклад праці А. С. Осборна «Техника исследования документов» [162; 234], у якій також запропоновано методи дослідження документів, пов'язані з визначенням їх давнини. Акцентуючи на високому професійному рівні розроблення проблеми й доступності матеріалу, професор зазначив, що цей доробок стане в нагоді експертам, оскільки в царині дослідження документів і почерку досі не було такого систематизованого посібника [234].

Формуванню наукових засад, розробленню методів і методики дослідження способів виготовлення та підроблення документів сприяли своїми напрацюваннями А. І. Вінберг, О. Ю. Брайчевська, О. О. Ейсман, М. М. Зюскін, Б. Р. Киричинський, Н. І. Клименко, В. В. Липовський, В. К. Лисиченко, З. С. Меленевська, М. Я. Сегай, М. В. Терзієв. Завдяки реалізації наукового доробку фахівців удосконалено можливості фізичних, фізико-хімічних і фотографічних методів у криміналістиці, які застосовують під час дослідження документів.

1947 року О. О. Ейсман запропонував спосіб, який значно спрощував метод кольороподілу. Замість складання кількох шарів з негативними зображеннями досліджуваного документа він рекомендував суміщати (накладати) значну кількість шарів негативних зображень за допомогою

проектора, який отримав назву оптичного мультиплікатора [128, с. 164–173; 269, с. 89].

Проблеми посилення контрасту фотографічних зображень вивчали М. М. Зюскін, Б. Р. Киричинський, О. Ю. Брайчевська та ін.

Розроблені М. М. Зюскіним і Б. Р. Киричинським методи посилення фотографічних знімків [79] застосовують не лише в технічній експертизі документів, а й під час фотографування космічних об'єктів. Напрацювання О. Ю. Брайчевської [33], що дали змогу вирішувати питання хронологічної послідовності виконання штрихів, які перетинаються, уможливили виконання окремих завдань з визначення давнини виготовлення документів.

Удосконалено й методи дослідження документів в ультрафіолетових, інфрачервоних, рентгенівських і радіоактивних променях. Зокрема, Б. Р. Киричинський запропонував методику встановлення збігів або розбіжностей у зразках паперу, олівців, чорнил тощо фотометричним вимірюванням в інфрачервоних променях за допомогою термоелектричного індикатора «Термощуп».

Можливості технічної експертизи документів суттєво розширилися завдяки працям С. П. Митрічева (використання емісійного спектрального аналізу) [155], В. К. Лисиченка (застосування радіоактивних ізотопів) [136], подружжя Кірліан (1949 року на метод «високочастотної фотографії» вони отримали авторське свідоцтво, однак про результати своїх експериментів повідомили вперше лише 1958 року) [96; 97] і спеціальному обладнанню, що дало змогу отримувати високоякісні фотознімки досліджуваних об'єктів, яке створили криміналісти М. З. Гатов [51] і О. Ф. Аубакіров [10].

Вагомий внесок у дослідження документів, виготовлених за допомогою знакодрукуювальних пристроїв з літерною та мозаїчною будовою, зробила експерт Київського науково-дослідного інституту судових експертиз В. М. Палій. Вона окреслила, систематизувала й узагальнила ознаки, що характеризують кожний вид такого пристрою, сформулировала науково-методичні засади ідентифікаційних і діагностичних досліджень цих пристроїв, які також

можуть використовувати експерти під час вирішення питань про давнину виготовлення документа [168].

Знайшли своє застосування і лазерні методи дослідження, завдяки чому значно підвищено ефективність дослідження документів з метою встановлення змісту видалених і згаслих текстів, послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, визначення давнини виконання документа [107, с. 23].

Проте й нині завдання, що полягає в з'ясуванні, чи не є документ підробленим, а якщо так, то хто його підробив, залишається, як констатував свого часу А. Вейнгарт [41, с. 196], головним під час дослідження документів.

Аналізуючи детальніше питання встановлення давнини виготовлення документів під час їх експертного дослідження, зазначимо, що С. М. Трегубов, поділяючи думку А. Вейнгарта, вирізняв такі основні запитання, які вирішувала судово-технічна експертиза документів: чи справжні штемпелі й печатки та інші позначення на документі; у механічний чи хімічний спосіб знищено частину або весь текст документа, чи не замінювалися ці частини новими; одним чи різними чорнилами виконані всі частини документа; у той самий чи різний час виконано весь текст документа й усі його частини [240, с. 169].

З того часу питання щодо визначення давнини виготовлення документа не лише не втратило актуальності, а, навпаки, постало чи не першим завданням технічного дослідження документів. Для його реалізації залучали обізнаних осіб, а на більш пізньому етапі розвитку суспільства та науки криміналістики – професійних науковців і судових експертів-практиків.

Утім, стверджував Є. Ф. Буринський, наприкінці XIX ст. жодна галузь судової експертизи не знаходилася в такому «дитячому стані» розвитку, як експертиза підроблених документів [36, с. 365]. З цього часу почали формуватися перші наукові методи виявлення підроблення документів, що ґрунтувалися на аналізі та порівнянні.

Послугуючись цими методами, що ілюструє А. Вейнгарт, обізнані особи довели підроблення родоводу дворянського походження певної особи від Адама М., що помер 1745 року, тобто за п'ять років до її народження, а отже, і заповіту, у якому зазначено ім'я та прізвище співспадкоємця, який на дату його складання ще не народився, водночас встановивши, що папір і чорнило, застосовувані для його виготовлення, пізніші за дату походження на документі, а для підтвердження справжності складеного до 1874 року документа використовували марку, введену в обіг 1874 року [41, с. 201].

Інший приклад, наведений А. Вейнгартом, засвідчує актуальність позицій вчених-криміналістів І. Бентама та О. О. Жижиленка, що полягає в недовірі копіям документів і неможливості їх дослідження без оригіналу.

Упродовж 1890–1900 років, зазначає А. Вейнгарт, М. Алоїз у Празі виготовив чимало підроблених дворянських дипломів. Зловмисник вишукував в архівах і церквах давні документи про народження, вінчання або смерть і вносив неправдиві записи в метричні або актові книги, використовуючи бліде чорнило та загострені за давнім зразком пера, намагався скопіювати старовинний почерк. Із цих фальшивих копій на його вимогу робили засвідчені копії, необхідні для доказу дворянського походження своїх клієнтів [41, с. 198].

Основні причини сумнівів щодо справжності документа, на думку І. Бентама, такі: копія може не мати оригіналу або відрізнятись від нього випадково чи внаслідок підроблення; коли є оригінал документа, він може бути підроблений загалом або мати навмисні зміни, водночас у документі, який видають за оригінал, можна виявити ознаки підроблення, що не наявні в копії; якщо копію визнано оригіналом, а оригінал підробленого чи зміненого документа знищено, обман може бути не виявлено [22, с. 235–236]. Дослідник О. О. Жижиленко зазначає, що лише засвідчена копія документа після її порівняння з оригіналом може мати юридичне значення, оскільки підробка може міститися в її змісті [73, с. 570–573].

Тобто дослідженню має підлягати лише оригінал документа. Підтвердженням цього є історичні факти, описані А. Вейнгардом і С. М. Трегубовим: під час дослідження датованої 1868 року копії заповіту було встановлено, що папір, на якому виготовлено цю копію, має фабричний знак орла Німецької імперії, який друкували після 1870 року [41, с. 203]; надзвичайно якісно підроблений заповіт виявлено під час візуального дослідження водяного знаку на папері, папір з таким водяним знаком уведено в обіг 1908 року, а копію заповіту датовано 1905 року [240, с. 210].

Методи аналізу та порівняння також застосовували, визначаючи давнину виготовлення документа, коли вивчали печатки. А. Вейнгарт радив експертам, які досліджували цей реквізит, зважати на будову печатки, дату нанесення через можливість її перенесення з іншого документа або використання новішої за дату документа [41, с. 203].

Подальший розвиток хімічної науки надав можливість застосовувати поряд із зазначеними й новий метод дослідження документів, з огляду на давнину його виготовлення, – хімічний. Проте, зауважує А. Вейнгарт, піддавати хімічному впливу документ, вирішуючи питання достовірності, можна лише після вивчення його змісту, виду, властивостей паперу, почерку й підпису, адже діяльність хіміка призводить до руйнування його окремих частин [41, с. 169].

Застосування знань хіміків дало поштовх до подальшого розвитку експертизи документів, зокрема й щодо визначення давнини.

Вивчаючи штрихи тексту на папері, коли вирішують питання, чи відповідає зовнішній вигляд документа часу його написання, фахівці [41, с. 202] окреслили ознаки виконання тексту в різні проміжки часу: якщо текст написано давно, навколо літер формуються жовтуваті кружечки, їх брак загалом або навколо окремих літер чи знаків засвідчує, що цей документ або окремі його частини написані пізніше. Крім того, можливості хімічного методу дослідження документів поширили й на дослідження паперу. Як ознаки застосовували такі властивості паперу: упродовж певного проміжку

часу папір жовтіє, із цього випливає, що коли на краях документа колір однаковий, то документ не зазнавав змін, але якщо колір країв відрізняється від кольору документа, то від нього відрізали певну частину. Водночас для імітації зміни кольору підробники окурювали чи обливали папір кавою. Але якщо замочити папір, він стане білий.

Завдяки докладеним зусиллям Є. Ф. Буринського (1889) застосовують фотографічний і мікроскопічний методи дослідження, що є науково-технічними засадами технічної експертизи документів і дає змогу вирішувати питання, які найчастіше постають стосовно часу написання документа, тобто встановлювати, що написано раніше, а що – пізніше.

Виконання цього завдання ґрунтувалося на властивостях твердої частини фарбової речовини залишатися на поверхні паперу, а рідкої – проникати в його товщу. Раніше в чорнилах як компонент застосовували солі заліза, що, згодом розширюючись, формували навколо літер жовту кайму. За допомогою мікрофотограми в літери, нанесені менше ніж рік тому, на відміну від нанесеної понад рік, можна спостерігати чітку межу між білим папером і їх чорним тлом [36, с. 353].

Залучаючи висококваліфікованих фахівців у галузі хімії, фізики, фотографії, зауважував Г. Гросс у своїй праці «Руководство к расследованию преступлений как система криминалистики» [56], доволі часто можна встановити точну або відносну давнину документа. Крім того, унаслідок поширення друкарських машин можливості для визначення давнини документа значно зросли. Завдяки дослідженням, що здійснили криміналісти, окреслено ознаки, за якими можна встановити машинку, на якій друкували документ, виконавця тексту документа й період часу, у який виготовлено документ.

Першу спробу обґрунтувати необхідність комплексного підходу до дослідження документа з метою визначення давнини його виготовлення здійснила 1958 року С. Ш. Касімова в праці «Определение возраста документа (Из практики криминалистических исследований)». На її

переконання, вік документа встановлюють шляхом всебічного дослідження його особливостей із застосуванням графічних, фотографічних, мікроскопічних, хімічних та інших методів дослідження. Вивченню підлягають: зміст документа, орфографія, стиль викладення та розміщення окремих частин у документі; почерк, машинописний і друкарські шрифти; структура, склад і стан штрихів, паперу, клею та інших матеріалів, використовуваних для виготовлення документа [90, с. 3–6].

На комплексному підході акцентував М. В. Терзієв у навчальному посібнику «Криминалистическое исследование документов», зазначаючи, що давнину документа встановлюють, вивчаючи зміст документа, матеріали й засоби письма, а також почерк [236, с. 36–38].

Наступний етап розвитку експертизи документів (1980–1990) у частині вирішення питання про давнину виготовлення документа вирізняється спрямуванням зусиль на розроблення та впровадження в експертну діяльність науково-практичних і методичних напрацювань, присвячених застосуванню хімічних або фізико-хімічних методів дослідження фарбових матеріалів, якими виконано окремі реквізити документа.

У цьому напрямі працювали вчені та практики, досліджуючи, зокрема, питання, пов'язані із судовою експертизою чорнила й паперу [32]; визначенням віку чорнила кулькової ручки через порівняння летких компонентів [224]; установленням факту невідповідності віку рукописних записів, виконаних кульковими ручками, даті, зазначеній у документі [15]; визначенням віку чорнила кулькової ручки методом газової та денситометричної тонкошарової хроматографії [3]; можливістю визначення віку відбитків печаток і штампів за змістом у штрихах летких компонентів [23] тощо. Зрештою, окреслено ознаки штучного старіння документів, визначено методи й підходи до можливості дослідження пастокулькових ручок з метою встановлення часу виконання записів і підписів тощо.

На підставі цього сформовано два підходи (дослідження окремих компонентів (розчинників) у пастах кулькових ручок – фенілгліколю та

штемпельних фарб і чорнил – гліцерину й води), зумовлені здатністю розчинників упродовж певного часу зменшувати свою концентрацію завдяки випаруванню. Використання газових хроматографів для виконання цих завдань надало можливість розробити науково-методичні засади проведення таких досліджень.

Дослідники А. Канту [92; 93], а згодом В. Н. Агінський [4] започаткували метод визначення вікових змін безбарвних летких компонентів (розчинників) паст, штемпельних фарб, гелевого чорнила, що ґрунтувався на екстракції та пришвидшеному старінні штрихів з метою вилучення з нього залишків розчинника. Тож В. Н. Агінський запропонував досліджувати ступінь полімеризації пасти із застосуванням хроматографа з мас-спектрографічним детектором, визначаючи співвідношення кількості фенілгліколю, вилученого зі штриха слабким екстрагентом, до кількості фенілгліколю, вилученого з того самого штриха сильним екстрагентом [6].

У цьому напрямі працюють, зокрема, й фахівці наукових і науково-дослідних інститутів Австралії, Італії, Німеччини та інших країн [67].

Крім того, початок ХХІ ст. означився зосередженням уваги на вдосконаленні наявних науково-методичних підходів і з'ясуванні можливостей застосовувати інші методи дослідження. Зокрема, для вирішення питання давнини нанесення штрихів кульковою ручкою італійські фахівці запропонували застосовувати метод визначення концентрації радіовуглецю в папері [74].

Для визначення віку фарбової речовини кулькової ручки німецькі дослідники [34] започаткували два підходи, що полягають у прямому й непрямому датуванні. Пряме датування ґрунтується на термічному аналізі фарбової речовини із застосуванням хромато-мас-спектрометрії, яким визначають кількість розчинника, що екстрагується з фарбової речовини за низьких температур, що внаслідок подовження проміжку часу перебування на папері зменшується. За непрямого датування досліджуваний барвник порівнюють з достовірними зразками еталонної колекції.

Вирішуючи питання давнини виготовлення документів, провідний фахівець Київського науково-дослідного інституту судових експертиз О. В. Цимбал [267] удосконалив науково-методичні підходи до визначення абсолютної давнини документа із застосуванням газової хроматографії, досліджуючи кількісні та якісні характеристики фарбової речовини кулькових ручок, штемпельних фарб, чорнил для струменевих принтерів з подальшим визначенням ідентифікаційних ознак їх рецептур.

Можливості застосування газової хромато-мас-спектрометрії для визначення давнини нанесення реквізитів документів, виконаних кульковою ручкою, розширили єгипетські колеги, визначаючи концентрацію розчинника через коефіцієнт його леткості [85]. Аналогічний напрям удосконалюють і фахівці Російського федерального центру судової експертизи при МЮ РФ [218], вирішуючи питання щодо давнини виконання реквізитів документа шляхом вивчення відносного вмісту в штрихах летких розчинників.

З 2013 року експерти-практики й науковці різних країн розпочали випробування можливостей застосування Раман-спектроскопії. Російські фахівці детально описали методологічні підходи до її застосування під час дослідження документа для визначення його давнини й штучного старіння [55], а також установлення факту штучного старіння документа під впливом підвищених температур з використанням побутових приладів за допомогою методу рідинної хроматографії з мас-спектрометричним детектуванням [13].

Отже, нині діяльності фахівців зі встановлення давнини виготовлення документа зосереджена здебільшого на дослідженні окремих його реквізитів, фарбової речовини й паперу.

Утім С. І. Мотря уклав методичні рекомендації щодо визначення давнини виконання підписів із застосуванням традиційних криміналістичних методів [158]. Їх практичний аспект поглибила О. Г. Гуліна [57] і згодом розробила методику встановлення часу виконання підпису в документі методами судової почеркознавчої експертизи, запропонувавши використовувати якісно-описовий і кількісний методи почеркознавчої

експертизи, а також методи діагностичного й ідентифікаційного досліджень, насамперед вивчаючи загальні та окремі ознаки підпису, віднесення їх до окремих проміжків часу виникнення або зникнення, з огляду на дату виготовлення документів [58].

За розробленою Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України [104] методикою з дослідження відбитків печаток і штампів, оцінюючи сукупність виявлених загальних й окремих ознак, що відобразилися у відбитках, можна визначити проміжок часу, у який їх нанесено на документ, унаслідок чого встановити часовий період, у який виготовлено безпосередньо документ.

Сучасні науковці та практики вивчають можливість застосування ще одного методу дослідження реквізитів документів, а саме штрихів, виконаних фарбовою речовиною, через визначення часу, потрібного для проникнення барвника в товщу паперу та його розтікання периметром штрихів на поверхні паперу.

Доробок фахівців з різних напрямів дослідження документів на підставі залучення спеціальних знань, а також такий, що спрямований на застосування комплексного дослідження окремих складових і реквізитів документа, розширює можливості визначення давнини їх виготовлення. Позитивний приклад застосування такого підходу – результат діяльності судових експертів науково-дослідного інституту поліції Швейцарії, які шляхом комплексного дослідження, вивчаючи документи з метою визначення дати їх походження, застосовуючи різноманітні методи з дослідження почерку та підписів, паперу, способів нанесення тексту, будови шрифтів, складу барвників тощо, обґрунтовано встановили, що наданий на дослідження «щоденник Гітлера» підроблений. Коли його підробляли, використовували клей і нитки для скріплення книжкових блоків, які виготовляли після 1945 року. Крім того, документ про засвідчення певного юридичного факту було створено не того року, яким він датований, а на 20 років пізніше. Акції підприємства, датовані 1960 року, було виготовлено на бланку, що містить водяний знак, який почали

наносити лише 1961 року, а підписи в них виконано в період 1973–1974 років [67].

Отже, результати здійсненого нами дослідження доводять, що формування науково-методичних засад визначення давнини виготовлення документа слід розглядати в контексті основних віх розвитку криміналістики та судової експертизи, які професор А. В. Іщенко умовно окреслив трьома великими періодами [86, с. 44].

Перший період – виникнення та формування основ криміналістичних знань (до кінця XIX ст.):

1) зародження елементів криміналістичних знань – охоплює процеси (до кінця XVII ст.), коли офіційно юридично визнано необхідність проведення експертиз документів, зокрема: створення перших документів; перші підроблення документів у Стародавньому Римі; на професійних засадах встановлення підроблення документів (із залученням обізнаних осіб, які володіли спеціальними знаннями в галузі письма); перші друковані видання про виготовлення документів та ознаки їх підроблення як вихідна точка формування науково-методичних засад судової експертизи документів;

2) формування основ криміналістичних знань (XVIII ст. – кінець XIX ст.) стосовно дослідження документів, їх реквізитів, почерку: започаткування системи ідентифікаційних ознак почерку за такими напрямками: каліграфічний, прикметоописовий, графометричний і графологічний; формування науково-методичних засад залучення спеціальних знань для дослідження документів; запровадження перших наукових методів виявлення підроблення документів.

Другий період – становлення та розвиток криміналістики як науки (кінець XIX ст. – кінець 70-х років XX ст.):

1) утворення системи криміналістичних знань (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) з огляду на технічне дослідження документів: з розвитком фізики, хімії та фотографії посилилася науковість криміналістичного дослідження документів, розширилися можливості експертних досліджень документів загалом і щодо визначення давнини зокрема; з 1889 року під час

проведення експертизи документів застосовують фотографічний і мікроскопічний методи дослідження, що слугують науково-технічними засадами технічної експертизи документів, надаючи можливість вирішувати питання, які найчастіше постають щодо часу написання документа; Є. Ф. Буринський розробив метод фотографічного посилення контрастів кольороподілу, який розширив можливості виявлення видалених чи знебарвлених записів у документах, уперше описав прийоми й методи виявлення підроблення документів, висвітлив можливості використання фізичних, фотографічних, хімічних і фізико-хімічних методів під час дослідження документів, зокрема й для визначення їх давнини (віку); внесок О. О. Поповицького щодо ідентифікації десяти ознак почерку (1908); монографія А. С. Осборна про дослідження документів і визначення давнини документа (1910); перша методика дослідження почерку С. М. Потапова (1915); опис способів підроблення документів, методи їх виявлення, використання для визначення давнини документа С. М. Трегубова (1915);

2) розвиток криміналістичної науки як самостійної системи знань (30-ті роки XX ст. – кінець 70-х років XX ст.), формування криміналістичного документознавства: спрощення методу кольороподілу (О. О. Ейсман); методи посилення фотографічних знімків у технічній експертизі документів (М. М. Зюскін); методи з'ясування хронологічної послідовності виконання штрихів, які перетинаються (О. Ю. Брайчевська); удосконалення методів дослідження документів в ультрафіолетових, інфрачервоних, рентгенівських і радіоактивних променях (М. М. Зюскін, Б. Р. Киричинський); використання емісійного спектрального аналізу (С. П. Митрічев), застосування радіоактивних ізотопів під час дослідження документів (В. К. Лисиченко), метод «високочастотної фотографії» (подружжя Кірліан); розроблення комплексного підходу до дослідження документа, визначення його віку (С. Ш. Касімова, М. В. Терзієв).

Третій період – диференціація криміналістичних знань і формування основ самостійних наукових дисциплін (кінець 70-х років XX ст. – донині),

диференціація експертної спеціальності з технічного дослідження документів – визначення давнини їх виготовлення: сформовано науково-методичні засади ідентифікаційних і діагностичних досліджень знакодруківальних пристроїв; лазерні методи дослідження документів з метою встановлення змісту видалених і згаслих текстів, послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, давнини виконання документа; застосування хімічних або фізико-хімічних методів дослідження барвників, якими виконано окремі реквізити документа (В. М. Палій); метод визначення вікових змін безбарвних летких компонентів (розчинників) паст, штемпельних фарб, гелевого чорнила (А. Канту, В. Н. Агінський); дослідження ступеня полімеризації пасти із застосуванням хроматографа з мас-спектрографічним детектором (В. Н. Агінський); удосконалення визначення абсолютної давнини документа із застосуванням газової хроматографії (О. В. Цимбал); розширено можливості застосування газової хромато-мас-спектрометрії для визначення давнини нанесення реквізитів документів, виконаних кульковою ручкою; можливості застосування Раман-спектроскопії під час дослідження документа для визначення його давнини й штучного старіння; визначення давнини (часу) виконання підписів із застосуванням традиційних криміналістичних методів; встановлення часу виконання підпису в документі методами судової почеркознавчої експертизи; запропоновано методику технічної експертизи відбитків печаток і штампів, відповідно до якої можна визначити проміжок часу, у який їх нанесено на документ; методи дослідження фарбової речовини з визначенням часу, необхідного для проникнення барвника в товщу паперу та його розтікання периметром штрихів на поверхні паперу.

На часі спрямування зусиль на подальший розвиток науково-методичного супроводження комплексного підходу до реалізації завдань щодо визначення давнини виконання документів – чи не найперспективнішого напрямку розширення можливостей судової експертизи, а також автоматизація та комп'ютеризація процесів застосування методів, алгоритмізація процесів дослідження [107, с. 28].

1.3. Характеристика спеціальних знань, які застосовують під час встановлення давнини виготовлення документа, їх місце в структурі (переліку) судово-експертних спеціальностей

Судова експертиза визначення давнини документів не втрачає актуальності навіть у період електронізації документообігу, що стрімко розвивається в Україні та світі. Водночас для підвищення рівня судово-експертного супроводження розслідування злочинів, пов'язаних із приховуванням і навмисною зміною часу виготовлення документа, значущими стають спеціальні знання, якими мають володіти судові експерти, виконуючи поставлені перед ними завдання.

Питання визначення сутності спеціальних знань, їх ознак, застосування в судочинстві досліджували різні покоління вчених-криміналістів, серед них: Л. Ю. Ароцкер, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, О. О. Ейсман, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай. У цьому напрямі докладають зусиль В. В. Коваленко, Б. Є. Лук'янчиков, Є. Д. Лук'янчиков, І. В. Пиріг, К. О. Чаплинський, Ю. В. Шепітько, М. Г. Щербаковський, В. В. Юсупов, інші теоретики і практики.

Нині висвітлюють різні аспекти порушеної проблематики: співвідношення спеціальних і криміналістичних знань [276], роль спеціальних знань у кримінальному судочинстві України [133]; особливості використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях [118]; сутність, структура та завдання використання спеціальних знань у судочинстві [263]; поняття і правове регулювання використання спеціальних знань, умінь, навичок у кримінальному провадженні [54]; форми використання спеціальних знань [233]; використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях [145; 175]; види спеціальних знань, що використовують під час розслідування злочинів [258]; принципи застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні [148]; поняття, сутність і форми спеціальних знань, що

використовують під час розслідування злочинів [48]; проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в господарському судочинстві [192]; теоретико-правові аспекти використання спеціальних знань у судово-експертній діяльності [159] тощо.

Іноземні колеги опрацьовують, зокрема, такі питання: феномен розвитку експертизи, реляційні аспекти експертизи, ефективність застосування спеціальних знань під час розслідування злочинів, спеціалізація фахівця як результат наполегливої праці й тривалого навчання тощо [27; 99; 143; 171; 213].

Водночас проблеми, пов'язані з використанням спеціальних знань у судовій експертизі встановлення давнини документа, науково-методичні підходи до підготовки фахівців з такого виду дослідження, методичне забезпечення дослідження таких документів ґрунтовно не розглянуто, що й зумовлює актуальність обраної тематики, визначаючи напрями подальших розвідок.

Експерт, з'ясовуючи давнину документа, має послуговуватися практичними й науковими знаннями з різних галузей науки і техніки, уміло їх застосовувати на практиці.

Практичними В. В. Коваленко вважає знання, накопичені людьми в побуті та виробничій діяльності, виражені в так званих рецептурних правилах. Наукові знання, що утворюють розгалужену систему знань, зумовлені пізнавальною діяльністю людини на рівні теоретичного осмислення, ґрунтуються на відповідній (спеціальній) освітній підготовці. Наукове пізнання спрямоване на вивчення суті явища, щоб досягти об'єктивної істини шляхом осмислення та пояснення установлених фактів [100, с. 73].

Практичні й наукові знання, що взаємозалежні та взаємозумовлені, постають базисом, на якому формуються спеціальні знання. З'ясуємо змістове навантаження цього поняття.

Слово «знання» належить до загальноповживаної лексики, його тлумачать як обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-, що-небудь,

володіння практичними навичками, уміння користуватися чим-небудь; сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження тощо; пізнання дійсності в окремих її виявах і загалом, система відомостей про закономірності розвитку природи, суспільства, мислення; наука [37, с. 469; 77, с. 1169].

Лексема «спеціальний» означає «призначений винятково для кого-, чого-небудь; який має особливе призначення; який стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва й т. ін.; призначений для спеціалістів (осіб, які досконало володіють певною спеціальністю, мають глибокі знання в якій-небудь галузі науки, техніки, мистецтва тощо; фахівців) цієї галузі» [37, с. 1364], а поєднана зі словом «знання» становить термінологічне словосполучення «спеціальні знання» і, набуваючи понятійного змісту і значення, потребує тлумачення.

Тобто спеціальними є знання (сукупність знань, певний обсяг інформації, потрібний для детального вивчення процесів і явищ, їх наслідків, умов виникнення та видозміна певних ознак, їх характеристик тощо), якими володіє конкретна особа (спеціаліст, фахівець) і які можуть бути використані в різних сферах процесуально-правового регулювання суспільних відносин.

Одним із перших О. О. Ейсман потлумачив поняття «спеціальні знання» як такі, що не є загальнодоступними й загальновідомими, не мають масового поширення, і якими володіє обмежене коло фахівців [270, с. 90–91].

Водночас З. М. Соколовський запропонував спеціальними знаннями вважати сукупність відомостей, отриманих у результаті професійної спеціальної підготовки, що створюють для їх особи, яка ними володіє, можливість вирішувати питання в якій-небудь галузі [222, с. 202].

На думку М. В. Салтевського, «спеціальні знання – це сукупність професійних наукових, технічних чи практичних знань і навичок, якими володіє суб'єкт, що називається і використовується в кримінальному процесі як фахівець» [208, с. 78].

Натомість В. В. Коваленко визначає спеціальні знання як «наукові й практичні знання та навички, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності (за винятком знань у галузі процесуального й матеріального права), їх використовують (застосовують) під час розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ з метою сприяння слідству чи суду в збиранні й дослідженні доказів» [100, с. 45].

Учені В. С. Кузьмічов та І. В. Пиріг спеціальні знання розглядають як «сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих унаслідок спеціальної теоретичної підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів» [129, с. 16].

Спеціальними О. А. Логвинець вважає професійні знання в різних галузях діяльності, здобуті теоретичним навчанням та (або) практичним досвідом, використовувані під час розслідування злочинів або розгляду справ у суді [144, с. 98].

Науковець Д. О. Свиридов спеціальні знання тлумачить як сукупність знань у різних галузях діяльності (теоретичній і практичній), здобутих переважно в межах вищої професійної освіти, що не є правовими, які використовують сторони кримінального судочинства й суд з метою виявлення та розслідування злочинів і запобігання їм відповідно до кримінального процесуального законодавства [212, с. 336–337].

Спеціальними знаннями В. Ю. Шепітько вважає «систему наукових даних (відомостей) або навичок об'єктивного характеру, отриманих у результаті вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню» [249, с. 33].

На переконання авторського колективу підручника «Криміналістика» [8], спеціальні знання – це не пов'язані зі здійсненням кримінального судочинства знання, які за змістом виходять за межі загальноосвітніх і спеціальних освітніх програм, їх використовують для виконання юридичних завдань під час кримінального процесу.

Спеціальні знання О. М. Шрамко визначає як «сукупність наукових і практичних знань та навичок, якими володіють обізнані особи (спеціалісти, експерти), які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності (за винятком знань у галузі процесуального й матеріального права)» [258, с. 179].

І. М. Попович спеціальні знання трактує як певну сукупність відомостей з будь-якої галузі, набутих у процесі навчання та з досвіду практичної роботи, ними володіє обмежене коло спеціалістів, яких залучають для отримання доказової інформації, необхідної для встановлення істини у справах, що знаходяться в провадженні суду. Тобто судові експертизи призначають у разі, коли для вирішення питань у справі необхідні спеціальні знання [192, с. 194–195].

На думку А. Г. Вуйми, спеціальними знаннями є знання в конкретній галузі науки й техніки, що формуються внаслідок отримання відповідної освіти, набуті під час професійної діяльності навички, що є підставою для надання суб'єктами застосування цих знань (експертами і спеціалістами) консультацій або висновків, що стосуються обставин вчинення кримінального правопорушення [48, с. 57].

Окремий інтерес у контексті судово-експертної діяльності становить позиція, яку висловили М. Г. Щербаковський, А. В. Шмонін, О. В. Бишевець.

Зокрема, М. Г. Щербаковський, вважаючи спеціальними професійні знання, навички, здобуті обізнаною особою в процесі практичної діяльності в різних галузях науки й техніки, які використовують разом з науково-технічними засобами під час проведення експертизи [259, с. 49–50], запропонував поняття «спеціальні знання» розглядати в широкому значенні (як знання в будь-якій сфері людської діяльності) і вузькому (щодо галузі судочинства, коли спеціальні знання протиставляють правовим знанням осіб, які здійснюють професійні функції в кримінальному провадженні) [262, с. 42]. Згодом учений уточнив дефініцію, зазначивши, що «спеціальні знання – це систематизована інформація з різних галузей теоретичної та практичної

діяльності, крім права, яку набувають під час професійного або самостійного навчання й досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок у процесуальній або непроцесуальній формах з метою збирання (формування), дослідження, перевірки доказів, установлення підстав для прийняття уповноваженими особами процесуальних, організаційних і тактичних рішень у судочинстві. Точний зміст, форма й мета реалізації спеціальних знань залежать від функцій конкретного учасника судочинства, який їх використовує» [263, с. 192].

На переконання А. В. Шмоніна, спеціальні знання належать до різних галузей науки, техніки, мистецтва й ремесла, їх застосування пов'язано з певним рівнем професійної освіти та (або) підготовки і професійним досвідом. Водночас такі знання, що не є загальновідомими, пов'язані з умінням користуватися спеціальними методами чи методиками [257, с. 3–8].

О. В. Бишевець спеціальними знаннями вважає «сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти й спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла і відповідно до норм законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального провадження» [26, с. 190–191].

Найґрунтовнішу, на нашу думку, дефініцію спеціальних знань, насамперед у контексті судово-експертної діяльності, сформулювали В. К. Лисиченко і В. В. Ціркаль, які акцентували на тому, що це не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, що набула під час професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особа, залучувана як спеціаліст чи експерт з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи давання висновку з питань, вирішення яких потребує їх застосування [140, с. 22].

З огляду на те, що спеціальні знання застосовують за певних обставин, В. К. Лисиченко на підставі практичного досвіду й результатів наукових досліджень окреслив такі головні завдання використання наукових,

практичних і спеціальних знань у досудовому розслідуванні й судовому розгляді незалежно від виду судочинства: отримання необхідних відомостей, що слугують підставою для прийняття обґрунтованих рішень у справі; використання знань спеціалістів для виявлення, закріплення, вилучення доказів і з'ясування спеціальних питань, що постають під час слідчих дій; дослідження певних об'єктів і явищ для встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи [139, с. 50–51].

Поділяючи позицію вченого, яку висловив В. М. Ковбаса [109, с. 228], перелік завдань можна розширити, додавши до використання наукових, практичних і спеціальних знань ще й розроблення тактичних і технічних засобів та методів збирання доказів.

Узагальнюючи наукові думки з цього приводу, С. А. Коцюба і К. О. Чаплинський виокремили такі основні завдання використання спеціальних знань: сприяння повному і швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів; встановлення істини в кримінальній справі; дослідження певних об'єктів та явищ; отримання необхідних відомостей для встановлення обставин, що мають значення для правильних обґрунтованих рішень у справі; сприяння виявленню, фіксації та вилученню доказів і з'ясуванню спеціальних питань, що постають під час слідчих дій; розроблення тактичних і технічних засобів та методів збирання доказів [118, с. 60].

Однак ця позиція, на наш погляд, потребує уточнення, оскільки має йтися про встановлення істини не в кримінальній справі, а в справі (або провадженні), адже йдеться про кримінальне й інші види судочинства.

Тому пропонуємо таку класифікацію завдань використання спеціальних знань:

- сприяння швидкому й повному встановленню об'єктивної істини у справі (кримінальному провадженні);

- виявлення, фіксація, вилучення доказів і з'ясування спеціальних питань, що постають під час слідчих дій або судового розгляду справи;

- розроблення тактичних і технічних засобів та методів збирання доказів;

дослідження певних об'єктів, явищ і процесів для отримання необхідних відомостей, що мають значення для прийняття обґрунтованих рішень у справі; формування процесуальних документів, які закріплюють належне використання спеціальних знань у справі.

Оскільки спеціальні знання не можуть існувати в абстрактній, нематеріальній формі, тобто поза людиною – суб'єктом процесуально-правових відносин, О. А. Кравченко започаткував таку класифікацію суб'єктів використання спеціальних знань: «а) державні органи й посадові особи, які ведуть процес: суд, суддя, прокурор, слідчий, начальник слідчого відділу, орган дізнання, особи, які провадять дізнання; б) фахівці, які мають процесуальні права й обов'язки, зумовлені наявністю в них спеціальних знань (спеціаліст, експерт, керівник експертної установи); в) фахівці, які не мають процесуальних прав та обов'язків (ревізор, технічний інспектор та ін.), у справі вони виступають у ролі свідків; г) інші учасники процесу (захисник, обвинувачений, потерпілий та його представник)» [119, с. 7].

Відповідно до законодавства України про судову експертизу [200], судовою експертизою є дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Головним суб'єктом застосування спеціальних знань у формі судової експертизи є експерт [233, с. 201].

Видається, що ця позиція потребує уточнення, оскільки головним суб'єктом є судовий експерт, що має необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання для з'ясування обставин справи та (або) надання висновку з досліджуваних питань, застосовує їх повним обсягом відповідно до процесуальних повноважень й обмежень.

Поняття спеціальних знань судового експерта як суб'єкта використання спеціальних знань сформулював М. Г. Щербаковський, зауважуючи, що «це систематизована інформація з різних галузей теоретичної і практичної діяльності, крім права, котру набувають експерти в результаті навчання у

вищому навчальному закладі та досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок для проведення експертних досліджень представлених об'єктів та надання письмового висновку з питань, поставлених сторонами й судом» [262, с. 65].

Судово-експертна діяльність охоплює десятки напрямів і понад 70 видів судових експертиз. Серед них і криміналістичне документознавство.

Як система знань криміналістичне документознавство має тісно пов'язані розділи (загальні положення криміналістичного документознавства; криміналістичне дослідження рукописів (письмового мовлення); криміналістичне дослідження рукописних текстів (почерку); техніко-криміналістичне дослідження документів), що ґрунтуються на досягненнях природничих і технічних наук, законодавстві та спеціальних знаннях у галузі загального документознавства, інформатики, поліграфії, історії, хімії, фізики, анатомії, медицини, психології [25, с. 13]. Тобто має йтися про формування окремої категорії обізнаних осіб із професійними (спеціальними) знаннями [238, с. 60] – експертів-документознавців у такій галузі знань, як криміналістичне документознавство.

Експерт-документознавець має опанувати спеціальні знання:

із загальних положень криміналістичного документознавства – історії писемності, передумов виникнення криміналістичного документознавства, про поняття та класифікацію документів, порядок поводження з документами тощо;

криміналістичного дослідження рукописних текстів (почерку) – стосовно дослідження змісту рукописних текстів, формування письмово-рухової навички, поняття почерку, ознак почерку, залежність почерку від віку, статі, стану виконавця, умов виконання рукописних записів й ідентифікації виконавця рукопису (підпису);

техніко-криміналістичного дослідження документів – пов'язані з технологією виготовлення документів, їхніх захисних елементів, способами поліграфічного друку, виготовлення печаток і штампів, видами підробок,

способами підроблення та виявлення їх ознак, особливостями дослідження підписів на предмет їх технічного підроблення, використанням матеріалів, які застосовують для виготовлення бланків документів, оформлення реквізитів документів тощо [25, с. 13].

Отже, на часі формулювання принципово нового визначення поняття спеціальних знань у галузі криміналістичного документознавства. На нашу думку, слід ґрунтуватися на критеріях, виокремлених науковцями [118, с. 59] для визначення поняття спеціальних знань (загальна мета використання спеціальних знань – сприяння виконанню завдань кримінального судочинства, зокрема повному та швидкому розкриттю і розслідуванню злочинів; спеціальні знання ґрунтуються на сучасних досягненнях науки й техніки; спеціальні знання становлять сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок).

З огляду на зазначене, пропонуємо спеціальними знаннями в галузі криміналістичного документознавства вважати систематизовані спеціальні професійні знання з різних галузей науки і техніки, а також практичні уміння й навички комплексного дослідження документів, яких набуває експерт чи спеціаліст під час навчання за відповідною програмою підготовки, проведення наукових досліджень і практичної роботи з дослідження документів, які використовують для встановлення обставин справи та надання обґрунтованого висновку експерта на поставлені йому судом чи учасниками (сторонами) справи запитання.

Крім того, з огляду на те, що визначення давнини виготовлення документа є одним із завдань, які вирішує криміналістичне документознавство, експерт-документознавець також повинен мати навички застосування аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів та специфічного обладнання.

Для опанування і систематизації таких знань, умінь, навичок, а також навичок застосування аналітичних та спеціальних методів, визначення їх обсягу необхідно, запровадивши в межах судової технічної експертизи

документів окрему експертну спеціальність – визначення давнини документа (індекс 2.4), створити науковий базис і започаткувати нові підходи до підготовки судового експерта, розробивши відповідну спеціалізовану програму.

Висновки до розділу 1

1. Проаналізовано генезу становлення документа як матеріального носія інформації; опрацьовано шляхи формування і вдосконалення поняття документа в галузі загального документознавства.

2. Визначено етапи розвитку криміналістичного поняття документа, запропоновано авторські поняття документа в галузі криміналістики як об'єкта експертного дослідження в галузі криміналістичного документознавства й технічної експертизи документів, зокрема з метою встановлення давнини його виготовлення.

3. Виокремлено етапи розвитку криміналістичного документознавства, формування науково-методичних засад дослідження документів для визначення давнини їх виготовлення, що умовно окреслені в контексті основних віх розвитку криміналістики і судової експертизи періодами: 1) виникнення та формування основ криміналістичних знань (до кінця XIX ст.) (перший етап – зародження елементів криміналістичних знань, коли юридично визнано необхідність проведення експертиз документів (до кінця XVII ст.), другий етап – формування основ криміналістичних знань щодо дослідження документів, їх реквізитів, почерку (XVIII ст. – кінець XIX ст.); 2) становлення та розвиток криміналістики як науки (кінець XIX ст. – кінець 70-х років XX ст.) (перший етап – утворення системи криміналістичних знань на підставі технічного дослідження документів (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.); другий етап – розвиток криміналістичної науки як самостійної системи знань, формування криміналістичного документознавства (30-ті роки

XX ст. – кінець 70-х років XX ст.); 3) диференціація криміналістичних знань і формування в її межах основ самостійних наукових дисциплін, диференціація експертної спеціальності з технічного дослідження документів – визначення давнини їх виготовлення (з кінця 70-х років XX ст. й донині).

4. Акцентовано, що на сучасному етапі розвитку криміналістичного документознавства дослідження, які проводять з метою визначення давнини виготовлення документа, ґрунтуються на науково-методичному доробку щодо окремих реквізитів, насамперед виконаних пастами кулькових ручок, штемпельними фарбами, натомість науково-методичне забезпечення дослідження інших реквізитів і частин документа потребує поглибленого вивчення, апробації, а також запровадження комплексного підходу й використання спеціальних знань, різних аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів, зокрема поєднання методів і методик виконання завдань судової почеркознавчої експертизи й технічного дослідження документів.

5. Окреслено перспективні напрями розширення можливостей судової експертизи документів з метою визначення давнини їх виготовлення, якими вбачаються: поглиблення їх комплексності; використання спеціальних знань, різних аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів; розвиток неруйнівних методів; автоматизація та комп'ютеризація процесів застосування методів; алгоритмізація процесів дослідження.

6. Сформульовано дефініцію спеціальних знань у галузі криміналістичного документознавства, якими слід вважати систематизовані спеціальні професійні знання з різних галузей науки і техніки, а також практичні уміння й навички комплексного дослідження документів, яких набуває експерт чи спеціаліст під час навчання за відповідною програмою підготовки, проведення наукових досліджень і практичної роботи з дослідження документів, що використовують для встановлення обставин справи й надання обґрунтованого висновку експерта на поставлені йому судом чи учасниками (сторонами) справи запитання.

7. З огляду на обсяг спеціальних знань, якими мають володіти експерти-документознавці, науково обґрунтовано перспективні напрями розширення можливостей судової технічної експертизи документів, що передбачають створення нової експертної спеціальності – визначення давнини документа (індекс 2.4) і започаткування нових підходів до підготовки судового експерта.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА

2.1. Характеристика експертних завдань судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа

Експертним завданням, що посідає вагоме місце в теорії організації, проведення та класифікації судових експертиз, фахівці пропонують вважати алгоритм вирішення експертом поставлених питань. Завдяки саме експертному завданню формуються наукові підходи до методичних засад проведення та розвитку різних видів судових експертиз.

Проблемні аспекти визначення сутності експертних завдань, їх відмітних ознак, застосування в судочинстві досліджували вчені-криміналісти: Є. Ф. Буринський, А. Вейнгарт, О. О. Жижиленко, Е. Локар, А. С. Осборн, О. О. Поповицький, С. М. Потапов, С. М. Трегубов, а також Л. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, О. О. Ейсман, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. О. Коновалова, Ю. Г. Корухов, В. К. Лисиченко, І. В. Пиріг, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, М. В. Терзієв, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський, М. П. Яблоков, інші науковці та практики.

В умовах сьогодення українські й іноземні фахівці розглядають такі питання, як графологічний аналіз та ідентифікація рукописних текстів [153]; нова техніка розкриття вигнутих рукописних текстів [7]; розрізнення рукописних текстів і текстів, створених комп'ютером [60]; поняття експертизи встановлення давнини документа, її місце в системі судових експертиз і значення в кримінальному провадженні, завдання експертизи встановлення давнини документа [227; 228]; теоретичні засади експертизи цінності документів, традиції і сучасні тренди (на підставі іноземного досвіду) [17]; оцінювання подібності в рукописних текстах [14]; можливості застосування

методу Раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів [106]; системи тактичних прийомів подолання протидії під час проведення судової почеркознавчої експертизи [91]; особливості експертизи старовинних книг [173]; судова експертиза документів у ХХІ столітті [95]; історичний аспект і сучасні тенденції визначення давнини виготовлення документа [107]; призначення й проведення судово-технічної експертизи документів з метою встановлення давнини їх виготовлення [63].

Проте характеристику експертних завдань судової технічної експертизи давнини виготовлення документів досі ґрунтовно не розглянуто, тож ця проблематика потребує глибокого вивчення, що й зумовлює актуальність подальших наукових розвідок.

Завдання судово-експертного дослідження – поняття багатопланове. На переконання М. Г. Щербаковського, для типології цих завдань можна використовувати різні параметри, які поділяють на певні групи: *за значенням* – основні й допоміжні; *обсягом* – загальні та окремі; *способом вирішення* – стандартні та нестандартні (евристичні); *послідовністю рішення* – кінцеві та проміжні; *ступенем складності* – прості, складні, підвищеної складності й надскладні; *ступенем спільності* – загальні завдання роду експертизи, типові завдання виду експертизи, конкретні завдання проведеної експертизи та з інших підстав [262, с. 86].

Схожу думку обстоює і М. В. Бурвіков, який пропонує виокремлювати такі експертні завдання: *загальні* (визначають мету й предмет експертного дослідження), *типові* (стосуються кожного об'єкта певного виду експертного дослідження) і *конкретні* (визначають конкретну мету й умови її досягнення). Отже, експертні завдання пов'язані з питаннями, що підлягають вирішенню під час проведення конкретного роду та виду судової експертизи. Загальні й типові становлять наукове узагальнення питань за конкретними родом і видом експертизи. Конкретні завдання судової експертизи реалізують, коли ставлять конкретні запитання судовому експерту, ґрунтуючись на наявних об'єктах і матеріалах справи [35, с. 151–152].

Поняття завдання судової експертизи В. О. Жаворонков розглядає як мету, яку мають досягати за результатами дослідження на підставі запитань, сформульованих у постанові про призначення експертизи [72, с. 49]. Це поняття потребує, на наш погляд, удосконалення й адаптації до вимог криміналістичного документознавства. Унаслідок цього постає потреба у формулюванні визначення поняття «типове завдання» як загалом, так і в галузі криміналістичного документознавства зокрема, наданні криміналістичної характеристики ознак типового завдання, а саме під час визначення давнини виготовлення документа. Реалізація цього сприятиме складанню належного й науково обґрунтованого висновку судовим експертом.

У загальновживаному значенні слово «типовий» тлумачать як такий, що є зразком, стандартом для однотипних явищ, фактів тощо [37, с. 1450], а «завдання» – наперед визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа тощо; мета, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити [37, с. 378]. Синтаксична конструкція, сформована поєднанням цих слів, становить поняття, позначене терміном «типове завдання».

Загальне поняття «типове завдання» для судової експертизи передбачає стандартний, наперед визначений обсяг однотипних(ої) дій (роботи), який здійснює обізнана особа для отримання належного й достовірного результату.

З огляду на те, що типові завдання, які ставлять перед судовим експертом у галузі криміналістичного документознавства, зокрема й технічної експертизи документів, мають певні особливості, сформульоване поняття потребує адаптації.

На підставі окресленого, зважаючи на наявні дефініції, пропонуємо авторську позицію, відповідно до якої типове завдання в галузі криміналістичного документознавства й технічної експертизи документів становить певний (стандартизований) алгоритм дій, передбачених методикою проведення дослідження окремих видів документів, які здійснює судовий експерт (обізнана особа) з метою отримати науково обґрунтований і

достовірний результат (висновок експерта), необхідний для здійснення судочинства.

Серед науковців-криміналістів також бракує однотайності й щодо класифікації експертних завдань за різними підставами.

До кінця 70-х років минулого століття підставою для класифікації експертних завдань та їх розмежування були, стверджує В. Ф. Орлова, виключно мета дослідження та умови її досягнення, унаслідок чого їх поділяли на дві групи: ідентифікаційні та неідентифікаційні [165, с. 49].

Систематизацію завдань за конкретноцільовим призначенням результатів експертизи запропонував О. Р. Шляхов, вирізняючи ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні завдання [255, с. 22].

Із цього приводу М. Г. Щербаковський деталізує, що ідентифікаційні завдання спрямовані на ототожнення об'єкта за матеріальними слідами. Діагностичні ставлять для визначення походження, властивостей і стану об'єктів, ситуаційні – параметрів процесу (механізму) взаємодії об'єктів за слідами-відображеннями, часу, динаміки й умов взаємодії людей та речей, а також характеристик, зв'язку зовнішніх дій, їх наслідків, рухів об'єктів, які контактували [262, с. 92–97].

Поділяючи окреслену позицію, В. Г. Лісогор уточнює, що ідентифікаційні завдання судових експертиз призначені для визначення тотожності або групової належності об'єкта за його відображенням; діагностичні – походження, властивостей об'єкта та віднесення його до певного виду, класу, типу; ситуаційні – механізму й обставин події [134, с. 10].

Розроблено й інші класифікації експертних завдань, у межах яких вирізняють:

- ідентифікаційні й діагностичні;
- ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні (ситуалогічні);
- ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні, класифікаційні тощо.

Водночас І. В. Пиріг зауважує, що експертні завдання слід класифікувати на підставі теорій ідентифікації та діагностики [195, с. 140].

Одностайні в цьому й А. І. Вінберг [39, с. 79], В. О. Снетков [231, с. 6], Р. С. Белкін [21, с. 262], Т. В. Авер'янова [2, с. 173], вирізняючи ідентифікаційні та діагностичні судові експертизи.

У цьому контексті актуалізується твердження О. Ф. Дьяченка, який вважає, що такі експертні дослідження взаємопов'язані й не можуть існувати окремо. Майже будь-який процес ідентифікації починається з діагностичного аналізу наявних ознак та їх оцінювання [69, с. 229].

Виконання будь-якого експертного завдання, обґрунтовує М. Г. Щербаковський, слід здійснювати у два послідовні етапи. На першому – емпіричному етапі – шляхом дослідження експерт виявляє властивості представлених об'єктів та отримує різноманітну інформацію, яка міститься в носіях слідів злочину, зразках порівняння, процесуальних документах тощо. На наступному – логічному етапі – встановлений комплекс властивостей аналізують, з огляду на кінцеву мету дослідження, вони стають основою формулювання відповіді на поставлене питання (завдання) [264, с. 7–8].

Що стосується експертних завдань у галузі криміналістичного документознавства, то слушною є позиція науковців і практиків, які вирізняють ідентифікаційні та діагностичні завдання. Основними завданнями, які вирішують під час проведення технічної експертизи документів, В. О. Ляпичев і Н. М. Шведова вважають ідентифікаційні та неідентифікаційні дослідження [146, с. 10]. Це відповідає твердженню одного з перших фахівців у галузі криміналістичного документознавства Є. Ф. Буринського, згідно з яким експертиза документів може бути визначеного або невизначеного завдання. Визначеними учений-практик вважає завдання експерту, для виконання яких йому потрібно здійснити комплекс заходів для вирішення конкретного питання, а саме: встановити зміст видаленого тексту в документі, ідентифікувати відбиток печатки або вчинити інші конкретні дії. Під час виконання невизначеного завдання експертові необхідно проводити пошуки ознак, які засвідчували б наявність

чи відсутність ознак підроблення документа, без отримання конкретної інформації щодо об'єкта дослідження [36, с. 296–297].

Тобто експертне завдання в галузі криміналістичного документознавства щодо його визначення чи невизначення не зазнало суттєвих змін і залишається, попри численні наукові дослідження, достатньо актуальним. Літературні джерела дають підстави стверджувати, що вивченню питання давнини виготовлення документів присвячували свої роботи науковці та практики впродовж століть.

Зокрема, у знаній праці Є. Ф. Буринського «Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею» визначенню часу написання присвячено розділ, у якому проаналізовано завдання, що має виконувати експерт, запропоновано алгоритм їх вирішення.

Питання визначення давнини виготовлення документів і характеристики експертних завдань, формування алгоритму їх вирішення, зокрема й типових, вивчали такі відомі криміналісти-практики, як О. О. Жижиленко, А. Вейнгарт, С. М. Трегубов та ін.

Отже, можна стверджувати, що експертні завдання під час проведення експертного дослідження з метою визначення давнини виготовлення документа поділяють на дві групи: *ідентифікаційні* (дослідження об'єкта з метою його ототожнення за матеріально фіксованим відображенням на підставі збігу сукупностей загальних й індивідуальних ознак) і *діагностичні* (дослідження властивостей та стану об'єкта з метою установлення змін, які відбулися в ньому, причин цих змін та їх зв'язок з обставинами події).

Для досягнення належного результату під час судової експертизи визначення давнини виготовлення документа важливе значення має чітка характеристика кожного з видів експертних завдань (загальних, типових і конкретних), які має вирішувати експерт, визначення найоптимальнішого алгоритму його дій. Це створить вагомі підстави для отримання науково обґрунтованого й достовірного результату.

До загальних експертних завдань під час дослідження давнини виготовлення документа належить вирішення питання щодо абсолютної чи відносної давнини виготовлення документа загалом або його частин і реквізитів. Аналогічну позицію поділяє й С. Ю. Стратонов, який зазначає, що основними завданнями експертизи встановлення давнини документа є: визначення відносної давнини виконання документа або його фрагментів; з'ясування абсолютного часу виконання штрихів рукописних записів у документах [228, с. 183].

Водночас абсолютною давністю пропонують вважати час складання документа, що визначають роками, місяцями, днями. Відносною є послідовність виконання фрагментів (реквізитів) документа, одночасність або різночасність унесення будь-яких записів у цей документ [42, с. 121].

З огляду на суть загальних завдань, вони містять певну кількість типових завдань, яку слід детальніше схарактеризувати.

Типовими завданнями, коли визначають абсолютну давнину документа, є:

підтвердження або спростовування факту виготовлення документа на зазначену в ньому дату;

підтвердження або спростовування факту виготовлення документа в часовий інтервал, що відповідає даті виготовлення, зазначеній у документі.

Типовими завданнями під час визначення відносної давнини документа можна вважати:

підтвердження або спростовування факту одночасності або різночасності внесення записів у документ;

підтвердження або спростовування факту монтажу [42, с. 122–123].

Слушною видається думка М. В. Торопової, що типові завдання стосовно встановлення абсолютної та відносної давнини документа є взаємопов'язаними і взаємообумовленими [239, с. 40–41].

Для повного та якісного вирішення експертом питання про давнину виготовлення документа необхідно виокремити із зазначених вище типових

конкретні завдання та схарактеризувати обсяг питань і технічні засоби й методи, які використовують для його вирішення.

Конкретне експертне завдання, зазначає О. Ю. Паладійчук, передбачає дослідження, яке проводить експерт на підставі використання спеціальних знань із застосуванням наявних у нього засобів і методів, що спрямоване на виявлення фактичних даних, які можуть підтвердити або спростувати певні факти [167, с. 88].

Конкретні завдання, коли визначають абсолютну давнину документа, формують залежно від об'єктів дослідження, матеріалів справи, методів дослідження, запозичених з авторознавчої та почеркознавчої експертизи, і тих, що безпосередньо використовують у технічній експертизі документів, насамперед фізичних, фізико-хімічних, хімічних, а також найпоширеніші запитання, які вирішує експерт:

- чи виготовлений документ у той самий час, яким його датовано;
- у який час або проміжок часу було виконано рукописний текст та (або) нанесено реквізити (підпис, відтиск печатки тощо) у наданому документі;
- у який час або проміжок часу було виконано документ за допомогою конкретного обладнання (пристрою).

На підставі зазначеного до конкретних завдань можна віднести дослідження:

змісту документа – аналізують події, факти, які не збігаються зі строком виготовлення документів, наявність дат, які не відповідають періоду виконання записів; вивчають особливості словникового запасу та слова, використані під час складання документа, на предмет їх відповідності певному часу життєдіяльності суспільства, фразеологічні звороти тощо; певну інформацію стосовно періоду виготовлення документа можна отримати з почерку, яким виконано записи;

реквізитів документа, що змінюються або не змінюються в часі з моменту виготовлення документа до моменту його дослідження, а саме: відбитків печаток (штампів), штрихів машинописних чи рукописних текстів

тощо – вивчають будову відбитків печаток чи штампів, їх складові, ознаки засобів письма, друкарських приладів й інших технічних засобів, особливості будови шрифту, індивідуальні ознаки в знаках машинописних текстів, друкарських приладів тощо; наявність чи відсутність певних захисних елементів, вихідних типографських даних, їх відповідність даті, зазначеній у документі, й інші реквізити;

матеріалів документа, що змінюються або не змінюються в часі з моменту виготовлення документа до моменту його дослідження, а саме: папір, фарбники, засоби скріплення сторінок тощо – визначають склад паперу, фарбника чи склеювальної речовини та порівнюють з довідковими даними на предмет установлення факту, що документ виконаний з використанням засобів і речовин, які не виготовляла промисловість на той час [146, с. 246–250].

До конкретних завдань, коли визначають відносну давнину документа, з огляду на окреслені підстави й переліки вирішуваних запитань (чи виконано реквізити в документі в один чи різний час; у якій послідовності виконували реквізити документа; чи виготовлено наданий документ шляхом монтажу), можна віднести завдання стосовно *дослідження змісту, реквізитів і матеріалів документа.*

Під час такого дослідження вивчають зміст документа з метою визначення послідовності виконання його реквізитів (основний текст, підпис, резолюція, відбиток печатки) і наявності дописування. Увагу зосереджують на місцях перетинання зазначених реквізитів між собою, на підставі чого визначають послідовність їх виконання. Також вивчають взаємне розміщення складових документа, наявність сторонніх штрихів, порушення паралельності рядків й інші ознаки, які засвідчують факт монтажу під час виконання документа.

2.2. Класифікація методів криміналістичного документознавства, які використовують під час проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів

Установлення об'єктивної істини на підставі застосування спеціальних знань і різноманітних методів дослідження, що ґрунтуються на принципах достовірності, відтворюваності, неупередженості, забезпечуючи науково обґрунтований та достовірний результат, становить мету експертного (різновиду наукового) дослідження.

Оскільки наукою вважають «процес творчої діяльності з отримання нового знання, і результат цієї діяльності у вигляді цілісної системи знань, сформульованих на основі певних принципів» [24, с. 5], то цим поняттям поряд із такими науками, як математичні, фізичні, хімічні, біологічні, технічні, соціальні, охоплюють і судову експертологію, що, зазначає О. В. Юнацький, є наукою, яка вивчає закономірності функціонування судово-експертної діяльності, закономірності й методологію формування та розвитку експертиз, закономірності дослідження об'єктів експертиз, що здійснюють на підставі спеціальних знань, трансформованих на базі галузевих наук у систему наукових методів, методик і засобів виконання експертних завдань [272, с. 12–13].

Методи судової експертизи, зокрема й криміналістичного документознавства, вивчали науковці та практики, серед них: В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. О. Коновалова, В. К. Лисиченко, І. В. Пиріг, І. І. Попович, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, П. В. Цимбал, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський.

У цьому напрямі плідно працюють українські фахівці (С. Ю. Стратонов [227; 229], І. О. Передрій [173], В. С. Сезонов [216]; І. В. Гора, І. І. Попович [63]) й іноземні колеги (N. M. Grechukha, K. O. Gorshkova, M. S. Panov, I. I. Tumkin, E. O. Kirillova, V. V. Lukianov, N. P. Kirillova, V. A. Kochemirovsky [55]; D. Ellen, S. Day, C. Davies [84];

L. A. Mironovsky, A. V. Nikitin, N. N. Reshetnikova, N. V. Soloviev [153]; M. M. B. EL-Sabbah, A. Z. Gomaa, D. E. El-Hefny, A. S. Al-Hawary [85]; J. S. Kelly, M. Angel [95]).

Проте досі не здійснено ґрунтовних досліджень щодо класифікації методів криміналістичного документознавства, зокрема для визначення давнини виготовлення документів, що й зумовлює актуальність обраної тематики розвідок.

Учення про методи й методики експертного дослідження, що дає змогу експерту досягати науково обґрунтованого та достовірного результату, постає чи не головною складовою загальної теорії судової експертології.

Водночас методом (від грец. μέθοδος – шлях дослідження, теорія, учення [256, с. 373]) вважають: спосіб підходу до дійсності, спосіб пізнання, вивчення, дослідження явищ природи й суспільного життя, спосіб досягнення будь-якої мети, виконання завдання, шлях дійсного пізнання [18, с. 104]; «шлях, спосіб досягнення поставленої мети й завдань дослідження. Він відповідає на запитання: як пізнавати» [250, с. 74]; «система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства, мислення; планомірний шлях, спосіб досягнення певних результатів у науковому пізнанні й практичній діяльності; прийом, спосіб або спосіб дії» [110, с. 20]; «це спосіб, шлях пізнання реальної дійсності, система прийомів, що регулюють пізнавальну і практичну діяльність людей», «система сукупності принципів, правил, прийомів, розпоряджень, вимог, способів і норм пізнання та дії, яка повинна орієнтувати суб'єкта пізнання на вирішення конкретного науково-практичного завдання» [209, с. 1]; «це спосіб досягнення поставленої мети» [38, с. 37]; спосіб досягнення або вирішення завдання, сукупність прийомів (операцій) пізнання реальності [47, с. 325].

Методом судової експертизи вважають систему логічних й інструментальних операцій (способів, прийомів) одержання даних для вирішення питання, поставленого перед експертом [40, с. 64].

Питання класифікації методів судової експертизи як засобів досягнення достовірного й науково обґрунтованого результату застосування комплексу таких методів вивчали різні покоління вчених-криміналістів і практиків.

Зокрема, О. Р. Шляхов уперше запропонував класифікувати методи судової експертизи за різними підставами, а саме: залежно від ступеня спільності та субординації; джерела походження; цільового призначення; характеру отриманої інформації; сутності явищ, які покладено в основу; галузей науки, з яких їх запозичено; стадій експертного дослідження. Ця ідея постала фундаментом для подальших наукових досліджень і дискусій науковців та практиків.

Узагальнений аналіз позицій учених щодо класифікації методів [247, с. 25–26] засвідчив їх певні збіги та розбіжності. Зокрема, Т. В. Авер'янова запропонувала таку класифікацію методів судової експертизи: 1) усеосяжний метод – матеріалістична діалектика; 2) загальні методи: спостереження, порівняння, опис, вимірювання, експеримент, моделювання, історичний; 3) окремо наукові; 4) спеціальні (монооб'єктні). Учені Н. К. Болдова, А. А. Голубева та В. І. Гурєєв вирізняють: 1) загальнонаукові; 2) специфічні, які поділяють на прийоми загальної та часткової методик; Ф. Ф. Бутинець і М. І. Камлик виокремлюють: 1) загальнонаукові; 2) спеціальні (часткові), до яких належать: розрахунково-аналітичні й документальні. Н. І. Клименко виокремила: 1) діалектичний; 2) загальнонаукові; 3) спеціальні, які складаються з окремо наукових, монооб'єктних і загальноекспертних методів; О. Р. Россинська вирізняє: 1) методи логіки; 2) загальнонаукові методи, що застосовують під час провадження експертиз; 3) загальноекспертні методи (монометоди) і комплекси методів; 4) окремі експертні методи. М. Ф. Сафанова, О. І. Швирьова та В. В. Шадрін класифікують методи як: 1) діалектичний; 2) загальнонаукові; 3) інструментальні, аналітичні й інші додаткові (застосовують у деяких науках); 4) спеціальні. О. Ю. Костін і Д. В. Мотигін пропонують керуватися загальноприйнятою класифікацією, зважаючи на рівні загальності дослідження, і виокремлювати такі методи:

1) усезагальний діалектико-матеріалістичний; 2) загальнонаукові; 3) конкретно-наукові; 4) спеціальні [247, с. 25–26].

Три групи методів виокремлює В. А. Коршенко: а) загальнонаукові (спостереження, опис, порівняння, аналіз і синтез, абстракція, ідентифікація, узагальнення, аналогія, моделювання, формалізація, індукція та дедукція, експеримент, математичні, вимірювальні); б) окремо наукові (розрахункові, мікроскопічні, фотографічні, фізико-технічні, математичні, кібернетичні); в) спеціальні, що застосовують тільки в конкретній експертизі та спрямовані на дослідження певних об'єктів [115, с. 12].

Власне бачення щодо класифікації методів у судовій експертизі за ступенем загальності й субординації обґрунтувала група науковців на чолі з П. В. Цимбалом, які вирізняють:

1. Всеосяжний діалектичний метод і розглянуті на цьому рівні методи логіки (абстрагування, аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний, системно-структурний методи, «метод чорної скриньки» тощо).

2. Загальні (загальнопізнавальні) методи: спостереження, вимірювання, описування, планування, експеримент, моделювання, побудова гіпотез, програмно-математичні методи тощо.

3. Окремі методи (інструментальні й допоміжно-технічні): судова фотографія (зокрема мікрофотографія), мікроскопія, мас-спектроскопія тощо.

4. Спеціальні методи: конкретні методики, спрямовані на виконання завдань певних видів експертиз [268, с. 17–18].

Загалом науковці (А. В. Скрипченко [220]; Д. Е. Проценко [193]) пропонують класифікувати методи судової експертизи за низкою підстав, а саме:

1. За джерелом походження:

запозичені з інших галузей науки, які використовують у незміненому вигляді;

запозичені з інших галузей науки й техніки, перероблені для потреб судової експертизи;

розроблені спеціально для завдань дослідження об'єктів у судовій експертизі.

2. За ступенем спільності та субординації:

усеосязний діалектико-матеріалістичний;

загальний (загальнопізнавальний або загальнонауковий);

окремі (інструментальні, окремо наукові або загальноекспертні);

спеціальні (окремо експертні).

3. За видом і характером властивостей, що вивчають в об'єкті:

морфологічних;

фізико-хімічних;

компонентного складу матеріалів;

внутрішньої будови об'єкта;

атомного й молекулярного складу.

4. За цільовим призначенням і результатами пізнання:

ідентифікаційні;

діагностичні;

класифікаційні.

5. За галузями науки, у яких розроблено:

фізичні;

хімічні;

біологічні;

математичні тощо.

6. За впливом на об'єкт:

деструктивні (руйнівні);

недеструктивні.

7. За механізмом застосування:

візуальні;

графічні;

інструментальні;
комп'ютеризовані.

Ця класифікація методів судової експертизи не є вичерпною. Залежно від виникнення інших підстав або застосування нових, раніше не відомих методів проведення експертних досліджень, її доповнюватимуть.

З огляду на те, що криміналістичне документознавство як складова судової експертології є системою знань, що охоплює: загальні положення криміналістичного документознавства; криміналістичне дослідження рукопису; криміналістичне дослідження рукописних текстів; техніко-криміналістичне дослідження документів [25, с. 13], то йому притаманні всі загальні й окремі спеціальні методи судової експертизи, які слугують підставою для формування експертом об'єктивного та достовірного висновку за результатами дослідження об'єктів.

Вивчаючи методи, які використовують у дослідженні документів, В. К. Лисиченко запропонував таку їх класифікацію: 1) основоположний (усезагальний); 2) загальнонауковий; 3) спеціальні [138, с. 39]. Поділяючи такий підхід, М. В. Салтевський виокремив: усезагальний; загальний (загальнонауковий) та окремі (спеціальні) методи [208, с. 156].

Запропоновану цими науковцями класифікацію методів криміналістичного документознавства фахівці Експертної служби МВС України обрали за основу для розроблення методик проведення технічної експертизи документів [102] і почеркознавчої експертизи [103].

Іншу класифікацію методів криміналістичного документознавства обґрунтовано в працях В. Є. Ляпичева та Н. М. Шведової, які вирізняють такі чотири групи: 1) усеосяжний діалектико-матеріалістичний метод пізнання; 2) загальні (загальнопізнавальні) методи; 3) окремі інструментальні й допоміжно-технічні методи; 4) спеціальні [146, с. 18].

Учений В. В. Копча розробив схожу класифікацію методів:
загальний діалектико-матеріалістичний метод;
загальнопізнавальні методи;

окремі інструментальні й допоміжно-технічні методи;
спеціальні методи [114, с. 108].

Пропонуючи власне бачення класифікації, М. В. Бобовкин і Р. О. Коляманов методи криміналістичного документознавства поділяють на такі групи:

1) усезагальні – діалектики й матеріалістичного пізнання, які розглядають явища та процеси в їх взаємозв'язку (є базисом теорії криміналістичних властивостей ознак і властивостей об'єктів, відображення в документах слідів їх виготовлення, використання тощо);

2) загальнопізнавальні – спостереження, вимірювання, порівняння, аналіз, експеримент, моделювання, системно-структурний підхід тощо (застосовують в інших галузях науки, зокрема й судово-технічному документознавстві);

3) спеціальні – розроблені криміналістикою та судовою експертизою спеціально для потреб криміналістичного документознавства (вирізняють власні – методи узагальненої практики криміналістичного документознавства, запозичені – спеціально адаптовані для виконання завдань криміналістичного документознавства; розподілені за галузями науки) [28, с. 185].

Експертне дослідження з метою визначення давнини виготовлення є найскладнішим з усіх завдань дослідження документів. Тому питання класифікації методів стає значущим і потребує окремого вивчення.

Аналізуючи наукову думку щодо методів дослідження під час встановлення віку документа, а також експертну практику в галузі зазначеної експертизи, С. Ю. Стратонов виокремив такі групи методів, якими послуговуються, визначаючи абсолютну й відносну давнину документа:

- 1) загальні (спостереження, вимірювання, порівняння, моделювання);
- 2) спеціальні (візуальні методи дослідження, зокрема в кососпрямованому світлі; фотографічні методи, зокрема зйомка в гамма-променях; мікроскопічні методи; копіювальні методи; люмінесцентні методи; хроматографічні методи; термічна адсорбція; механічне видалення верхнього шару на ділянці перетину;

профілографічні методи) [230, с. 105]. Проте, вважає науковець, така позиція потребує суттєвого вдосконалення, обґрунтовуючи це тим, що процес дослідження має складну структуру, адже експерт вивчає численні складові документа, насамперед такі, як: безпосередньо бланк документа; реквізити документа; матеріали документа; різноманітні сліди, які залишаються на поверхні документа, тощо.

Деякі напрями подальшого вдосконалення класифікації опрацьовувала Н. М. Шведова, виокремивши методи за ступенем спільності: всезагальний діалектико-матеріалістичний, загальнопізнавальний (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, моделювання), окремі інструментальні (мікроскопія, спектральний аналіз); за суттю явищ, які є основою метода: фізичні, хімічні, фізико-хімічні; за ступенем впливу на документ: руйнівні й неруйнівні [252, с. 7].

Необхідність покращення системи класифікації методів криміналістичного документознавства зумовлена сучасними досягненнями науки й техніки в галузі криміналістичного документознавства, зокрема й визначення давнини виготовлення документа, і засвідчена, для прикладу, розробленням і застосуванням нових спектроскопічних методів, насамперед методу Раман-спектроскопії, актуальність якого пов'язана з простотою у використанні, нетривалістю та високою точністю [106, с. 48].

Ґрунтуючись на узагальненні й адаптації наукових підходів і концепцій, започаткованих науковою думкою, а також практичного досвіду проведення експертних досліджень, можна запропонувати авторську класифікацію методів, які використовуватиме судовий експерт, виконуючи завдання щодо визначення давнини виготовлення документа, а саме:

1. За ступенем спільності й субординації:

загальні: категорії та закони діалектичної логіки (закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон єдності й боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення);

загальнонаукові: методи, використовувані на теоретичному рівні дослідження (індукція, дедукція, системний підхід); методи, використовувані як на теоретичному, так й емпіричному рівнях дослідження (формалізація, абстрагування, аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, моделювання); методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, вимірювання, оцінювання, порівняння, візуально-графічні прийоми);

спеціальні: власні (методи узагальненої практики криміналістичного документознавства); запозичені (спеціально адаптовані для виконання завдань криміналістичного документознавства, розподіляються за галузями науки).

2. За цільовим призначенням:

ідентифікаційні – спрямовані на ототожнення об'єкта або установлення групової належності об'єкта за його відображеннями, що дасть змогу визначити давнину виготовлення (походження) об'єкта;

діагностичні – спрямовані на встановлення походження, властивостей, стану об'єкта та віднесення його до заздалегідь відомого (чи нового) класу, що своєю чергою дасть змогу віднести досліджуваний об'єкт до певного часового періоду.

3. За ступенем впливу на об'єкт:

руйнівні – їх застосування призводить до руйнування об'єкта загалом або незворотних змін окремих властивостей об'єкта та його загального вигляду;

неруйнівні – їх застосування не призводить до руйнування чи змін властивостей об'єкта, його загального вигляду.

4. За суттю явищ, які покладено в основу метода:

фізичні – сукупність якісного та кількісного аналізу об'єкта, що ґрунтується на вимірюванні фізичних характеристик;

хімічні – ґрунтуються на хімічних реакціях досліджуваних речовин;

фізико-хімічні – ґрунтуються на вимірюванні фізичних величин, зміна яких зумовлена хімічними реакціями;

інші методи.

5. За механізмом застосування:

візуальні – огляд і фіксація об'єкта в різних режимах освітлення органами зору;

інструментальні – дослідження об'єкта за допомогою певних приладів (інструментів);

інші методи.

6. За видом і характером властивостей, що вивчають в об'єкті:

морфологічні;

фізико-хімічні;

компонентний склад матеріалів;

інші методи.

Запропонована автором класифікація методів надасть можливість експерту сформулювати чіткий поетапний план експертного дослідження, що забезпечить отримання обґрунтованого й достовірного результату.

Слід зауважити, що важливими чинниками, які позначаються на визнанні методу таким, який може бути використаний у практичній діяльності судового експерта, є його інформативність, чутливість, наочність отриманих результатів, а також відповідність таким критеріям:

законність – нормативно-правове визнання;

ясність – загальнозрозумілість;

результативність – здатність забезпечувати досягнення певної мети, виконання певних конкретних завдань;

надійність – здатність з високою ймовірністю забезпечувати отримання об'єктивного (обґрунтованого) результату, повторюваність результатів;

економічність – здатність досягати певних результатів з найменшими витратами засобів і часу [38, с. 38; 193].

На підставі цього стає дедалі актуальнішим твердження, що метод – найперша основна річ; від методу, від способу дії залежить, зазначав І. П. Павлов, серйозність дослідження [166, с. 16], а з огляду на те, що методам притаманні деякі риси живих організмів, вони мають тенденцію до постійного вдосконалення та замінювання іншими, ефективнішими й раціональнішими. Правильний метод, стверджує О. В. Колесников, підвищує ефективність дослідження, метод застарілий, непродуманий або ж невідпрацьований у всіх деталях знецінює його [110, с. 20–21].

Отже, судовий експерт залежно від завдань, які він виконує, на підставі класифікації методів, їх відповідності зазначеним критеріям має формувати індивідуальну сукупність методів дослідження, зокрема й для визначення давнини виготовлення документа, які дають змогу отримати обґрунтований і достовірний результат. Водночас особливості проведення експертизи з визначення давнини виготовлення документа, акцентують І. В. Гора та І. І. Попович, полягає в тому, що для ґрунтового аналізу матеріалів документа йому доведеться використовувати так звані руйнівні методи, тобто під час будь-яких дій (вирізання, забирання зразків чорнила тощо) документ як об'єкт експертизи може бути цілком або частково знищений [63, с. 159].

Для вирішення питання про визначення абсолютної давнини документа експерт має застосовувати сукупність методів за певною послідовністю: спершу використовують загальні й загальнонаукові методи, далі долучають спеціальні за таким алгоритмом: неруйнівні методи візуального дослідження морфологічних, діагностичних чи ідентифікаційних ознак, фізичних, хімічних або фізико-хімічних властивостей об'єкта, зокрема для встановлення компонентного складу матеріалів об'єкта, після чого інструментальні методи дослідження об'єкта, без його руйнування чи з частковим руйнуванням.

Одночасно з традиційними спеціальними методами технічного дослідження документів застосовують окремі, запозичені з авторознавчої та почеркознавчої експертизи.

Залучаючи такі методи, експерт вивчає:

зміст документа – події, факти, які не збігаються з термінами виготовлення документів, наявність дат, які не відповідають періоду виконання записів; вивчають особливості словникового запасу та слова, використані під час складання документа, на предмет їх відповідності певному часу життєдіяльності суспільства, фразеологічні звороти тощо; певну інформацію про період виготовлення документа можна отримати з почерку, яким виконано записи;

реквізити документа, що змінюються або не змінюються в часі з моменту виготовлення документа до моменту його дослідження (відбитки печаток (штампів), штрихи машинописних чи рукописних текстів, у яких вивчають будову відбитків печаток чи штампів, їх складові, ознаки засобів письма, друкарських приладів й інших технічних засобів, особливості будови шрифту, індивідуальні ознаки в знаках машинописних текстів, друкарських приладів тощо; наявність чи відсутність певних захисних елементів, вихідних даних друкарні, їх відповідність даті, зазначеній в документі, та інші реквізити; загальні й окремі ознаки почерку конкретної особи, які їй притаманні в певний проміжок часу);

матеріали документа, що змінюються або не змінюються в часі з моменту виготовлення документа до моменту його дослідження, а саме: папір, фарбники, засоби скріплення сторінок тощо – визначають склад паперу, фарбника чи клейової речовини та порівнюють з довідковими даними на предмет установлення факту, що документ виконаний з використанням засобів і речовин, які не виготовляли в промисловості на той час [146, с. 246–250].

Визначаючи відносну давнину виготовлення документів, експерт формує іншу сукупність методів, застосовувану за аналогічним алгоритмом і

спрямовану на визначення послідовності виконання реквізитів документа (основний текст, підпис, резолюція, відбиток печатки) і наявності дописування. Спершу застосовують загальні й загальнонаукові, а далі – спеціальні неруйнівні методи візуального дослідження морфологічних діагностичних ознак, фізичних, хімічних або фізико-хімічних властивостей об'єкта, потім – інструментальні методи дослідження об'єкта, без його руйнування або з частковим чи повним руйнуванням.

Під час такого дослідження вивчають зміст документа, акцентуючи увагу на місцях перетину зазначених реквізитів, на підставі чого визначають послідовність їх виконання, а також взаємне розміщення складових документа, наявність сторонніх штрихів, порушення паралельності рядків й інші ознаки, які свідчать про факт монтажу під час виконання документа.

2.3. Методика проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів (загальні положення)

Будь-яке прикладне наукове дослідження ґрунтується на належному рівні науково-методичного забезпечення цього процесу. Від якості, достовірності й наукової обґрунтованості методики, яку застосовують під час проведення наукових досліджень, залежать об'єктивність і практична реалізація досягнутого результату.

Згідно з визначенням, яке пропонує Великий тлумачний словник сучасної української мови, методикою є «сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи; документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи» [37, с. 664].

Поняття методики дослідження П. А. Колісніченко, Л. М. Фільштейн пропонують тлумачити як «систему правил використання методів, прийомів і способів для проведення будь-якого дослідження» [111, с. 47–48].

Судова експертологія як наука про закономірності проведення судових експертиз і ґрунтованих на них засобах та методах дослідження різного роду матеріальних об'єктів, процесів або явищ [196, с. 131] має власну методичну базу, яка дає змогу виконувати експертні завдання, досягати нових знань і створює міцний фундамент для проведення нових наукових досліджень, розвитку судової експертизи.

Основними категоріями, що забезпечують виконання всіх експертних завдань, є «методика», «методика експертизи» і «методика експертного дослідження», «методика проведення судової експертизи».

Питанням формулювання дефініцій понять методики присвячено праці вчених-криміналістів і практиків, серед яких: Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, І. В. Гора, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. О. Коновалова, В. П. Колмаков, О. Ю. Костін, В. К. Лисиченко, В. С. Митрічев, І. В. Пиріг, О. Р. Россинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський та ін.

З-поміж зазначених науковців першим висловив власне бачення дефініції експертної методики В. П. Колмаков, який доводив, що «методика експертного дослідження – це сукупність прийомів (способів) й окремих методів для систематичного та найбільш доцільного проведення якої-небудь роботи» [113, с. 118].

На підставі здійсненого наукового дослідження О. Р. Шляхов запропонував поняття експертної методики тлумачити як систему методів, прийомів і технічних засобів, застосовуваних для виконання конкретних завдань у певній послідовності, що враховують специфіку вирішуваних питань і досліджуваних речових доказів [254, с. 17].

Іншу позицію обстоював В. С. Митрічев, який методикою експертного дослідження вважав «цілеспрямоване й системне використання сукупності прийомів і методів, що з найбільшою ефективністю призводить до вирішення питань певного роду» [156, с. 18].

Узагальнений аналіз генези дефініції поняття «методика експертного дослідження» [247, с. 28–30] засвідчив наявність різних підходів до її формулювання. Зокрема, А. І. Вінберг і О. Р. Шляхов методику судової експертизи визначали як систему науково обґрунтованих методів, прийомів і технічних засобів (приладів, апаратури, пристосувань), упорядкованих і цілеспрямованих на вивчення специфічних об'єктів, вирішення питань, що стосуються предмета експертизи [40, с. 87–90]; М. Є. Бондар експертною методикою визнає «програму вирішення експертного завдання, що складається з послідовних практичних і розумових операцій, які спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів та припускають застосування для цього системи методів і засобів дослідження» [29, с. 13–19]; Р. С. Белкін зазначає, що методика експертного дослідження – це система рекомендацій щодо вибору та застосування методів дослідження об'єктів певного роду (виду) судової експертизи та формування необхідної матеріально-технічної бази дослідження [19, с. 156]; Ю. Г. Плесовських переконаний, що методика або ж техніка експертного дослідження – це набір процедур, які забезпечують отримання одноманітних і достовірних емпіричних матеріалів, рівень високоспеціалізованого методологічного знання, під впливом притаманних йому функцій безпосередньої регламентації наукової діяльності, методика завжди повинна мати чітко виражений нормативний характер [179, с. 77–79]; О. Р. Россинська доводить, що методика судово-експертних досліджень – це система категорійних та/або альтернативних науково обґрунтованих приписів щодо вибору й застосування у визначеній послідовності за визначених умов методів, прийомів і способів для виконання експертних завдань [202, с. 124]; Т. В. Авер'янова стверджує, що експертна методика – це система приписів (категоричних чи альтернативних) на вибір і застосування в певній послідовності й у певних наявних або створюваних умовах методів і засобів виконання експертного завдання [1, с. 237]; О. Г. Рувін пропонує визначати експертною методикою документ, який окреслює детально регламентовану програму виконання

експертного завдання (експертних завдань), що передбачає послідовні практичні й розумові операції, спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, подій), для цього застосовують системи методів і засобів, а також правил під час проведення експертного дослідження [205, с. 35].

Також поняття методики визначено і в нормативних документах, а саме: ДСТУ ISO 9000:2007 «Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів» пропонує таке його тлумачення: «Методика або процедура – установлений спосіб виконання роботи чи процесу, а процес – сукупність взаємопов'язаних або взаємодійних робіт (операцій), що перетворює входи на виходи» [66, с. 5].

Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 року № 595 визначає, що методика проведення судової експертизи – це результат наукової роботи, який містить систему методів дослідження, які застосовують у процесі послідовних дій експерта для виконання певного експертного завдання [188, с. 5].

На підставі здійсненого аналізу наукових доробків і нормативних актів О. Ю. Костін і Д. В. Мотигін запропонували власну дефініцію експертної методики – це насамперед система нормативних вказівок або приписів на виконання дослідження визначеними методами, прийомами, способами об'єктивних закономірностей руху досліджуваних об'єктів для виконання експертних завдань [247, с. 30].

Експертною методикою О. М. Яковенко і О. О. Садченко вважають програму виконання експертного завдання, що охоплює послідовні практичні й розумові дії, спрямовані на пізнання властивостей, що передбачають для цього застосування системи певних методів і засобів дослідження [279, с. 294–295].

На їхню думку, узагальнений зміст терміна «методика», сформований науковцями та практиками, тезово можна відтворити так:

- система правил, загальних положень, які стосуються способів виконання завдань, методів дослідження, що використовують як у певній галузі експертизи загалом, так і в певних її видах;

- детально розроблені програми, способи виконання експертних завдань певного типу залежно від об'єктів і поставлених питань;

- план, схема проведення конкретного експертного дослідження, тобто методика виконання експертного завдання, яке складає експерт під час проведення кожної окремо взятої експертизи [279, с. 294–295].

Криміналістичне документознавство як наукова галузь, завданням якої є дослідження документів, має власне, сформоване виключно для її потреб методичне забезпечення, яке надає можливість виконувати поставлені експертні завдання та проводити наукові розробки для вдосконалення та розвитку можливостей дослідження документів.

Водночас Н. М. Шведова пропонує методику в криміналістичному документознавстві визначати як послідовну систему методів (прийомів, технічних засобів), що застосовують під час дослідження об'єктів з метою виконання поставленого перед експертом завдання [252, с. 17].

Натомість С. Ю. Стратонов сформулював власну дефініцію поняття методики проведення судових експертиз у криміналістичному документознавстві: «апробований результат наукової роботи, який представлений системою послідовних дій судових експертів з використання методів і засобів дослідження властивостей та зв'язків об'єктів судової експертизи з метою виконання експертного завдання» [230, с. 122].

Згідно з позицією К. М. Ковальова, О. О. Давидової та В. В. Коваленка, визначення поняття методики в криміналістичному документознавстві має бути таким: це система методів, прийомів і технічних засобів, що застосовують у певній послідовності, призначених для вивчення специфічних об'єктів експертизи та встановлення фактичних даних. Система методів передбачає цілеспрямоване й упорядковане їх використання [102, с. 3].

На підставі узагальнення викладеного вище, пропонуємо авторську дефініцію методики в криміналістичному документознавстві: це документ, який визначає систему методів, прийомів, правил і технічних засобів, що застосовує судовий експерт у певній послідовності, під час дослідження об'єктів експертизи та встановлення фактичних даних.

Різноманіття експертних завдань, які виконують судові експерти, спонукає вчених до проведення наукових досліджень стосовно класифікації експертних методик на певних підставах. Зокрема, такі вчені, як Т. В. Авер'янова [1], О. М. Зінін [78], О. Р. Россинська [202], Е. Б. Сімакова-Єфремян [215], мають одностайну позицію стосовно доцільності поділу експертних методик на родові (видові), типові та конкретні (окремі).

Р. С. Белкін пропонує класифікувати методики за рівнем експертного завдання: загальні методики – завдання класу, роду, виду експертизи; окремі методики – типове завдання (підзавдання) виду, підвиду експертизи; конкретна методика – завдання (підзавдання) конкретної експертизи [21, с. 265].

Натомість М. Є. Бондар пропонує поділяти методики на чотири види: загальні, типові й часткові, а також методику конкретного експертного дослідження [30, с. 7–8].

Таку позицію обґрунтовують й О. М. Яковенко та О. О. Садченко, які пропонують також поділяти методики судові експертизи на загальні, типові, окремі та конкретні [279, с. 297].

Загальна методика становить систему правил, загальних положень, що стосуються способів виконання завдань, методів дослідження, використовуваних в експертній галузі загалом, а також в окремих її родах, видах. Типові методики – це програми, розроблені для виконання завдань певного типу залежно від досліджуваних об'єктів і поставлених питань. Окремі методики – призначені для виконання експертних завдань, проміжних завдань (підзавдань) експертного дослідження. Методика конкретного експертного дослідження – це план, схема проведення конкретного

експертного дослідження, виконання конкретного завдання, її складає експерт під час проведення кожної окремо взятої експертизи [279, с. 294–295].

Власну класифікацію методик обстоює І. В. Пиріг: родова (видова) експертна методика – це сукупність засобів проведення експертиз цього роду (виду). Вона є близькою до опису стадій процесу експертного дослідження загалом, але відрізняється від нього вказівкою на специфіку змісту цих стадій, зумовлену специфікою предмета й об’єктів цієї експертизи, а також вказівкою на методи та засоби, які застосовують під час проведення експертиз цього роду (виду). Типова експертна методика – це методика виконання типових експертних завдань, що є відображенням узагальненого досвіду проведення таких експертиз. Конкретна або окрема методика – виконання конкретного експертного завдання: або результат пристосування, зміни типової експертної методики, або втілення творчого підходу експерта до виконання експертного завдання [196, с. 199–200].

Оригінальним видається підхід, який формує В. А. Коршенко, щодо здійснення класифікації методик експертного дослідження за різними підставами, а саме: за повнотою – розгорнуті й обмежені, які використовують у конкретній експертній ситуації; за походженням – типові й евристичні; за описом – якісно-описові та алгоритмічні; за рівнем виконуваних завдань – загальні, окремі або конкретні [115, с. 12].

На підставі аналізу наявних позицій щодо класифікації методик і завдань, які вони виконують, найоптимальнішим видається запропонований автором поділ методик за рівнем виконуваних завдань на загальні й типові (окремі).

Водночас загальна методика встановлює систему загальних положень у всій галузі судової експертизи або окремих її видах щодо порядку проведення експертного дослідження, застосування методів дослідження та оформлення отриманого результату. Типові (окремі) методики визначають алгоритм дій судового експерта щодо виконання поставлених завдань, залежно від типу досліджуваних об’єктів і поставлених питань.

Ефективність проведення будь-якого дослідження залежить від внутрішньої будови методики, яку використовує дослідник. Від належно сформованого та практично апробованого алгоритму дій безпосереднього дослідника залежать достовірність і повнота отриманого результату. Це стосується і методики судово-експертного дослідження, зазначає І. Я. Слободян, адже експертна методика незалежно від її виду повинна охоплювати низку обов'язкових елементів, а саме: перелік досліджуваних об'єктів, інформацію про можливості цієї методики, її надійність, структуру, прийоми, методи й засоби дослідження та порядок і послідовність їх застосування [217, с. 267].

Власне бачення структури методики експертного дослідження висловив О. Р. Шляхов, запропонувавши таку її структуру: роздільний аналіз об'єктів криміналістичної експертизи; порівняльне дослідження; експертний експеримент; оцінювання результатів дослідження [253, с. 86].

На підставі узагальнення різних підходів учених й експертів-практиків Д. Я. Мирський доводить доцільність виокремлення таких стадій проведення експертизи: підготовча; роздільне (аналітичне) дослідження об'єктів експертизи; порівняльне дослідження; оцінювання результатів дослідження й формулювання висновків (синтезувальна) [154, с. 87].

На думку знаної вітчизняної науковиці Н. І. Клименко, процес експертного дослідження в певних випадках може передбачати не чотири, а п'ять стадій, остання, яка передує порівняльному дослідженню, – експертний експеримент [98, с. 79].

Водночас дослідники обстоюють й іншу структуру методики експертного дослідження. Наприклад, Т. М. Ізотова пропонує до структури методики включити три стадії дослідження: підготовчу, діагностичну та заключну, а до складу діагностичної стадії пропонує долучити аналітичну та порівняльну [89, с. 95].

Схожу думку щодо структури методики під час експертного дослідження документів обстоюють В. В. Бірюков і В. В. Коваленко, які

виокремлюють такі стадії: підготовчу, роздільне дослідження, порівняльне дослідження, оцінювання результатів дослідження та формулювання висновків [25, с. 156–159].

Поділяючи підхід науковців і практиків щодо запропонованої ними структури методики, автор висловив власне бачення, яке схвально оцінили науковці О. О. Давидова, В. В. Коваленко, З. С. Меленевська та ін.

Отже, структура методики проведення дослідження документів передбачає такі стадії: попереднє дослідження; роздільне дослідження, експертний експеримент, порівняльне дослідження, оцінювання результатів проведеного дослідження та формулювання висновків й оформлення результатів здійсненого дослідження. Водночас залежно від завдань, які виконує експерт, стадій експертного експерименту й порівняльного дослідження може не бути.

Запропоновану структуру методики експертного дослідження документів реалізовано в розроблених методиках проведення дослідження документів, а саме: «Методика технічної експертизи документів: Загальна частина»; «Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів»; «Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються» тощо [102; 104; 105].

Власну позицію щодо структури методики експертних досліджень, зокрема під час встановлення давнини документа, обґрунтовує С. Ю. Стратонов. На його думку, структура методики повинна бути такою: 1) найменування методики та її реєстраційний код, отриманий як результат атестації та державної реєстрації; 2) сфера застосування методики із зазначенням виду судової експертизи й експертної спеціальності, а також експертних завдань, виконуваних методикою; 3) перелік об'єктів дослідження, зокрема порівняльних; 4) методи дослідження, які застосовують для встановлення абсолютного й відносного віку документа, умови їх застосування; 5) засоби дослідження під час проведення експертизи встановлення давнини документа, а також окреслення їхніх мінімально

необхідних характеристик; 6) порядок проведення експертизи на: початковій стадії попереднього дослідження, стадії роздільного дослідження, стадії експертного експерименту, стадії порівняльного дослідження, стадії оцінки результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, стадії оформлення результатів проведеного експертного дослідження [230, с. 128–130].

Водночас, згідно з твердженням О. І. Галяшиної, судово-технічна експертиза встановлення давнини виготовлення документів є однією з найскладніших, проблемних та спірних з усіх видів судово-технічної експертизи, її проведення потребує тривалого часу, людських і технічних ресурсів.

На думку вітчизняних науковців І. В. Гори та І. І. Поповича, така експертиза є однією з найбільш затребуваних в усіх видах судочинства та по суті є моноекспертизою, що має комплексний характер і потребує розроблення науково обґрунтованих експертних методик дослідження [63, с. 157–158].

Необхідність розроблення методики судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів засвідчує і С. Й. Гонгало, який зазначає, що поміж численних видів експертних досліджень експертних методик узагалі немає, а наявні методичні підходи розосереджені в різних джерелах, містяться в різноманітних збірниках і методичних рекомендаціях, часто вони є невідомими судовим експертам [52, с. 11].

Тому, на думку автора, експертне дослідження щодо визначення давнини виготовлення документів повинно проходити відповідно до окремої експертної методики судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів, що передбачає наявність таких стадій, як: попереднє дослідження, роздільне дослідження, експертний експеримент, порівняльне дослідження, оцінювання результатів проведеного дослідження та формулювання висновків й оформлення результатів проведеного дослідження. Водночас, зазначає І. В. Пиріг, кожна зі стадій несе певне навантаження в процесі експертного дослідження та є істотною для

досягнення мети експертизи – виконання поставленого перед експертом завдання [197, с. 44].

На переконання групи науковців на чолі з П. В. Цимбалом, визначення давнини виготовлення документа – це одне з важливих завдань експертизи документів, що потребує всебічного дослідження його змісту, реквізитів, матеріалів. Для визначення давнини виконання документа його розглядають як систему ознак, характерних для певного періоду. Ці ознаки можуть відображатися в специфіці змісту документа та його окремих реквізитах (текстах, зображеннях, що виконані поліграфічним способом або на друкувальних пристроях; рукописних записах, підписах, відбитках печаток і штампів тощо), у структурно-розмірних характеристиках штрихів, зумовлених споживацьким призначенням писального приладу, технічного засобу, а також часовими змінами в характеристиках цих засобів у процесі їхньої експлуатації в певний період, особливостях складу та властивостей матеріальної субстанції документа (матеріали письма, основи документа (папір, картон, пластмаса), допоміжні матеріали, що застосовують для скріплення частин документів, корегування реквізитів тощо), зумовлених споживчим призначенням матеріалу письма в штрихах й основи (паперу, картону), а також змінами в складі та властивостях матеріалів у період використання документа [268, с. 91–92].

З огляду на викладене вище, процес експертного дослідження під час визначення давнини виготовлення документів має ґрунтуватися на впорядкованому алгоритмі дій судового експерта за кожною із стадій.

На підставі зазначеного й узагальненої думки вітчизняних науковців та експертів-практиків (І. В. Гора, І. І. Попович [63]; О. О. Давидова, В. В. Коваленко [102; 104]; В. Г. Пелюшок [172]; І. В. Пиріг [197]; С. Ю. Стратонов [229]; М. Г. Щербаковський [260]; П. В. Цимбал, О. В. Сіренко, О. В. Линник, А. Б. Антонюк [268]), іноземних фахівців (V. Aginsky [5]; Н. М. Шведова [252]; О. Г. Гуліна [58]; С. М. Петров [174]; I. San Román, L. Bartolomé, M. L. Alonso, R. M. Alonso, M. Ezcurra [204];

J. Zięba-Palus, A. Wesełucha-Birczyńska, B. Trzcińska, R. Kowalski, P. Moskal [75]; C. S. Silva, M. F. Pimentel, J. M. Amigo, C. García-Ruiz, F. Ortega-Ojeda [214]; K. F. F. Costa, G. D. Brand, T. S. Grobério, J. W. B. Braga, J. J. Zacca [116]; N. Kapoor, P. Sulke, R. KShukla, R. Kakad, P. Pardeshi, A. Badiye [94]; Z. Luo, W. Wang, X. Pang, J. Zhang, Ch. Sun, X. Zhou, J. He, R. Zhang, Xin Li, Zhe Lian, Z. Abliz [135]; F. R. Gupta, G. S. Sodhi, V. Rarh, P. Harne [59]) пропонуємо такий алгоритм дій судового експерта у вигляді загальної методики судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів, яка передбачає шість стадій:

1. Стадія попереднього дослідження

До завдань цієї стадії належать: з'ясування мети дослідження; оцінювання наданих експертові матеріалів з позицій достатності для вирішення поставлених питань; формування загального уявлення про об'єкти дослідження, їхні ознаки; побудова гіпотез; планування експертного дослідження.

Виконання експертом зазначених завдань передбачає:

- ознайомлення з наданими матеріалами (постанова, ухвала, заява, справа тощо), цілісністю упаковки, встановлення наявності: об'єктів дослідження та порівняльних зразків, їх відповідності переліку в супровідних документах, необхідної інформації стосовно особи, якою виконані рукописні записи й підписи в документах, що підлягають дослідженню (вік, професія, обсяг письмової практики, захворювання, фізичні травми тощо, дати їх виникнення);

- ознайомлення з питаннями, поставленими перед експертом, що передбачає визначення того, чи належить їх вирішення до його компетенції.

У разі якщо йому бракує необхідних знань для виконання покладених обов'язків, судовий експерт зобов'язаний відмовитися від дачі висновку. Про це в письмовій формі повідомляє ініціатора проведення експертизи;

- вивчення досліджуваного документа (документів);
- встановлення цілісності документа;

- встановлення наявності та розміщення реквізитів документа;
- попереднє встановлення матеріалів письма досліджуваного документа (чорнила, штемпельна фарба, тонер тощо);
- попереднє визначення необхідного комплексу методів дослідження для виконання поставлених завдань;
- фіксація зовнішнього вигляду упаковки об'єктів дослідження та безпосередньо об'єктів;
- вивчення стану об'єктів дослідження (їх цілісність, відсутність змін, спричинених транспортуванням, тощо);
- встановлення достатності та якості наданих матеріалів, об'єктів дослідження; у разі надання матеріалів не в повному обсязі ініціатору направляють письмове клопотання про надання додаткових матеріалів;
- вивчення порівняльних об'єктів (зразків) на предмет оформлення їх відповідно до вимог процесуального законодавства. Порівняльні зразки почерку й підписів особи необхідно надавати відповідно до таких вимог: 1) повинні бути виконаними до дати, яка зазначена в досліджуваному документі (від максимально наближеної до трьох років); 2) виконані після дати, зазначеної в документі (не менше ніж за рік) та близько до дати призначення експертизи. Водночас зразки повинні бути надані в аналогічних чи близьких до аналогічних документів кількістю не менше ніж десять за кожний проміжок часу;
- встановлення порівнюваності об'єктів дослідження;
- вивчення питання про необхідність направлення клопотань про надання додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку;
- визначення необхідного комплексу методів дослідження та послідовності їх застосування для виконання поставлених завдань.

2. Роздільне дослідження

Завдання, які виконує судовий експерт на цій стадії, можна схарактеризувати так: усебічне й повне вивчення властивостей та ознак

об'єктів дослідження і порівняльних зразків; формулювання проміжного висновку.

Шляхи виконання завдань залежать від складових документа, що підлягають дослідженню:

1. Встановлення способу виготовлення документа загалом, бланка документа, виду й способу друку, типу друкарського пристрою, за допомогою якого виготовлено документ, виявлення ідентифікаційних ознак.

На підставі застосування вимірювальних, візуальних, мікроскопічних й інших методів дослідження (у різних режимах освітлення, невидимій зоні спектру, з використанням лупи, мікроскопа (збільшення до $56^{\times}$) чи інших спеціальних криміналістичних технічних засобів) у наданому на дослідження документі вивчають:

- походження документа: спосіб виготовлення, чи є він оригіналом, чи копією, отриманою за допомогою копіювально-розмножувальної техніки або вивідних знакодрукуювальних пристроїв (принтерів);

- наявність реквізитів документа: рукописного або машинописного тексту, підписів, реєстраційних даних, вихідних даних друкарні, відбитків печаток (штампів) й інших; місць перетинання реквізитів між собою або графами чи текстом бланка документа;

- зміст документа: події, факти, які не збігаються з термінами виготовлення документів, наявність дат, які не відповідають періоду виконання записів; вивчають особливості словникового запасу та слова, використані під час складання документа, на предмет їх відповідності певному часу життєдіяльності суспільства, фразеологічні звороти тощо; наявність граматичних помилок, різних за будовою однойменних літер і знаків та їх перекручень, графічних малюнків, їх перекручень, неточності збігів тексту й зображень в разі друкування фарбами різного кольору;

- ознаки, що характеризують вид і спосіб друку: мікроструктура штрихів літер і знаків, чіткість меж штрихів, характер розміщення фарбника в штрихах знаків та на поверхні паперу, товщина фарбового шару, сліди

вдавлення друкарської форми на лицьовій та зворотній сторонах паперу, чіткість відображення знаків;

– наявність спеціальних захисних елементів та їх характеристики, із зазначенням часового періоду їх появи, зміни або зникнення: розміри бланка та графічних малюнків і їх деталей, колір та відтінок; водяний знак на предмет його відповідності за рисунком, розмірами, розміщенням і способом нанесення встановленим вимогам; вид та спосіб друку графічних елементів (захисної сітки, орнаменту, асюре тощо), відповідність будови графічних елементів встановленим вимогам, чіткість відображення тонких елементів, кольоровість і якість переходу одного кольору в інший; чіткість відображення мікротексту; суміщеність зображень; відповідність та чіткість зображення в оптичних і прихованих елементах; відповідність картини розміщення (рисунок, розмір, розміщення) люмінесцентних елементів, інтенсивність, чіткість і колір її свічення; відповідність картини розміщення (рисунок, розмір, розміщення) елементів, які зникають, чіткість їх зникання; відповідність картини розміщення (рисунок, розмір, розміщення) магнітних елементів;

– загальні ознаки друкарської форми, засобу, пристрою, за допомогою яких виготовлено документ, а саме: розміри документа загалом й окремих його фрагментів (відстань між рядками, словами й літерами тощо); розміщення та взаємне розміщення окремих його фрагментів (графічного малюнка, знаків тощо); колір документа загалом і його окремих фрагментів; спосіб скріплення його частин; інші ознаки;

– окремі ознаки друкарської форми, засобу, пристрою, за допомогою яких виготовлено документ, із зазначенням дат їх появи та зникнення, а саме: неточності збігів ліній тексту й зображень під час друкування фарбами різного кольору; наявність і розміщення сторонніх елементів на пробільних ділянках бланка; дефекти в будові знаків (відсутність, скривленість певних елементів знаків тощо); особливості розміщення знаків один відносно іншого.

2. Вивчення властивостей і стану наявних у документі реквізитів:

а) відбитків печаток чи штампів.

Під час дослідження відбитків печаток (штампів) у документах із застосуванням вимірювального, візуальних, мікроскопічних і фотографічних методів (лінійки, окуляр-мікрометра або інших вимірювальних приладів, у різних режимах освітлення, з використанням лупи, мікроскопа (збільшення до 56^x) тощо), науково-методичних й інформаційно-довідкових джерел інформації експерт вивчає:

загальні ознаки, зазначаючи часовий проміжок їх появи та зникнення:

- розміри, форма, зміст, відбитків та їх окремих фрагментів;
- взаємне розміщення фрагментів;
- відстань між буквами й словами;
- особливості розміщення окремих елементів знаків і малюнків;
- структура та рельєф штрихів;

окремі ознаки, зазначаючи часовий проміжок їх появи та зникнення:

- особливості розміщення окремих деталей тексту, малюнка;
- наявність сторонніх елементів на пробільних ділянках;
- дефекти в окремих елементах відбитка;

б) паперу, виду й матеріалів письма штрихів, що перетинаються.

На підставі застосування мікроскопічного (у різних режимах освітлення, у відбитих ультрафіолетових й інфрачервоних променях, з використанням лупи або мікроскопа, різними збільшеннями тощо), копіювального, люмінесцентного, спектрального, спектрофотометрії або іншого методу, науково-методичних та інформаційно-довідкових джерел, у місцях перетинання штрихів вивчають такі ознаки:

– стан штрихів, які відображаються в: ступені видимості (слабо видимі, інтенсивно забарвлені); наявності незабарвлених ділянок; розподілі барвної речовини в штрихах тощо;

– властивості матеріалів письма, механізму та способу їх нанесення, для цього вивчають: колір, відтінок, мікроструктуру та рельєфність (встановлюють за характером розміщення матеріалів письма на папері);

здатність до відбивання, поглинання чи випромінювання світла під дією певних променів (здатність до люмінесценції); взаємодія з водою та спеціальними розчинниками (здатність до копіювання) тощо.

Для визначення копіювальної здатності штрихів, застосування відповідного копіювального матеріалу та розчинників, часу їх контактної взаємодії проводять пробне копіювання досліджуваних штрихів у місцях, що не мають місць (точок) взаємного перетинання;

- стан і властивості паперу, ступінь його зношеності тощо.
- суцільність або переривистість трас від писального приладу;
- наявність розпливів барвника нижнього штриха;
- наявність затікань барвника верхнього штриха по нижньому штриху;
- відсутність або наявність переривань люмінесцентного свічення штрихів у місцях їх перетинання, зокрема скопійованих, унаслідок різного кольору й інтенсивності свічення;
- відсутність або наявність переривань у скопійованих штрихах, у місцях їх перетинання;
- відсутність або наявність переривань у кольорі штрихів, у місцях їх перетинання;
- безперервне розміщення фарбника верхнього штриха на поверхні барвника нижнього штриха, у місцях їх перетинання.

Під час застосування мікроскопічного методу слід урахувати, що біологічні особливості зору людини не забезпечують достовірної картини зорового сприйняття послідовності нанесення штрихів різного кольору й інтенсивності (темніший та інтенсивніший штрих сприймають верхнім). Тому одночасно з цим методом експерт повинен застосовувати інші методи, насамперед метод Раман-спектроскопії.

Для встановлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, і вивчення отриманих ознак на підставі методу конфокальної Раман-спектроскопії експерт за допомогою мікроскопа комбінаційного розсіювання отримує відображення місць перетинання штрихів, утворених:

- тонером для лазерних знакодруквальних пристроїв (принтер, копіювальний апарат) і штрихів, утворених пастою для кулькових ручок (дослідженню підлягають як місця перетинання тексту й підпису, так і місця перетинання частинок тонера, які залишаються на поверхні паперу під час друкування тексту з рукописними записами й підписом, виконаними на певній відстані від основного тексту);

- фарбовою речовиною для нанесення відбитків печаток (штампів) і штрихів, утворених пастами для кулькових ручок;

- іншими комбінаціями фарбових речовин писальних приладів і знакодруквальних пристроїв.

Потім фіксує отримані зображення та здійснює подальше дослідження на предмет наявності зазначених вище ознак;

в) рукописних записів і підписів.

Шляхом застосування візуального, мікроскопічного (з використанням лупи або мікроскопа в різних режимах збільшення), графічного, кількісного, якісно-описового або іншого методу науково-методичних й інформаційно-довідкових джерел, рукописних записах і підписах конкретної особи вивчають:

- а) загальні ознаки письмового мовлення (ступінь розвитку граматичних, лексичних і стилістичних навичок), які притаманні особі в певний проміжок часу;

- б) окремі ознаки письмового мовлення, які притаманні особі в певний проміжок часу:

- наявні граматичні (орфографічні, пунктуаційні, синтаксичні) та лексичні помилки, які повторюються два і більше разів;

- застосування двічі й більше разів специфічних слів: діалектизмів, професіоналізмів тощо;

- застосування двічі й більше разів однотипних способів акцентування, скорочення, виправлення, використання символів тощо.

Загальні ознаки почерку (виявлення стійких розбіжностей, зокрема в транскрипції підпису), які притаманні особі в певний проміжок часу.

Окремі ознаки почерку (виявлення стійких розбіжностей у складності будови літер, формі, протяжності, напрямків рухів, елементах підпису тощо), які притаманні особі в певний проміжок часу.

3. Вивчення властивостей та стану наявних матеріалів документа

На підставі застосування візуального, мікроскопічного (у різних режимах освітлення, у відбитих ультрафіолетових й інфрачервоних променях, з використанням лупи або мікроскопа, різними збільшеннями тощо), люмінесцентного, спектрального, хроматографічного, спектрофотометрії або іншого методу, науково-методичних та інформаційно-довідкових джерел, у матеріалах документа вивчають ознаки, що змінюються або не змінюються в часі з моменту виготовлення документа до моменту його дослідження, а саме:

а) властивості паперу: колір, відтінок, люмінесцентні властивості, композиційний склад тощо для визначення проміжку часу, в який папір з такими властивостями почали та завершили виготовляти в промисловості;

б) властивості фарби:

– наявність ореолу навколо знаків, блиск, колір, відтінок у штрихах знаків, люмінесцентні властивості, компонентний склад тощо з метою визначення проміжку часу, у який фарби з такими властивостями почали та завершили виготовляти в промисловості;

– компонентний склад фарбника на предмет варіації складових і залишку таких компонентів, як розчинники, смоли, за певний проміжок часу його нанесення;

– вивчення глибини проникнення фарбника в товщу паперу залежно від часу його нанесення;

в) властивості клейкої речовини: визначають вид клею, особливості горіння, розчинність, температуру плавлення та розкладу, компонентний склад тощо з метою визначення проміжку часу, у який клейку речовину з

такими властивостями та компонентним складом почали та завершили виготовляти в промисловості.

Після завершення зазначених етапів роздільного дослідження на підставі сукупності суттєвих загальних й окремих ознак щодо механізму їх утворення, стійкості, індивідуальності та частоти їх виявлення експерт формує проміжний висновок про можливість подальшого дослідження з метою встановлення часу виготовлення документа чи неможливості вирішення питання по суті.

У разі отримання достатніх й обґрунтованих результатів, які дають змогу сформулювати відповідь на поставлені перед експертом питання, він має право припинити подальше дослідження.

Виявлені ознаки ілюструють у висновку експерта.

3. Експертний експеримент

Завдання, які виконують на стадії експертного експерименту, можна сформулювати так: встановлення механізму слідоутворення, взаємодії певних слідоутворювальних частин, виявлення причинового зв'язку між певними явищами, процесами, отримання зразків для порівняльного дослідження.

Експерт виконує зазначені завдання шляхом:

- відтворення певних умов, максимально наближених до тих, під час яких відбувалося формування об'єктів дослідження та процесів;
- перевірка експертних версій, що виникли на попередніх етапах дослідження, отримання даних, необхідних для вирішення поставлених питань;
- ілюстрація результатів проведеного експерименту;
- проведення оцінки результатів експерименту щодо індивідуальності та стійкості відображення виявлених ознак об'єктів дослідження, процесів, формулювання попередніх висновків.

Водночас експеримент слід проводити, дотримуючись вимог щодо:

- вжиття заходів для запобігання руйнуванню об'єктів дослідження;

- створення умов, максимально наближених до тих, за яких відбувалося формування об'єктів дослідження та відповідних процесів;
- проведення експерименту до отримання бажаного результату, але не менше ніж тричі.

4. Порівняльне дослідження

Завданнями, які виконують на цій стадії, є: встановлення ознак подібності (тотожності) та (або) розбіжності (відмінності) об'єктів дослідження і відповідних процесів, зокрема таких, що виникають і зникають у певний проміжок часу.

Шляхами вирішення таких завдань є:

- порівняння виявлених загальних ознак об'єктів дослідження, зокрема за певний проміжок часу;
- порівняння виявлених окремих ознак об'єктів дослідження, зокрема за певний проміжок часу;
- формулювання проміжного висновку про наявність чи відсутність тотожності та (або) розбіжності загалом і в певний проміжок часу;
- формулювання проміжного висновку про конкретний або відносний проміжок часу, коли було виготовлено документ;
- ілюстрування результатів порівняльного дослідження.

5. Оцінювання результатів проведеного дослідження та формулювання висновків

Серед завдань цієї стадії можна виокремити такі: комплексна оцінка результатів проведеного експертного дослідження, наукове обґрунтування походження встановлених ознак, формулювання висновків.

Шляхами виконання цього завдання вбачається:

- визначення стійкості й індивідуальності виявлених ознак;
- визначення істотності комплексу ознак, що збігаються і різняться, їхньої значущості для висновку про наявність чи відсутність тотожності загалом і в певний проміжок часу;

- визначення істотності комплексу ознак, що збігаються і різняться, їхньої значущості для висновку про конкретний чи відносний період виготовлення документа;

- оцінювання результатів здійсненого дослідження, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному науковому аналізі всіх ідентифікаційних і діагностичних ознак:

- встановлення того, чи утворюють ознаки, що збігаються, сукупність, достатню для індивідуалізації конкретного об'єкта та (або) встановлення одного часового періоду виготовлення документа;

- з'ясування того, чи є розбіжності стійкими й суттєвими, чи достатні вони для висновку про відсутність тотожності та різні періоди виготовлення документа; якщо в процесі порівняльного дослідження виявлено ознаки, що збігаються, й ознаки, що різняться, то чим це зумовлено та які з них суттєвіші;

- формулювання висновків на підставі оцінювання результатів здійсненого дослідження.

Виокремлюють такі форми висновків експертів:

Категоричний позитивний чи негативний висновок. Категорично позитивний висновок – встановлені загальні й окремі ознаки, що збігаються, повинні бути суттєвими, стійкими й утворювати індивідуальну сукупність, достатню для формулювання висновку. У разі наявності ознак, що різняться, необхідно пояснити їх походження. Якщо принаймні одну ознаку, яка різниться, не може бути пояснено, то висновок не можна вважати категоричним.

Категоричний негативний висновок – встановлені загальні й окремі ознаки, які різняться, повинні бути суттєвими та стійкими. Ознаки, що збігаються (якщо такі є), повинні бути пояснені з позицій їх походження.

Імовірний позитивний чи негативний висновок. Імовірний позитивний висновок – встановлені загальні й окремі ознаки становлять сукупність, яка близька до індивідуальної, але: виявлена сукупність утворена ознаками, ідентифікаційна значущість яких порівняно висока, однак їх обсяг не

достатній для ідентифікації; сукупність утворена значною кількістю ознак, що збігаються, й ідентифікаційна значущість їх невисока, тобто серед них переважають ознаки, які часто трапляються; виявлена сукупність ознак, що збігається, має вагомніше значення, ніж ознаки, що різняться.

Імовірний негативний висновок – встановлені загальні й окремі ознаки, які різняться, нестійкі, незначні та нечисленні, а загальні й окремі ознаки, що збігаються, становлять сукупність, походження якої не можна встановити й пояснити з достатньою достовірністю та повнотою, водночас ознаки, що різняться, мають вагомніше значення.

Висновок про неможливість вирішення питання. Такий висновок формулюють у випадку, коли кількість й ідентифікаційна значущість виявлених загальних та окремих ознак не достатні для обґрунтування іншого висновку.

Оцінка встановлених ознак може бути розпочата як з ознак, що збігаються, так і з ознак, що різняться.

6. Оформлення експертного дослідження

Завданням цієї стадії є: оформлення результатів здійсненого дослідження у вигляді висновку експерта.

Виконання завдань передбачає:

- складання висновку експерта за результатами проведеного дослідження відповідно до встановленої структури;
- виготовлення ілюстративного матеріалу, що додають до висновку експерта, у якому мають бути відображені:
 - упаковка об'єктів, наданих на дослідження (у разі порушення її цілісності ілюструють усі пошкодження);
 - зовнішній вигляд об'єктів, наданих на дослідження;
 - встановлені конкретні ознаки (властивості) об'єктів дослідження;
 - ознаки, що збігаються чи різняться з розміткою (розмітку ознак, які збігаються, здійснюють барвником червоного кольору, які різняться – кольором синього кольору, а діагностичних – зеленого, під час нанесення

розмітки на ілюстрації нижче розміщують аналогічні ілюстрації, однак без розмітки). Під час ілюстрування збігу або розбіжностей ознак ілюстрації розміщують поруч на одному горизонтальному рівні;

– нумерацію ознак здійснюють стрілками, кінці яких виходять за межі ілюстрації на 5–10 мм, біля яких розміщують цифри за годинниковою стрілкою, починаючи з нижнього лівого кута до нижнього правого кута.

Висновки до розділу 2

1. Аргументовано ієрархічність структури експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документа, окреслено їхні характерні ознаки.

2. Сформовано авторське визначення поняття експертних завдань у галузі криміналістичного документознавства під час визначення давнини виготовлення документів.

3. Розроблено окремі пропозиції щодо напрямів реалізації конкретних експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документів, щоб розширити можливості судової технічної експертизи, що також можуть слугувати основою для формування відповідних методичних рекомендацій.

4. Констатовано, що запропонована автором класифікація методів дасть змогу експерту сформувати чіткий поетапний план експертного дослідження, який забезпечить отримання обґрунтованого й достовірного результату.

5. Сформульовано окремі пропозиції щодо напрямів реалізації конкретних методів під час визначення давнини виготовлення документів з метою розширити можливості судової технічної експертизи, що також можуть слугувати основою для розроблення відповідних методик і рекомендацій.

6. Запропоновано авторську дефініцію поняття методики в криміналістичному документознавстві як документа, що визначає систему

методів, прийомів, правил і технічних засобів, що застосовує судовий експерт у певній послідовності під час дослідження об'єктів експертизи та встановлення фактичних даних.

7. Систематизовано стадії проведення експертного дослідження з метою встановлення давнини виготовлення документа. Окреслено завдання кожної зі стадій та порядок дій судового експерта під час проведення дослідження.

8. Сформовано загальні положення методики проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТА

3.1. Процесуальні аспекти призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів

Сутність призначення експертизи в кримінальному провадженні полягає в тому, що сторони провадження й суд намагаються встановити фактичні дані, що мають суттєве значення для розслідування правопорушення, шляхом використання спеціальних знань, застосовуваних експертом у процесі проведення експертизи, які неможливо здобути в інший спосіб. Тобто експертиза є способом збору доказів на підставі наявних експертних методик шляхом проведення наукового дослідження відповідних об'єктів або явищ. На стадії досудового розслідування експертиза сприяє об'єктивності, повноті та всебічності пізнання події та обставин кримінального правопорушення. Висновки експертів є джерелами доказів, що містять інформацію, яка є доказами в кримінальному провадженні.

Цілком слушно зазначає С. Ю. Стратонов, що одним із засобів вирішення слідчої ситуації, що склалася на конкретному етапі досудового розслідування, є проведення експертизи встановлення давнини документа. Цей різновид судових експертиз найчастіше призначають і проводять у категорії кримінальних правопорушень, що вчинені у сфері службової діяльності, економічних злочинах тощо, з метою встановлення невідповідності дати фактичного виконання документа даті, зазначеній у документі [230, с. 137].

Відповідно до ст. 242 КПК України, експертизу проводять експертна установа, експерт або експерти, яких залучають сторони кримінального

провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках і порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Частина 2 ст. 242 КПК України покладає обов'язок на слідчого або прокурора забезпечити проведення експертизи щодо: 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 5) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити й не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням [124].

Зокрема, в експертній практиці проведення судово-технічної експертизи документів трапляються випадки встановлення психічного стану особи, яка виконувала спірний документ (об'єкт експертизи). Відповідно до ч. 1 ст. 509 КПК України, слідчий, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи в разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати власні дії або керувати ними. Такими обставинами, зокрема, є: 1) наявність згідно з медичним документом в особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання; 2) поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є

неадекватною (затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо) [124].

Питання щодо визначення давнини виготовлення документа не лише не втратило актуальності, а, навпаки, постало чи не першим завданням технічного дослідження документів [107, с. 23]. Тому під час судово-технічної експертизи документів часто постає необхідність визначити абсолютну або відносну давнину їх виготовлення, одночасно або в різний час виконані документ або його фрагменти, у якій послідовності й через які проміжки часу. З'ясування цих питань допоможе встановити, чи є в документах зміни, чи одночасно виготовлено документи, що мають різні дати, а також чи одночасно виконано записи в них, які повинні вносити в різний час [101, с. 63].

У разі призначення експертизи встановлення давнини документа важливе значення мають: дотримання процесуальних норм; правильне визначення кола питань, які можуть бути вирішені експертом відповідно до його компетенції; доручення експертизи фахівцям, які мають відповідну кваліфікацію та досвід роботи за спеціальністю; надання необхідної експертові інформації (зокрема, щодо проміжку часу, який перевіряють, обставин появи документа) [239, с. 43–44].

Відповідно до ст. 69 КПК України, «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», на проведення експертизи та якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, дати висновок з питань, які постають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань» [124, с. 5].

Загальноправові вимоги до експерта закріплено в ст. 10–11 Закону України «Про судову експертизу», зокрема це: 1) наявність необхідних знань для надання висновку з досліджуваних питань; 2) експертами можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не

нижчий ніж спеціаліст, пройшли відповідну підготовку, атестовані й отримали кваліфікацію експерта з певної спеціальності; 3) експерт повинен володіти дієздатністю; 4) експерт не повинен мати незняту або непогашену судимість, або на нього протягом останнього року не було накладено адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта.

Процесуальні вимоги до особи експерта передбачені нормами кримінального процесуального законодавства. Згідно з його положеннями, не можуть бути експертами: а) особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження чи потерпілого (ч. 2 ст. 69 КПК України); б) особи, які вже проводили ревізію, перевірку, матеріали яких використовують у цьому провадженні (ч. 2 ст. 79 КПК України); в) особи, щодо яких є обставини, що забороняють їх участь у кримінальному провадженні та є підставами для їх відводу (ч. 1 ст. 77 КПК України) з тим обмеженням, що їх попередня участь у цьому кримінальному провадженні як експерта не може бути підставою для відводу (ч. 1 ст. 79 КПК України).

Основним процесуальним обов'язком експерта є проведення повного дослідження з використанням сучасних досягнень науки й техніки та формулювання об'єктивного висновку за всіма поставленими питаннями відповідно до наукових положень і наданих йому матеріалів. Експерт зобов'язаний провести дослідження безпосередньо, тобто особисто, без залучення інших осіб, прибути за викликом до суду для допиту з питань, що виникли з приводу змісту, методів дослідження та висновків експерта або з інших обставин, пов'язаних із проведенням експертизи, що обумовлено важливістю дотримання процесуальної форми в кримінальному провадженні.

Стаття 243 КПК України регламентує порядок залучення експерта. Зокрема, експерта залучають у разі наявності підстав для проведення експертизи за дорученням сторони кримінального провадження. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для

проведення експертизи, серед них й обов'язкова. Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України [124, с. 5].

Отже, сторони кримінального провадження мають право самостійно залучати експерта для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа шляхом винесення постанови про її призначення, укладання договору з експертною установою.

Статті 244 і 245 КПК України передбачають порядок розгляду слідчим суддею клопотання про проведення експертизи й отримання зразків для експертизи відповідно.

Відібрання зразків для експертизи передбачено в ст. 245 КПК України. Відомо, що зразки для експертизи бувають експериментальними, вільними й умовно-вільними. Експериментальні зразки – це спеціально відібрані зразки для потреб експертизи в процесі провадження у справі (наприклад, експериментально виконані відбитки печатки, тексти на принтерах тощо). Вільні зразки в судово-технічній експертизі документів наявні незалежно від провадження у справі, їх створено ще до його початку, це документи, у яких є реквізити, виконані із застосуванням тих самих технічних засобів виготовлення документів, таких самих матеріалів, за допомогою яких виготовлено досліджуваний документ. Вільні зразки повинні відповідати таким вимогам: безсумнівність походження; репрезентативність (належна якість і кількість, що відповідає методичним вимогам дослідження); порівнянність (відсутність відмінностей зображень, які порівнюють, однакова якість паперу) [180, с. 265].

Умовно-вільні зразки – це тексти, самостійно складені особою, пов'язані з провадженням у справі (пояснення, скарги, заяви тощо), а також тексти, складені після створення досліджуваного документа [182].

На відбір зразків слід спрямовувати належну увагу, оскільки від їх кількості та якості залежить результат проведеного дослідження [180, с. 265].

Наприклад, досліджуючи машинописний текст у документі, можна встановити його давнину. Для цього вивчають і встановлюють ознаки, що відображають конструктивні особливості механізму друкарської машинки. За ознаками, що відображають властивості літероносія, визначають комплект знаків на літероносії, тип літероносія, марку шрифту. Точному встановленню дати друкування машинописного документа сприяє аналіз вільних зразків, надрукованих у різні проміжки часу (від одного до трьох) на тій самій друкарській машинці [43, с. 267].

Метою призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа є: усебічне, повне, об'єктивне, комплексне дослідження відповідних об'єктів, унаслідок чого формують і надають науково обґрунтовані висновки про часові характеристики документів, здобутих у процесі збирання доказів, можливість існування певних фактів і явищ, а також інші питання, що можуть бути вирішені з використанням спеціальних знань експертів у разі необхідності визначення часових зв'язків і відносин.

Крім КПК України та Закону України «Про судову експертизу», механізм призначення судових експертиз регламентований підзаконними нормативними актами [182; 186]. Відповідно до Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України, підставою для проведення експертиз відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом) (ініціатор експертизи), або письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження, у якому обов'язково зазначають реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню [182].

Водночас підставою для проведення експертизи в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві є ухвала суду про призначення експертизи або договір з експертом чи експертною установою,

укладений на замовлення учасника справи. Підставою для проведення експертного дослідження є договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовою заявою (листом) замовника (юридичної або фізичної особи), з обов'язковим зазначенням його реквізитів, з переліком питань, що підлягають вирішенню, а також об'єктів, які надають [206, с. 104].

Слідчий має з'ясувати, що потрібно встановити: лише давнину виготовлення документа чи й інші властивості та ознаки документа. З огляду на це визначають час призначення експертизи встановлення віку документа, а також черговість її призначення серед інших судових експертиз, щоб об'єкти дослідження не були пошкоджені й залишилися придатними для іншого виду експертних досліджень. У разі невизначеності окреслених питань, рекомендують надавати перевагу призначенню комплексних судових експертиз, під час проведення яких судові експерти самі визначаються з черговістю їх проведення, вибором методики, а отже, і власне системою методів і засобів дослідження [230, с. 140].

Коли експертизу призначає суд, експерта або експертну установу обирають сторони за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк – експерта чи експертну установу визначає суд.

Суд, з огляду на обставини справи, має право визначити експерта чи експертну установу самотійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза). Суд може призначити декілька експертиз, додаткову чи повторну експертизу. Якщо суд доручає проведення експертизи кільком експертам чи експертним установам, суд в ухвалі призначає провідного експерта або експертну установу [206, с. 106].

Отже, експертизу призначають за допомогою винесення (укладання) чітко регламентованих процесуальних документів у випадках, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання. Призначати експертизу для з'ясування питань права КПК України забороняє (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Суб'єктами проведення судово-технічних експертиз встановлення давнини виготовлення документа, відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» [187] та з огляду на експертну практику, що склалася, є державні спеціалізовані установи, а саме: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України й експертні служби МВС України [187].

Зокрема, до сфери управління Міністерства юстиції України належать сім науково-дослідних установ судових експертиз, до складу яких належать чотирнадцять відділень, а саме: Київський НДІСЕ (відділення в містах Вінниця, Тернопіль, Черкаси, Чернігів, Житомир, Хмельницький); Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (відділення в містах Полтава, Суми, Сєвєродонецьк (Донецьке відділення), Луганськ); Одеський НДІСЕ (відділення у містах Кропивницький, Миколаїв, Херсон); Львівський НДІСЕ (відділення у місті Луцьк); Кримський НДІСЕ; Дніпропетровський НДІСЕ; Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

Водночас одним з головних суб'єктів експертного забезпечення досудового розслідування та судового розгляду є Експертна служба МВС України, яку утворено постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 року № 988 [189].

Судові експерти зазначених вище установ, яким планують доручити проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, мають бути атестованими за відповідними експертними спеціальностями – 2.1 «Дослідження реквізитів документів», 2.2 «Дослідження матеріалів документів», 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів».

Порівняльні зразки, об'єкти й інші матеріали, що підлягають дослідженню, направляють експерту або експертній установі, якій доручено проведення експертизи.

Експерт не має права самостійно збирати необхідні для експертного дослідження матеріали. Зокрема, під час проведення судової експертизи листом експертної установи було витребувано певну документацію від установи комунальної власності. Експерт використав отримані дані під час підготовки свого висновку, надаючи відповіді на поставлені слідчим запитання. Під час судового розгляду сторона захисту зазначила в апеляційній скарзі про визнання цього висновку експерта недопустимим доказом [123].

У разі необхідності для проведення експертизи додаткових матеріалів, експерт готує відповідне клопотання до ініціатора експертизи. У разі неможливості моделювання процесу старіння досліджуваного матеріалу письма, експерт може заявити клопотання про надання порівняльних зразків [71].

Загальна схема організації призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа передбачає підготовчий, робочий і завершальний етапи.

На підготовчому етапі призначення експертизи слідчий вивчає фактичні дані, здобуті в процесі проведення слідчих (розшукових) дій, визначає об'єкти або явища, які потребують експертного дослідження, вид експертизи та предмет дослідження, приймає рішення про проведення експертизи, обирає експертну установу, у якій її буде проведено. На робочому етапі слідчий готує об'єкти (відібрані документи, печатки, штампи, принтери тощо), що потребують дослідження, здійснює їх пакування та опечатування, окреслює коло питань, які необхідно вирішити в процесі проведення експертизи, та час її призначення. На завершальному етапі слідчий виносить постанову про призначення експертизи, у якій формулює питання експерту та направляє її супровідним листом разом з матеріалами до експертної установи.

Отже, на підготовчому етапі призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа важливе значення має питання об'єктів, які надають на експертизу.

Об'єкти судово-технічної експертизи документів є носіями інформації про обставини виготовлення документа (спосіб, час, технічні засоби, матеріали, що використані для виготовлення документа, тощо); первинний зміст документа, наявність змін у змісті документа й спосіб їх внесення; тотожність технічних засобів, конкретно визначеного обсягу матеріалу, використаного для виготовлення документа; належність частин документа одному цілому.

Можливості судової експертизи безпосередньо залежать від підготовки матеріалів для її проведення. Під час підготовки матеріалів має бути дотримано певних вимог поводження з речовими доказами, чітко сформульовано завдання експерту, проведено збір порівняльних матеріалів, інформації, необхідної для проведення експертизи [206, с. 201].

Об'єкти в судово-технічній експертизі документів поділяють на дві групи: ті, які перевіряють, і порівняльні.

Об'єкти, які перевіряють, – це документи, відношення яких до справи визначають за результатами експертизи, документи, які залучають до справи, документи – речові докази.

Порівняльні об'єкти – це зразки, надані експерту особою або органом, що призначили експертизу (їх поділяють на вільні, умовно-вільні й експериментальні) та зразки, виготовлені експертом у процесі проведення дослідження.

На судово-технічну експертизу документів, зокрема експертизу встановлення давнини документа, можуть надавати такі об'єкти:

- різного виду документи;
- документи, що засвідчують особу, подію, освіту, трудовий стаж;
- вироби з матеріалів, призначених для виготовлення документів (папір, матеріал письма (чорнило, паста для кулькових ручок, фарба тощо), копіювальний папір, стрічки для знакодрукуювальних апаратів);

- технічні засоби, призначені для виконання реквізитів (писальні прилади, знакодрукуювальні (знакосинтезувальні) пристрої, засоби розмножувальної техніки, друкарські форми);

- речовини (вироби), призначені (використані) для зміни змісту документів (паста-штрих, папір, що корегує, засоби для видалення плям тощо);

- предмети, що не є документами в прямому значенні цього слова, досліджувані за методиками, розробленими для типових об'єктів судово-технічної експертизи документів, – вироби з різних матеріалів: дерева, металу, кераміки, тканини, хутра, шкіри (шкірки) тощо, на яких необхідно виявити ледь видимі або невидимі записи, відтиски штампів, встановити походження барвної речовини, якими виконано записи на предметах;

- вироби з паперу та картону (тара, мотузки, вироби санітарно-гігієнічного призначення, для упаковки й обгортання, деталі промислово-технічних і побутових виробів) [206, с. 196].

У документі про призначення експертизи (постанові, ухвалі) необхідно конкретизувати об'єкти, що підлягають дослідженню:

- повну назву документа, дату його складання, яку в ньому зазначено;
- інформацію про обставини виявлення документів – речових доказів (дата, місце виявлення, вилучення);

- безпосередній об'єкт дослідження – описати його зміст (знак, слово, рядок, інше), розміщення в документі;

- у разі направлення на експертизу матеріалів провадження зазначити, де в матеріалах справи міститься документ, – лист справи; чітко позначити досліджувані документи й порівняльні матеріали, щоб не виникло плутанини під час проведення експертизи [206, с. 202].

Відповідно до правил поводження з документами – речовими доказами, розробленими криміналістикою, слідчий (суд) зобов'язаний:

- надавати експерту документи в тому вигляді й стані, у якому їх було виявлено (надано);

- зберігати документи – речові докази в окремих конвертах (пакетах, файлах), не наклеювати будь-що на аркуші паперу для залучення до матеріалів справи; згинати та складати листи паперу документів лише за наявними складками;

- оберігати документи від впливу світла, вологи, високої температури, оскільки це може призвести до суттєвих змін їхніх властивостей;

- користуватися під час огляду документів пінцетом, щоб не забруднити їх, не залишити на них слідів пальців (це може ускладнити ототожнення особи за відбитками рук на документах, якщо документи стануть об'єктом трасологічної експертизи);

- не робити на документах позначок, обведень, вказівок;

- не скріпляти аркуші або один з аркушів досліджуваного документа будь з чим за допомогою скріплювача, діркопробивача тощо, оскільки зайві отвори на папері ускладнюють вирішення питань із заміни аркушів у документі [206, с. 201].

Отже, переконавшись у необхідності призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, слідчий, керуючись ст. 69, 242, 243 КПК України, складає відповідну мотивовану постанову. У ч. 5 ст. 110 КПК України визначено форму й структуру постанови, у якій викладають прийняте рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду. Зокрема, у слідчій практиці прийнято загальну форму постанови про призначення експертизи, яка містить заголовок і три частини: вступну, описову та резолютивну.

У заголовку постанови про призначення експертизи називають вид експертизи (судово-технічну експертизу документів), а також зазначають іншу інформацію (чи є експертиза повторною, додатковою, комплексною, комісійною).

У вступній частині зазначають, коли (число, місяць, рік), де (місто чи інший населений пункт) і хто склав постанову (посада, класний чин, звання, прізвище), у якому провадженні проводять досудове розслідування

(реєстраційний номер провадження, найменування факту, за яким проводять слідство або прізвище обвинуваченого (підозрюваного), і стаття закону про кримінальну відповідальність). В описовій частині постанови слідчий стисло викладає встановлені обставини провадження, фактичні дані про об'єкти й обставини, що зумовили необхідність їх експертного дослідження. Ця інформація повинна бути стислою, без жодних висновків слідчого. Вона має лише зорієнтувати експерта в обставинах, для з'ясування яких потрібне використання його спеціальних знань. Описова частина завершується викладенням прийнятого слідчим (органом дізнання, прокурором) рішення про експертне дослідження відповідних об'єктів, далі міститься посилання на статті кримінального процесуального законодавства, відповідно до яких призначають експертизу.

Резолютивна частина постанови містить переважно три пункти. У першому пункті зазначають, яку саме експертизу призначають (судово-технічна експертиза встановлення давнини виготовлення документа), якому експерту (експертам) доручають її проведення. Якщо її доручають певному експерту (експертам) експертної установи, то слідчий повинен у постанові зазначити назву цієї установи та прізвище експерта (експертів). У другому пункті резолютивної частини постанови формулюють питання експерту. Вони є стрижнем постанови та процесу проведення експертизи, тому слідчий повинен бути уважним під час їх підготовки та викладу.

До питань, які зазначає слідчий у постанові про призначення експертизи, ставлять такі вимоги, а саме:

а) перелік питань має бути максимально повним, але вони не повинні спонукати експерта до виходу за межі його спеціальних знань (ч. 6 ст. 69 КПК України) і вирішення правових питань (на досудовому слідстві правові питання вирішує тільки сторона обвинувачення);

б) питання формулюють максимально точно, конкретно, стисло для адекватного розуміння їх експертом й іншими учасниками процесу;

в) спочатку ставлять питання загального характеру, наприклад, про характеристику й особливість об'єкта (об'єктів) дослідження, а потім детальніші питання. Спершу також ставлять питання, від яких залежить вирішення подальших питань. Їх групують за епізодами провадження, об'єктами дослідження чи висунутими слідчими версіями. Під час призначення комплексної експертизи питання мають формулювати окремо для кожного спеціаліста для персоніфікації їх висновків, а коли це неможливо, то максимально точно об'єднати проблему (проблеми) виконання спеціальних завдань на підставі спеціальних знань експертів через поставлене (поставлені) питання [207, с. 202].

У третьому пункті резолютивної частини постанови слідчий зазначає перелік конкретних об'єктів, які передають експерту для дослідження. Серед них можуть бути як матеріальні предмети, так і процесуальні чи інші документи, а також зразки відтисків печаток, штампів, почерку, речовин тощо, які необхідні для експертного дослідження. Одночасно слідчий перелічує матеріали кримінального провадження, що надають експерту для ознайомлення, серед яких можуть бути й матеріали попередніх експертиз.

Отже, під час формулювання завдання експерту неприпустимо застосовувати терміни, що має двояке тлумачення – технічне і юридичне, а саме: «виправлення», «підробка», як синоніми термінів «зміна», «невідповідність зразку» [206, с. 202].

Під час формулювання питань має бути чітко визначено обсяг завдань експерту. Причиною невизначеного завдання, поставленого перед експертом під час формулювання питань, є неправильне використання термінології в документі про призначення експертизи.

У контексті судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа необхідно уникати використання терміна «барвник» як синоніму терміна «барвна речовина» під час формування питань щодо матеріалів письма. У матеріалах письма барвник – не єдиний компонент. Матеріали одного кольору можуть мати однаковий склад барвників і

відрізнятися за складом незабарвлених компонентів. Використання терміна «барвник» під час формування питання може неправильно орієнтувати експерта щодо проведення дослідження та формулювання висновків, і це зрештою позначиться на доказовому значенні висновку загалом [206, с. 202].

Слід висловити певні застереження і щодо використання слова «одночасність» у формуванні питань на вирішення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа. Наприклад, питання про одночасність виконання декількох документів і фрагментів одного документа є типовим випадком невизначеності завдання експерту. Термін «одночасність» доречний тільки стосовно документів, виконаних в один прийом: в одну закладку з використанням копіювального або самокопіювального паперу. В інших випадках термін «одночасність» потребує уточнення: який проміжок часу цікавить слідство (суд), під час виконання тексту за допомогою принтера аркуші друкуються один за одним, тому «одночасність» у цьому випадку – це виконання всіх аркушів документа в один друкувальний цикл (в один прийом) [206, с. 202].

Пропонуємо типові питання, які ставлять на вирішення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа:

стосовно дослідження реквізитів документів:

чи виготовлені (виконані) ці документи (фрагменти документа) у різний час;

у якій послідовності виконували реквізити цього документа (підпис, відтиск печатки тощо);

чи в один проміжок часу виконано реквізити в декількох документах;

чи не виконано реквізити в недатованому документі в конкретний проміжок часу;

щодо експертизи друкарських форм:

який тип принтера (копіювального апарата, багатофункціонального пристрою), на якому виготовлено наданий документ;

чи нанесений відтиск печатки (штампа) у той час, яким датовано документ [180, с. 264];

стосовно дослідження матеріалів документів:

чи належать надані аркуші паперу до різних партій випуску;

чи виготовлено рукописний текст у той час, яким датовано документ;

у який проміжок часу було виконано рукописний текст у наданому документі;

в один чи різні проміжки часу виконано рукописні тексти в наданих документах;

чи в один проміжок часу виконано рукописні текст і підпис у наданому документі [180, с. 265].

Загальні питання: якого року в документ внесено рукописні тексти, підписи, відбитки печаток, штампів; коли надруковано документ і на якому пристрої; коли виконано рукописний текст, підписи й інші реквізити, до чи після утворення ліній перегину документа [43, с. 266].

В експертній практиці трапляються випадки, коли в процесі проведення експертизи виявляють, що не всі проблеми дослідження об'єктів охоплені поставленими питаннями. У таких випадках ми рекомендуємо слідчому прийняти рішення про постановку експерту додаткових питань або формулювання вже поставлених питань у новій редакції.

Для встановлення давнини документа можуть досліджувати відтиски друкарських форм – відтиски печаток і штампів. Водночас експерт може вирішувати такі питання: чи відповідає час нанесення відтиску печатки (штампу) даті, зазначеній у документі; у який проміжок часу нанесено відтиск печатки (штампу); у якій послідовності нанесено елементи відтиску печатки (штампу) й інші реквізити документа, з якими він перетинається; чи відповідає час нанесення відтиску печатки (штампу) даті, зазначеній в документі; у який проміжок часу нанесено відтиск печатки (штампу).

Слід зазначити, що з метою встановлення давнини документа на вирішення експертизи текстів, виконаних на знакодрукувальних

(знакосинтезувальних) пристроях, може бути сформовано такі питання: у якій послідовності виконано друкарський текст й інші реквізити документа; чи відповідає час виконання друкованого тексту даті, зазначеній у документі; у який проміжок часу надруковано текст (на друкарській машинці, на принтері); у якій послідовності виконано друкарський текст й інші реквізити документа; чи не використано для виконання тексту аркуш паперу або частину іншого документа з уже наявними на ньому підписом (підписами) і відтиском печатки; чи зазнавав змін зміст тексту шляхом підчистки; чи змінювали зміст тексту шляхом травлення; чи було змінено зміст тексту шляхом додрукування; який первісний зміст тексту, що зазнав змін [206, с. 199].

Під час дослідження матеріалів документів з метою встановлення давнини їх виготовлення слідчий ставить на вирішення судово-технічної експертизи документів такі питання: чи відповідає час виконання рукописних записів даті, що зазначена в документі; якщо не відповідає, то в який проміжок часу виконано записи; чи виконані записи в документах пастою з одного й того самого стержня кулькової ручки; чи виконано записи в документах чорнилами (тушшю) з наданого флакону; чи використано для нанесення відтисків печаток (штампів) у наданих документах штемпельну фарбу одного й того самого складу [112, с. 72].

Для вирішення більшості зазначених вище питань, які ставлять перед судово-технічною експертизою документів, потрібно надавати оригінали документів, а не його технічні зображення (копії) [206, с. 200].

Для підготовки правильних питань слідчий у низці випадків має, крім оцінювання зібраних у провадженні матеріалів, оглянути за участю спеціалістів об'єкти дослідження (документи, печатки, штампи, їх відтиски, матеріали письма тощо), ознайомитися зі спеціальною літературою з питань, що підлягають дослідженню, методичними посібниками про проведення експертиз, у яких викладено питання, що можуть бути ними вирішені, а з деяких питань – отримати усні довідки відповідних фахівців. Якщо під час формулювання питань у слідчого постають складнощі, він може звернутися за

допомогою до обізнаної особи, яку вирішив залучити до проведення експертизи.

У постанові про призначення експертизи (ухвалі, клопотанні) має бути зазначено про дозвіл або заборону щодо руйнування (повного або часткового) об'єктів, наданих на експертизу.

У відомчих нормативно-правових актах, які визначають порядок проведення судових експертиз, передбачено: якщо під час проведення судової експертизи або експертного дослідження об'єкт (об'єкти) дослідження може(-уть) бути пошкоджений(-і) або знищений(-і), у документі про призначення повинен міститися дозвіл на його пошкодження або знищення, зміну стану чи властивостей [182, 186, 185].

У разі відсутності такого дозволу експерт, якому доручено виконання судової експертизи або експертного дослідження, заявляє клопотання експерта, яке разом із супровідним листом надсилають ініціатору. До виконання заявленого клопотання проведення судової експертизи або експертного дослідження призупиняють загалом або в частині вирішення окремого питання. У разі невиконання заявленого експертом клопотання протягом 45 днів з дня його направлення експерт повертає матеріали без виконання або не вирішує окреме(-і) запитання, стосовно якого(-их) не задоволено заявлене ним клопотання [182, 186].

Деякі методи експертного дослідження пов'язані із частковим пошкодженням об'єкта (зміна властивостей барвної речовини в штрихах підпису, відтиску, тексту) або навіть повним його знищенням (вирізання штрихів). Наприклад, для встановлення віку документа за допомогою його дослідження в інфрачервоному спектрі має бути екстрагований певний штрих з паперу. Штрих видаляють за допомогою диметілформаміду, він осідає з розчину на сталеву поліровану підкладку з подальшим висушуванням [70, с. 141]. Такі методи застосовують з дозволу органу або особи, що призначила експертизу. Такий дозвіл має міститися в документі про призначення експертизи або відповідному листі.

Дозвіл на часткове знищення документа, взяття проб, вирізок зі штрихів обов'язковий для виконання завдань щодо: встановлення давнини виконання документа; встановлення послідовності виконання штрихів, що перетинаються [206, с. 203].

Постанову (ухвалу) про призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа разом з усіма матеріали направляють до визначеної судово-експертної установи супровідним листом. Об'єкти упаковують і транспортують так, щоб виключити їх пошкодження (руйнування) чи незворотні зміни їх властивостей [261, с. 194].

Отже, від належного рівня підготовки до призначення експертизи встановлення давнини документа залежить якість проведення експертного дослідження.

Акцентуємо на типових помилках під час формулювання питань експерту, що призводить до невизначеності поставленого завдання та має одним з можливих наслідків повідомлення про неможливість проведення експертизи встановлення давнини виготовлення певного документа.

Етап призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа відіграє основну роль у створенні сприятливих для роботи залученого судового експерта умов, що своєю чергою є способом реалізації гарантій незалежності судово-експертної діяльності, об'єктивності й повноти висновку експерта. Рішення про призначення експертизи зі встановлення давнини виготовлення документа має бути ситуативно обумовленим та обґрунтованим, а підготовка до її проведення – передбачати дії з визначення предмета дослідження, виду, часу, черговості призначення експертизи, вибору державної судово-експертної установи чи атестованого експерта такої установи, збирання та підготовки об'єктів дослідження.

3.2. Формування досліджуваного та порівняльного матеріалу для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа

Судово-технічну експертизу документів проводять після надання органом (особою), що її призначила, усіх необхідних і відповідно оформлених матеріалів. До експертної установи (експерту) надають: документ про призначення експертизи, об'єкти, зразки для порівняльного дослідження та, за клопотанням експерта, – матеріали кримінального провадження. У документі про призначення експертизи перелічують усі об'єкти, які направляють на експертне дослідження, із зазначенням точного найменування, кількості, за наявності – серії та номера, інші відмітні індивідуальні ознаки [180, с. 260–261].

В Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України використано такі терміни, як «об'єкти дослідження» (будь-які матеріальні носії інформації (сліди або їх копії, документи, речовини, зображення, вихідні дані тощо) та/або відомості про них, що надходять до ДНДЕКЦ, НДЕКЦ з метою дослідження під час проведення судової експертизи або експертного дослідження) і «порівняльний матеріал» (будь-які матеріальні носії інформації (сліди або їх копії, документи, речовини, зображення, вихідні дані тощо) та/або відомості про них, які надходять до ДНДЕКЦ, НДЕКЦ, їх використовують для проведення порівняльного дослідження) [186].

Об'єкти судово-технічної експертизи документів, зазначає О. В. Воробей, можна класифікувати за підставами їх процесуальної природи (доказовим значенням) і речової природи. За процесуальною природою: документи, предмети й речовини – носії доказової інформації за кримінальними і цивільними провадженнями; документи, що засвідчують певні обставини, які мають значення для діяльності несудових установ і

підприємств, а також для окремих громадян. Стосовно документів, які залучають до кримінальних проваджень, як об'єктів зазначеного виду судової експертизи, запропоновано виокремлювати дві групи: такі, які перевіряють, і порівняльні. За речовою природою об'єктами судово-технічної експертизи є: документи; пристосування для виготовлення документів (цілком чи окремих фрагментів) або для внесення змін до раніше виготовлених документів; речовини для виготовлення документів або для внесення змін до раніше виготовлених документів [44, с. 20–21].

Порівнювальними є такі об'єкти: зразки, надані експерту особою або органом, що призначили експертизу, які поділяють на вільні, умовно-вільні й експериментальні, в окремих випадках зразки, що вміщені до інформаційно-довідкових колекцій; зразки, виготовлені експертом у процесі проведення дослідження [206, с. 197].

Слідчому потрібно чітко визначити, які документи необхідно представити експертові для дослідження, у якій кількості, чи потрібні зразки для порівняльного дослідження (які саме, скільки, за який проміжок часу). Також встановлюють, чи потрібно надати експертові знаряддя виготовлення документа чи його реквізитів (штампів, печаток, факсиміле, картриджів принтерів тощо), матеріали кримінального провадження (протоколи обшуків, оглядів, тимчасового доступу до речей і документів, висновки експертів тощо). Під час вирішення зазначеного питання слідчий приймає рішення про необхідність проведення слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження з метою отримання об'єктів експертизи встановлення давнини документа в необхідній кількості та належної якості, придатних для експертного дослідження з метою виконання поставлених експертних завдань. Не тільки визначають, коли і який конкретно захід необхідно провести для отримання потрібних об'єктів експертизи встановлення давнини, а й визначити склад учасників такої дії та засоби, які варто застосувати під час її проведення. З цією метою рекомендують звертатися до судових експертів за консультацією, зокрема з приводу

уточнення предмета, завдань, об'єктів дослідження, а також системи методів і засобів дослідження, що використовують під час встановлення давнини документа. Відомості, отримані в процесі таких консультацій, дадуть змогу не тільки на належному рівні підготуватися до проведення експертизи встановлення давнини документа, тим самим забезпечуючи належні умови роботи для судового експерта, а й визначитися з подальшим перебігом досудового розслідування (судового розгляду).

Під час підготовки матеріалів для проведення експертизи бажаним є залучення спеціалістів у галузі технічної експертизи документів, зокрема для визначення виду й мети експертизи, формулювання конкретних завдань чи обрання експертної установи. Вони можуть надати допомогу не тільки у відборі зразків, а й у визначенні необхідного обсягу матеріалів, що надають на експертизу [180, с. 262].

У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи їх відбирає сторона кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертизу призначив слідчий суддя. Порядок відібрання зразків з речей і документів встановлений згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160–166 КПК України). Питання про відібрання зразків із речей і документів під час досудового розслідування вирішує слідчий суддя на підставі клопотання сторін кримінального провадження про тимчасовий доступ речей і документів. Клопотання слідчого має бути погоджене з прокурором. Порядок негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження, передбачене в ст. 274 КПК України.

Зразками, необхідними для проведення експертизи, слід вважати матеріальні об'єкти, що відбирає сторона кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею, судом або за його дорученням залученим спеціалістом [207, с. 219].

Призначаючи експертизу з метою встановлення відносної давнини виготовлення документа (встановлення відповідності дати, зазначеної на документі, проміжку часу нанесення на нього відтиску печатки), до експертної установи органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), обов'язково надають вільні зразки, зокрема під час встановлення давнини нанесення такого реквізиту документа, як печатка, – надають відтиски цієї печатки.

Стосовно вільних зразків необхідно зазначити, що для проведення експертизи необхідно надавати документи з відтисками печатки, які подавали до органів виконавчої влади, органів реєстрації, дозвільної системи, банківських установ, контролюючих органів (податкової інспекції), з відміткою про надходження до них (штамп канцелярії установи, дата надходження, вхідний номер, підпис працівника канцелярії) у період, якому відповідає дата на документі, що підлягає дослідженню. Зразки надають за кожен місяць, за різні дати, зокрема й за дату, якою датовано наданий на дослідження документ. Достатність кількості та придатність зразків визначає експерт під час їх дослідження [180, с. 266].

Вільні зразки відбитків печаток (штампів) за часом нанесення мають бути максимально наближеними до відбитків, які перевіряють. Експериментальні ж зразки бажано наносити на папір такого самого сорту з різним ступенем тиснення та розподілом сили тиску на ділянки кліше на різній підложці, з різною кількістю фарбника. Фарбник беруть такого самого кольору, що й у досліджуваному відбитку [11, с. 35]. Слід зауважити, що дослідження аркушів паперу або їх частин проводять згідно з методиками та відповідними ДСТУ як за основними показниками (колірний відтінок, товщина, маса, характер просвіту та люмінесценції поверхні, зольність, склад за волокном), так і за індивідуалізаційними ознаками [53, с. 81].

Крім того, під час призначення експертиз стосовно документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, поряд зі знімними частинами копіювально-друкованих приладів необхідно також вилучити

вільні зразки, які були виготовлені на вилученому принтері в період, що відповідає періоду виготовлення досліджуваних документів [182].

Призначаючи експертизу з метою встановлення відносної давнини виготовлення документа (встановлення відповідності дати, зазначеної на документі, проміжку часу нанесення на нього відтиску печатки), до експертної установи органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), обов'язково надають вільні зразки відтисків печатки із супровідним листом. Зразки надають за кожен місяць, за різні дати, зокрема й за дату, якою датовано наданий на дослідження документ. Достатність кількості та придатність зразків визначає експерт під час їх дослідження. Причому зразки повинні відповідати таким вимогам, як: безсумнівність походження; належна якість і кількість, що відповідають методичним вимогам такого дослідження (репрезентативність); порівнюваність (відсутність відмінностей зображень, які порівнюють, однакова якість паперу) [199].

Об'єктами судово-технічної експертизи документів є безпосередньо документи (їх фрагменти), матеріали та засоби виготовлення документів, порівняльний матеріал. Техніко-криміналістичне дослідження передбачає вивчення реквізитів документа й матеріальної субстанції (матеріалів документа) [191, с. 327].

Досліджуючи порівняльні об'єкти експертизи встановлення давнини документа, слід акцентувати на структурних елементах документа, зокрема його *реквізитах*. Останні є узагальненою назвою текстів, зображень, виконаних поліграфічним способом або на знакодрукуювальних пристроях: рукописних записів, підписів, відбитків печаток і штампів [191, с. 327]. Слушно зазначає В. Г. Пелюшок, що обов'язковою умовою вирішення питання щодо встановлення відносної давнини виконання документа є визначення порядку внесення до документа необхідних реквізитів, регламентованого для більшості документів або зумовленого логічною послідовністю їх виконання [172, с. 176].

У наукових джерелах учені пропонують термін «реквізити документа» використовувати у двох значеннях: 1) сукупність необхідних позначень документа (текст, відбитки печаток і штампів, нумераторів й інших друкувальних пристроїв, номер, фотознімок власника тощо); 2) сукупність даних, що індивідуалізують документ (номер, найменування, дата видачі, організація та особа, яка видала документ, прізвище власника тощо). Реквізити використовують під час описування документа в протоколі й висновку експерта [46, с. 64–65].

Положення ДСТУ 4163-2020 передбачають склад реквізитів документів; вимоги до змісту й розміщення реквізитів документів; вимоги до бланків й оформлювання документів; вимоги до документів, що їх виготовляють за допомогою друкувальних засобів. Зокрема, склад реквізитів документів може бути представлений зображенням Державного Герба України, герба Автономної Республіки Крим; зображенням емблеми організації або товарного знака (знака обслуговування); зображенням нагород; кодом організації; кодом форми документа; назвою організації вищого рівня; назвою організації; назвою структурного підрозділу організації; довідковими даними про організацію; назвою виду документа; датою документа; реєстраційним індексом документа; посиланням на реєстраційний індекс і дату документа, на який дають відповідь; місцем складення або видання документа; грифом обмеження доступу до документа; адресатом; грифом затвердження документа); резолюцією; заголовком до тексту документа; відміткою про контроль; текстом документа; відміткою про наявність додатків; підписом; грифом погодження документа; візами документа; відбитком печатки; відміткою про засвідчення копії; прізвищем виконавця і номером його телефону; відміткою про виконання документа й направлення його до справи; відміткою про наявність документа в електронній формі; відміткою про надходження документа до організації; записом про державну реєстрацію [65, с. 5].

Під час формування матеріалу для судово-технічної експертизи документів слід урахувати, що об'єктом експертизи встановлення давнини документа є *зміст документа*. Про це зазначено в інструктивних документах Експертної служби МВС Україна [80].

Вивчення документа, слушно зазначає О. В. Воробей, слід починати з аналізу його змісту. У ньому можуть бути опис подій, фактів, не сумісних з датою оформлення документа, наявність дат у резолюціях і відбитках штампів, що не відповідають періоду виконання записів (якщо такі є) [43, с. 266].

Тому експерту рекомендовано під час встановлення давнини виготовлення документа спершу вивчити зміст тексту, термінів, які використано в ньому. На підставі цього іноді можливо встановити невідповідність часу виконання тексту тій даті, якою датовано документ. В експертній практиці траплялися випадки виконання датованого документа на бланку організації за фактичної зміни її назви або взагалі ліквідації цієї установи. Те саме стосується термінів (назв організацій, міністерств, відомств тощо), що виникли пізніше від дати, зазначеної в документі [219, с. 61].

Додамо, що постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 року № 437 схвалено нову редакцію Українського правопису [178]. Якщо в досліджуваному документі міститься текст зі словами, передбаченими новою редакцією, зокрема нове їх написання, то цей документ виконано після травня 2019 року. Зокрема, такими словами можуть бути: проєкт, віцепрезидент, вебсайт, пів хвилини, пів Києва, авдієнція, лавреат, аудиторія тощо.

Отже, головним елементом змісту документа є *текст*. Текст документа містить інформацію, для фіксування якої його створено. Інформацію в тексті документа викладають стисло, грамотно, зрозуміло й об'єктивно.

Документ не повинен містити повторів, а також слів і зворотів, які не несуть змістового навантаження. Під час складання документів використовують діловий стиль, якому притаманний нейтральний тон викладення, позбавлений образності й емоційності. Можлива рубрикація

тексту – членування тексту на складові, відокремлення однієї частини від іншої абзацом, заголовком, номером тощо [184].

Відповідно до Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, текст документа оформляють у вигляді суцільного зв'язного тексту, або анкети чи таблиці, або шляхом поєднання цих форм. У тексті документа, підготовленого відповідно до документів інших установ або раніше виданих документів, зазначають його реквізити в такій послідовності: назва виду документа, найменування установи – автора документа, дата, реєстраційний номер, заголовок до тексту [183].

До досліджуваних об'єктів під час виконання експертизи встановлення давнини документа належать: підписи, внесені в документ від руки; рукописні тексти; тексти, надруковані на принтерах; відтиски штампів, печаток, штемпелів, факсиміле [81].

Підпис – це окремий реквізит, установлений Національним стандартом України (ДСТУ 4163-2020) як обов'язковий для всіх без винятку службових документів. Підпис належить до складу деяких інших реквізитів, установлених ДСТУ 4163-2020, зокрема до грифу затвердження, грифу погодження, відмітки про засвідчення копії документа тощо [65]. На сучасному етапі в документах можуть виконувати електронні підписи, під час дослідження яких переважно експерт дає категоричний висновок щодо дати його проставлення (дати підписання документа).

Підпис складається з назви посади особи, яка підписує документ (повної – якщо документ надрукований не на бланку, скороченої – на документі, надрукованому на бланку), особистого підпису, ініціалів (ініціала імені) і прізвища. Дозволено в реквізиті «Підпис» після назви посади особи зазначати вчене звання, науковий ступінь. У разі оформлення документа на бланку посадової особи назву посади в підписі не зазначають [65].

Вимоги до порівняльних об'єктів експертизи встановлення давнини документа можуть бути деталізованими, а саме: записи й підписи, виконані кульковими чи гелевими ручками; відбитки печаток і штампів, виконані штемпельним чорнилом; друковані тексти, виконані струменевими принтерами [82]. Це пов'язано з обставинами кримінального правопорушення та властивостями об'єктів, які перевіряють.

Наступним елементом змісту документа, щодо якого експертним шляхом встановлюють давнину, є *відтиски печаток і штампів*. Згідно з основними вимогами діловодства, відбиток печатки, що засвідчує підпис посадової особи, ставлять так, щоб він охоплював останні кілька літер найменування посади особи, яка підписала документ, але не підпис посадової особи. У документах, створених на основі уніфікованих форм, печатку ставлять на окремо виділеному для цього місці з відміткою «М. П.» [183].

Поряд з реквізитами документа під час встановлення давнини його виготовлення дослідженню підлягають такі матеріальні об'єкти, як матеріали документа. *Матеріали документа* – це умовна назва матеріалів і речовин, що призначені для виготовлення документів: матеріали письма (застосовують для виконання реквізитів у документі), основа документа (папір, картон), допоміжні матеріали (застосовують для скріплення, брошурування частин документа, корегування реквізитів) [191, с. 327]. Зокрема, стосовно експертизи встановлення давнини документа йдеться про слідоутворювальні поверхні засобів письма й інших технічних засобів (друкарських форм, печаток, штампів, факсиміле тощо), за допомогою яких виготовляють документи та їх реквізити на певних матеріальних носіях [80].

Під час визначення давнини виконання документа аналізу піддають рідкі та напіврідкі (в'язкі) матеріали, за допомогою яких написано або надруковано документ: писальний склад гелевих і кулькових ручок; чорнило для струменевих принтерів; фарби для штемпельних подушок (для виконання відбитків печатки) [83].

Як зразки порівняльного матеріалу для встановлення давнини документа відбирають оригінали документів, що були виготовлені в конкретний проміжок часу з використанням одного й того самого кліше печатки, штампу.

Водночас слідчий повинен попередньо з'ясувати, який вид документа для вирішення поставлених питань потрібно надати – виключно оригінал чи можна його копії. Зокрема, в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень зазначено: коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертизу можуть проводити за фотознімками й іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз. Про проведення експертизи за такими матеріалами зазначають у документі про призначення експертизи (залучення експерта) або експерта письмово повідомляє орган (особа), який (яка) призначив(-ла) експертизу (залучив(-ла) експерта) [182].

Визначившись, які саме об'єкти необхідно надати експертові для проведення експертизи встановлення давнини документа в конкретному кримінальному провадженні з метою виконання поставлених перед ним експертних завдань, слідчий приймає рішення про необхідність проведення слідчих (розшукових) дій чи інших заходів відповідно до кримінального процесуального законодавства для їх вилучення. Плануючи такі дії, визначає, які конкретно об'єкти (документи, засоби друку, печатки, штампи, факсиміле тощо) необхідно вилучити, яких фахівців потрібно залучити до її проведення як спеціалістів, яке матеріально-технічне забезпечення організувати (як приклад, засоби фіксації, освітлення, упаковки тощо). У разі необхідності отримати вільні зразки для порівняння під час проведення експертизи, вирішують, за який період виконання необхідно відбирати документи згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160–166 КПК України) [124], їх кількість.

Досліджувані та порівняльні об'єкти, які перевіряють, надсилають до експертної установи (експерту) в упаковці, що забезпечує їх збереження, їх засвідчує слідчий або інша особа, яка залучас експерта, у передбаченому законодавством порядку. Речові докази й порівняльні зразки упаковують окремо.

На кожній упаковці повинен бути напис із вказівкою виду об'єкта, кількості, дати, часу, місця та способу отримання об'єкта, засвідчений підписами слідчого та понятих, печаткою органу розслідування. Процедура пакування та використаний для цього матеріал не повинні призводити до появи додаткових слідів на об'єктах, які не пов'язані з подією кримінального правопорушення. Об'єкти мають бути упаковані і їх транспортувати так, щоб виключити їх пошкодження (руйнування) чи незворотні зміни їх властивостей [182, 186, 185; 261, с. 194].

Якщо в матеріалах провадження є дані про особливості виявлення, вилучення, зберігання об'єкта дослідження або про інші обставини, що могли вплинути на його властивості й ознаки, про них слід зазначити в документі про призначення експертизи та надіслати належно засвідчені копії протоколів процесуальних дій в експертну установу (експертові) [182, 186, 185].

Окремо слід акцентувати на необхідності упаковувати та зберігати документи порізно, оскільки, наприклад, у випадку агресивного впливу на документ можуть виділятися леткі агресивні речовини, які своєю чергою можуть осісти на інший документ, який знаходиться в одному конверті, через що помилково буде встановлено давнину документа.

Отже, документи – речові докази потребують дотримання особливих правил поводження з ними, а саме:

– зберігати документи необхідно в окремих конвертах (пакетах), а не підшивати до матеріалів кримінального провадження. Усі написи на конверті виконують до розміщення в ньому документа. Перегинати й складати документи можна лише за наявними складками;

– не можна робити поміток, наприклад, обводити або підкреслювати якийсь фрагмент ні на лицьовому, ні на зворотному боці, за винятком відмітки у вигляді відбитка штампа установи (хоча й це небажано). Його наносить експерт на вільній від записів ділянці документа, причому лише після проведення всього обсягу досліджень;

– оберігати документи від дії світла, вологи, високої температури, щоб уникнути істотних змін їхніх властивостей. Під час пересилання на експертизу документ поміщають між аркушами щільного паперу, що перешкоджає дії високої температури в процесі нанесення сургучної печатки, запобігає можливості випадкового приклеювання документа до конверта; запечатаний пакет не слід прошивати;

– під час огляду необхідно користуватися пінцетом, щоб не забруднити документи й не залишити відбитки пальців [180, с. 261–262].

Можливості виконання завдань щодо визначення давнини виготовлення документів безпосередньо залежать від якості підготовки матеріалів для експертизи. Дослідники А. В. Скрипченко, Д. С. Коровкін з'ясували, що однією з причин неможливості встановити час виконання реквізитів – відбитків друкованих форм (печаток, штампів, друкованих текстів) є неподання відповідних порівняльних матеріалів (або подання не в повному обсязі). Можливості встановлення часу виконання реквізитів незадовго до подання документа суду (слідству) за результатами дослідження летких компонентів у штрихах реквізитів істотно залежать від протяжності інтервалу між часом виконання реквізитів у документі, який перевіряють, і початком дослідження. Цей інтервал невиправдано подовжується, якщо експерту не дано дозвіл на виробництво вирізок з досліджуваних реквізитів або якщо на експертизу представлено не оригінал, а його копію [221, с. 80–81].

Порядок залучення експерта, отримання об'єктів дослідження й інших відомостей, які були надані судовому експерту, зазначає С. Ю. Стратонов, мають цілком відповідати положенням КПК України. Експертизу встановлення давнини документа своєю чергою слід проводити,

дотримуючись вимог законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері реалізації судово-експертної діяльності, використовуючи сучасні методи й засоби дослідження, які атестовані, сертифіковані та пройшли державну реєстрацію. Проводити експертизу встановлення давнини документа повинен виключно атестований судовий експерт державної судово-експертної установи відповідної кваліфікації. Лише за умови дотримання цих вимог буде йтися про належність, а отже, допустимість висновку експерта як доказу [230, с. 171].

Орган досудового розслідування має організаційно й тактично правильно підготуватися до призначення експертизи для того, щоб експерт міг максимально повно і в стислий термін дати висновок щодо питань, поставлених перед ним.

Матеріали, надані експертові для дослідження, мають бути достатні за кількістю та якістю. Усі речові докази й відібрані зразки, призначені для експертного дослідження, необхідно процесуально оформити й упакувати для транспортування. Увагу слід акцентувати на формулюванні питань, що ставлять перед експертом. Вони не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта. Для уточнення питань і визначення обсягу матеріалів, необхідних для проведення експертизи, можна скористатися допомогою експерта або спеціаліста.

Потрібно письмово, згідно з вимогами чинного кримінального процесуального законодавства, а також законодавства, що регулює сферу судово-експертної діяльності, оформити згоду на застосування руйнівних методів дослідження. Зокрема, у відомчих нормативно-правових актах, які регламентують порядок проведення судових експертиз, зазначено: якщо під час проведення судової експертизи або експертного дослідження об'єкт (об'єкти) дослідження може(-уть) бути пошкоджений(-і) або знищений(-і), у документі про призначення повинен міститися дозвіл на його пошкодження або знищення, зміну стану чи властивостей [182, 186, 185].

Отже, під час формування матеріалу для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа особа – ініціатор експертизи забезпечує надання двох груп об'єктів: досліджуваних (документ, у якому мають бути (принаймні один із зазначених елементів): реквізити; зміст документа – підписи, текст (рукописні тексти, надруковані тексти), відтиски штампів, печаток, штемпелів, факсиміле; матеріали документа; а також порівняльних зразків (засоби й матеріали письма, різний порівняльний матеріал).

3.3. Оцінка висновку експерта, складеного за результатами проведеної судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа

Висновок експерта – це ґрунтований на завданні органу дізнання, прокурора, слідчого або суду, сформульованому в постанові (ухвалі) про призначення експертизи, виклад експертом фактичних даних, що мають доказове значення для провадження та які він встановлює на основі застосування спеціальних знань у процесі експертного дослідження [275, с. 10]. Висновок експерта є процесуальним джерелом доказів. У кримінальному провадженні слідчий і суд не обмежують свою діяльність виключно збиранням доказів, а здійснюють їх перевірку й оцінку.

Відповідно до ст. 94 КПК України, оцінка такого доказу, як висновок експерта, полягає в тому, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють його з позицій належності, допустимості, достовірності, а в сукупності з іншими зібраними доказами – з позицій достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального

рішення. Водночас жоден доказ, зокрема висновок експерта, не має наперед встановленої сили [124].

Оцінюючи висновок експерта, слід керуватися лише законом. Це положення означає, що будь-які докази оцінюють у порядку, передбаченому кримінальними процесуальними нормами, які забезпечують цю оцінку. Вирішуючи питання про належність доказів, дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд керуються статтями КПК України, де визначено перелік обставин, які потрібно встановити для прийняття певного процесуального рішення [223, с. 177].

Доказове значення проведеної експертизи залежить від повноти висновку, аргументованості та сприймання його учасниками процесу, які не мають спеціальних знань.

Для того щоб використати висновок експерта в кримінальному провадженні, слідчий, суд мають оцінити висновок експерта загалом й експертизи встановлення давнини виготовлення документа зокрема. Діяльність з оцінки висновку експерта за своїм змістом є логічним, розсудливим, мисленнєвим процесом [181, с. 140]. Оцінка висновку експерта – це складний процес, зміст якого переважно залежить від виду експертизи, об'єктів, використаних методів дослідження [151, с. 5].

Під час оцінки висновку експерта слідчий, суд аналізують його зміст, спрямовуючи увагу на методи, засоби, умови експертного дослідження та послідовність дій судового експерта, а також послідовність викладу в тексті висновку експерта змісту проведених досліджень, їх повноту й відповідність експертним завданням, які виконують, тощо. Слідчий, суд не тільки ознайомлюються з новим отриманим доказом, а й перевіряють його відповідність приписам закону, а також досягненням науки й техніки [203, с. 171–172].

У наукових джерелах розрізняють декілька аспектів оцінки висновку експерта. По-перше, оцінку безпосереднього висновку експерта як процесуального акту з метою з'ясування правильності проведення

дослідження; по-друге, оцінку встановлених висновком експерта фактів шляхом зіставлення з іншими зібраними доказами для визначення ступеня повноти здійсненого дослідження, наукової обґрунтованості підсумкових висновків, перевірки процесуальних вимог призначення та проведення експертизи, достовірності отриманих експертом результатів [262, с. 355–356].

Водночас слід зауважити про оцінку висновку експерта щодо встановлення давнини виготовлення документа безпосередньо експертом, що передуює складанню ним відповідного письмового документа, а також вивчення його експертом (керівником експертної установи) перед відправленням ініціатору експертизи. Цілком слушно зазначає О. О. Сольонова, що оцінку доказів законодавець пов'язує з діяльністю слідчого, прокурора, слідчого судді, суду. Проте це не означає, що докази не оцінюють підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий та інші учасники кримінального провадження. Під час досудового розслідування, судового розгляду, провадження з перегляду судових рішень ці учасники можуть висловлювати власні міркування стосовно сили й значення як окремих доказів, так і їх сукупності [223, с. 178].

Оцінку результатів дослідження виконує експерт і під час експертизи. Адже в переважній більшості випадків головна складність експертизи, яка найбільше потребує застосування професійних знань і досвіду, полягає не у виявленні ознак досліджуваного об'єкта, а в їхньому відокремленні від випадкових перепон, оцінюванні їх значення, науковому тлумаченні. Ознаки, до того як вони отримали оцінку і тлумачення з боку експерта, не мають жодного практичного значення для справи, не можуть відігравати роль доказу, обґрунтування будь-яких висновків [270, с. 97]. Експерт, слушно зазначає А. В. Кофанов, приступаючи до останньої стадії ідентифікації, дає оцінку збігам і розбіжностям. На цій стадії він ураховує: достатність наданих матеріалів; ідентифікаційну значущість кожної ознаки окремо та їх сукупності загалом [11, с. 35–36].

Отже, експерт здійснює комплексну оцінку результатів проведеного експертного дослідження, наукове обґрунтування походження встановлених ознак, формулювання висновків щодо обставин давнини виготовлення документа.

На підставі вивчення експертної практики та з огляду на власний багаторічний досвід експертної діяльності, пропонуємо *алгоритм дій експерта під час виконання завдання щодо встановлення способу виготовлення бланка документа, виду й способу друку, виду друкарської форми, типу друкарського пристрою, за допомогою яких виготовлено документ*, що є об'єктом експертизи.

Виявлені за результатами проведеного дослідження ознаки за допомогою науково-методичних та інформаційно-довідкових джерел шляхом застосування загальних і загальнонаукових методів оцінюють на підставі:

- наявності або відсутності комплексу ознак, що характеризують певний вид і спосіб друку, вид друкарської форми, тип друкарського пристрою та спосіб виготовлення бланка документа;
- визначення, чи утворює виявлений комплекс ознак сукупність, достатню для встановлення способу виготовлення бланка документа, виду та способу друку, виду друкарської форми, типу друкарського пристрою, за допомогою яких виготовлено документ.

За результатами виявлених ознак формулюють остаточний висновок про спосіб виготовлення бланка документа, вид і спосіб друку, вид друкарської форми, тип друкарського пристрою, за допомогою якого виготовлено документ.

Зокрема, слідчий, суд має бути обізнаним про можливість визначення давнини реквізитів, що є відтисками друкарських форм, експлуатаційних ознак, що зумовлені застосуванням друкарської поверхні технічного засобу в проміжок часу, який перевіряють. Як порівняльні зразки експерт вивчає документи з реквізитами, що виконані тими самими технічними засобами в той самий проміжок часу, який перевіряють. До відповідних матеріалів

належать пасти для кулькових ручок, штемпельні фарби, чорнила для струменевих принтерів [241, с. 180].

Виявлені за результатами проведеного дослідження ознаки за допомогою науково-методичних та інформаційно-довідкових джерел шляхом застосування загальних і загальнонаукових методів оцінюють на підставі:

- наявності або відсутності загальних й окремих ознак, що збігаються та (або) різняться;
- визначення походження зазначених ознак, їх стійкості й індивідуальності;
- визначення суттєвості комплексу загальних та окремих ознак, що збігаються і (або) відрізняються, їх значущості для висновку про наявність чи відсутність тотожності між порівнюваними об'єктами.

Наприклад, під час дослідження документа, виконаного електрофотографічним способом, експерт виявляє окремі експлуатаційні ознаки, що обумовлені експлуатацією друкарського засобу в певний проміжок часу. Сукупність відображених у документі ознак неповторна, вона є певною для кожного конкретного періоду. Наукова основа такого підходу – знання закономірностей зміни властивостей технічних засобів під час їх експлуатації. До експлуатаційних ознак належать: наявність пробільних елементів у штрихах знаків; «крапки-марашки», отримані внаслідок більш щільного розміщення частинок тонера в конкретних місцях; дефекти в накресленні певних знаків; сліди від паперопротяжного механізму друкарського пристрою. Експерт проводить порівняльне дослідження надрукованого тексту з вільними зразками – документами, які мають тексти, надруковані на тому самому принтері, протягом усього проміжку часу, який перевіряють, з необхідною частотою – день, тиждень, місяць. За наявності в документі експлуатаційних ознак порівняльним дослідженням експерт може встановити період виготовлення друкованого тексту, межі якого залежать від специфіки відображення окремих ознак, кількості документів – зразків і часу (дат) їх виготовлення [219, с. 62].

За результатами оцінки ознак формують остаточний категоричний чи ймовірний висновок або оформлюють відповідь про неможливість вирішення питання щодо встановлення давнини виготовлення документа.

Оцінка висновку експертом має тісний зв'язок з подальшою оцінкою, яку виконує слідчий (прокурор, суд). Зокрема, під час дослідження та оцінювання документів й інших матеріалів експерт з використанням своїх спеціальних знань і логічного мислення виявляє нові фактичні дані, які раніше не були відомі слідству, а тому вони мають бути ним аргументовані, що одночасно полегшує їх оцінку слідчим, прокурором, судом.

Висновок експерта, як й інші джерела доказів (ст. 84 КПК України), має бути критично оцінений слідчим за його внутрішнім переконанням. Жодні докази, зокрема виявлені експертом (ч. 2 ст. 94 КПК України), не мають наперед встановленої сили. Тому висновки експерта повинні ґрунтуватися на об'єктивному дослідженні об'єктів і достовірній інформації про них, критичному оцінюванню ним інших фактичних даних, зібраних у провадженні. Під час дослідження матеріалів експерт повинен вдало використовувати передові науково обґрунтовані методики й науково-технічні засоби. Висновок експерта слідчий має оцінювати з позицій наукової методології пізнання та відповідності достовірним знанням про об'єкти дослідження. Слідчий перевіряє, чи дано відповіді на всі його питання, а також правильність організації експертизи та правомірність дій експерта. Важливою є простота викладу (опису) експертом у висновку процесу дослідження для його доступності не лише для слідчого, а й для решти осіб, які беруть участь у судочинстві [207, с. 233–234].

Експерт оформлює результати дослідження у висновку (висновку експертного дослідження) шляхом складання цього документа за встановленою структурою та відповідно до виготовлення ілюстративного матеріалу.

У зв'язку із цим, важливим є питання про те, що саме потрібно вивчати й аналізувати під час оцінки висновку експерта й у чому полягають

особливості оцінки висновку експертизи за результатами встановлення давнини виготовлення документа.

Висновок експерта під час його оцінки перевіряють на дотримання вимог кримінального процесуального законодавства до підстав і порядку залучення експерта, оформлення та змісту висновку експерта, з'ясовують необхідні відомості про компетентність експерта, повноту використання матеріалів, наданих експерту слідчим і судом, про використання атестованих, сертифікованих і зареєстрованих експертних методик, відсутність суперечностей між перебігом дослідження та результатами, що є основною частиною висновку експерта. Безпосередня оцінка висновку експерта полягає в аналізі достовірності (повноти) висновку, його допустимості, тобто придатності з позицій законності джерел і прийомів отримання доказової інформації; наукової обґрунтованості висновку; фактичних даних, що містяться у висновку експерта, з позицій їх належності до справи; логічної обґрунтованості перебігу й результатів експертного дослідження; перевірки відповідності висновків експерта наявним доказам [181, с. 142].

Отже, розглянемо правила складання і структури висновку експерта, ураховуючи особливості встановлення давнини виготовлення документа.

За результатами здійсненого дослідження документів, щодо яких встановлюють давнину їх виготовлення, фахівець може скласти висновок експерта, повідомлення про неможливість проведення експертизи, висновок експертного дослідження, які оформлюють на бланку експертної установи з горизонтальним розміщенням реквізитів і направляють ініціатору проведення дослідження за супровідним листом, що оформлюють на бланку експертної установи з кутовим розміщенням реквізитів.

Висновок експерта (експертного дослідження), який проводять у територіальних підрозділах Експертної служби МВС України, оформлюють дотримуючись вимог, установлених стандартами [65; 278], іншими нормативними актами, які регламентують порядок оформлення документів (Типова інструкція з документування управлінської інформації в електронній

формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну [184; 237] та Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України [186]), з використанням наукового стилю мовлення та викладення матеріалу.

Висновок експерта (експертного дослідження) виготовляють у двох примірниках. Один примірник висновку експерта (експертного дослідження) направляють особі (органові), що призначив судову експертизу, а інший зберігають у справі експертної установи за номенклатурою.

Додатки до висновку мають суцільну з висновком нумерацію сторінок.

Висновок експерта (експертного дослідження) має три частини: вступну, дослідницьку та заключну (висновки) – відповіді на поставлені питання. Після основних частин висновку розміщують додатки.

У вступній частині зазначають:

- найменування експертного підрозділу, у якому проводили експертне дослідження; його юридичну адресу, телефон сектору документального забезпечення (канцелярії); найменування документа (висновок), його номер, місце й дату складання;
- підстави для проведення дослідження: коли і ким (посада, прізвище, ініціали особи та (або) найменування органу) винесені постанова, ухвала або клопотання про призначення експертизи; вид провадження, у якому її призначено (кримінальне, адміністративне, цивільне, господарське тощо, номер провадження або справи), реквізити звернення про проведення дослідження (дата та реєстраційний номер, посада, прізвище, ініціали особи та найменування органу (юридичної особи), з якого воно надійшло), дату її надходження до експертного підрозділу;
- посаду судового експерта, який проводив дослідження, освіту, наявність у нього наукового ступеня, вченого звання, прізвище, ім'я та по батькові, кваліфікацію судового експерта (експертну спеціальність), свідоцтво

про присвоєння (та підтвердження) кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи;

- про попередження судового експерта про кримінальну відповідальність (тільки у випадку проведення судової експертизи) за завідомо неправдивий висновок і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов’язків з посиланням на відповідні статті КК України;

- обставини справи, які безпосередньо стосуються проведення судової експертизи (експертного дослідження), з обов’язковим зазначенням джерела їх отримання;

- перелік об’єктів дослідження (їх стисле найменування та основні характеристики); у разі надання зразків для проведення порівняльного дослідження наводять їх перелік (окремо вільні, умовно-вільні, експериментальні зразки, їх кількість);

- відомості про надані матеріали провадження або справи (зокрема вид (назва) матеріалів (документів) і кількість аркушів);

- питання, поставлені на вирішення експертного дослідження (дослівно у формулюванні постанови, ухвали, клопотання, звернення тощо);

- відомості про процесуальні підстави й осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальний статус);

- відомості про раніше проведені в цьому провадженні судові експертизи; якщо їх висновки мають значення для вирішення питань, поставлених перед судовим експертом, або впливають на процесуальне визначення проваджуваної судової експертизи, а ініціатором у документі про залучення судового експерта надано дозвіл на їх використання;

- зміст повторно поставлених питань; висновки попередніх експертних досліджень з цих питань, а також мотиви призначення повторної судової експертизи, які зазначені в постанові (ухвалі, клопотанні) про її призначення; у разі, якщо такі мотиви в постанові (ухвалі, клопотанні) не зазначено, про це роблять відповідний запис;

- дату заявлення клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків, уточнення змісту й обсягу експертного завдання та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи, і зміст цього клопотання; дату надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання;

- перелік методик проведення судових експертиз, які застосовували під час проведення дослідження, із зазначенням їх реєстраційних кодів і назв згідно з Реєстром методик проведення судових експертиз (наприклад: Методика встановлення послідовності виконання штрихів, утворених електрографічним способом та пастами для кулькових ручок, за відсутністю ділянок їх взаємного перетину (реєстраційний код 2.0.03), Методика встановлення послідовності нанесення перетнутих штрихів кулькових ручок адсорбційно-люмінісцентним методом (реєстраційний код 2.1.03) тощо);

- наявність або відсутність дозволу від особи, яка залучила судового експерта, на повне або часткове знищення об'єкта дослідження або зміну його властивостей та дані про порушене клопотання про надання відповідного дозволу й стан його задоволення.

Отже, під час вивчення вступної частини здійснюють її оцінку, яка полягає у з'ясуванні, чи відповідають: об'єкти дослідження тим, щодо яких було призначено експертизу встановлення давнини документа; питання – експертним завданням, поставленим перед судовим експертом; представлений і використаний порівняльний матеріал. Також відомості про судового експерта, який проводив експертизу встановлення давнини документа, що містяться у вступі висновку експерта, дають змогу з'ясувати питання про компетентність експерта. Компетентністю судового експерта вважають сукупність знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських рис, морально-етичних цінностей, які є достатніми для здійснення судовими експертами професійних обов'язків, уміння та готовність їх демонстрування, практичного впровадження [147, с. 297–298].

Уявлення про компетентність експерта, який проводив експертизу встановлення давнини документа, можна сформувати завдяки з'ясуванню відомостей про його освіту, спеціалізацію (експертну спеціальність, пріоритетний напрям дослідження давнини виготовлення документів), кваліфікацію, стаж роботи тощо.

У дослідницькій частині висновку експерта зазначають:

- вид упакування досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упакування на їх збереженість;
- відповідність наданих на дослідження об'єктів їх переліку в постанові (ухвалі, клопотанні, зверненні) про призначення експертизи (експертного дослідження);
- наявність ознак, що характеризують зміну стану досліджуваних об'єктів (чи зазнали об'єкти видозмін під час вилучення, транспортування до місця зберігання, змін від тривалого зберігання та впливу навколишнього середовища, видозмін під час проведення досліджень, що передували проваджуваному);
- інформація про позначення досліджуваних об'єктів і зразків відповідними штампами судово-експертної установи (для документів);
- однозначна ідентифікація та характеристики досліджуваних об'єктів, явищ, процесів (їхні ознаки й властивості);
- місце проведення досліджень, якщо їх проводили поза розташуванням експертного підрозділу, час проведення окремих досліджень. У разі неявки учасників процесу або інших осіб, яких викликали у визначений час на місце події або огляду об'єкта, дослідження (огляд) проводять без їх участі, про що зазначають у висновку;
- методи, засоби й технічні прийоми, які використовували для вивчення об'єктів, явищ, процесів;
- відомості про умови довкілля, якщо застосовані методики, методи, засоби й технічні прийоми проведення досліджень висувають особливі вимоги до цих умов;

- наявність перешкод та інших чинників, які негативно позначилися на можливості проведення якісного огляду, дослідження та фіксації об'єктів дослідження;

- мета, умови й кількість, матеріали, прилади, використані під час проведення експертних експериментів, їх результати, способи фіксації отриманих результатів;

- посилання на ілюстративний матеріал.

Крім того, дослідницька частина повинна містити:

- загальні відомості про об'єкти дослідження, а саме: вид документа, наданого на дослідження, та установчі дані, що викладені в документі (його зміст);

- конкретні відомості про об'єкти дослідження, а саме: під час встановлення способу виготовлення бланка документа, виду й способу друку, виду друкарської форми, типу друкарського пристрою, за допомогою яких виготовлено документ, – ознаки, що характеризують певний вид і спосіб друку, вид друкарської форми, тип друкарського пристрою та спосіб виготовлення бланка документа; під час ідентифікації друкарських форм, засобів, пристроїв, за допомогою яких виготовлено документ, – загальні й окремі (особливі) ознаки, що збігаються чи (або) різняться.

У разі встановлення факту виготовлення документів, що підлягають дослідженню, на підприємствах, які здійснюють їх виготовлення, експерт має право вказати лише цей факт, не зазначаючи конкретних ознак, на підставі яких було сформульовано висновок.

Опис результатів застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів може обмежуватися викладенням кінцевих результатів; у таких випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів зберігають у наглядних експертних провадженнях і на вимогу осіб, які мають право ознайомитися з матеріалами експертного дослідження, їх надають для вивчення;

- характеристика основних ознак і властивостей порівняльних матеріалів;

- перебіг порівняльного дослідження: визначають збіг і розбіжність суттєвих загальних й окремих ознак; якщо встановлено ознаки, що збігаються, та ознаки, що різняться, судовий експерт описує їх, пояснюючи причини утворення та значення таких ознак для формування висновку; якщо наявні тільки суттєві ознаки, що збігаються, чи ознаки, що різняться, то судовий експерт відзначає тільки їх; спершу описують загальні ознаки, що збігаються, або ознаки, що різняться, а потім – окремі [186].

Наприклад, дієвим у встановленні давнини виготовлення документа є метод хромато-мас-спектрометрії, передусім під час аналізу летких компонентів у штрихах паст для кулькових ручок.

За допомогою інфрачервоного спектру можливо дійти висновку про склад (ідентичність) головних компонентів пасти: фарбників, смол і розчинників для свіжо нанесених штрихів і проб, отриманих безпосередньо зі стержнів; лише фарбників і смол для паст штрихів зі значною давністю виконання; визначити час, що минув з моменту нанесення напису [70, с. 141].

Судовий експерт може провести дослідження з питань, поставлених на вирішення експертного дослідження, у порядку, обумовленому логічною послідовністю проведення експертного дослідження.

Кожному з питань, перелік яких наведено у вступній частині висновку експерта і яке вирішує судовий експерт, має відповідати певний розділ дослідницької частини. Якщо декілька питань тісно пов'язані між собою, перебіг їх вирішення може бути описаний в одному розділі;

- причини, з яких певні питання не можуть бути вирішені або їх не вирішували;

- узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання (синтезу) висновків – відповідей на поставлені питання;

– коли під час проведення судової експертизи (експертного дослідження) судовий експерт виявить факти або відомості, які мають значення для кримінального провадження, адміністративної, цивільної, господарської справи, і з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право викласти їх у своєму висновку;

– під час проведення повторної судової експертизи – про збіг або розбіжність висновків проваджуваної судової експертизи з висновками попередніх судових експертиз без надання будь-якої оцінки причин розбіжностей у висновках;

– перелік джерел (методик, довідково-нормативних матеріалів, інших інформаційних джерел), що використовували під час проведення дослідження, оформлений за бібліографічними правилами. Порядкові номери в переліку є посиланнями в тексті (номерні посилання);

– засоби вимірювальної техніки й допоміжне обладнання, прилади, науково-технічні засоби, які використовували під час проведення дослідження;

– відомості про кількість об'єктів або їх частин, використаних для проведення дослідження, пошкоджених або знищених під час проведення дослідження, характер спричинених змін, кількість об'єктів або їх частин, що повертаються ініціаторові, упакування об'єктів (характер, розміри упаковки, спосіб запобігання несанкціонованому доступу до об'єктів дослідження, зміст написів, кількість і належність підписів, відбитків печаток, їх розміщення на упаковці з ілюстрацією зазначеного, вміщення упаковки, в якій об'єкти надійшли на дослідження), подальше переміщення об'єктів дослідження [186].

Отже, ознайомлення зі змістом дослідницької частини висновку експерта дає змогу слідчому, суду оцінити, перевірити повноту проведеного дослідження, а також з'ясувати, чи як методичне забезпечення експертизи використовували офіційно опубліковану спеціальну методичну літературу, що містить сертифіковані, апробовані та рекомендовані до застосування під час

проведення експертизи встановлення давнини документа методи й методики дослідження [230, с. 172].

Слід визначити такі стадії загальної методичної схеми встановлення давнини реквізитів документа через відносний вміст летких компонентів у штрихах: а) попереднє дослідження з метою встановлення способу виконання штрихів – за допомогою відповідного засобу або розмножувальної техніки, оцінки придатності штрихів для проведення комплексного дослідження складу їх фарбника; на цій стадії встановлюють факти агресивного впливу на документ (світлового, термічного, хімічного); б) аналіз розчинників у штрихах з метою встановлення придатності штрихів для оцінки часу їх виконання; в) аналіз нелетких компонентів матеріалу письма в штрихах для визначення типу фарбової речовини й вибору умов для кількісної оцінки її вмісту в штрихах, вибору моделі старіння штрихів реквізитів, які досліджують; г) визначення відносного вмісту летких компонентів у штрихах – головної ознаки давнини штрихів; д) моделювання процесу старіння досліджуваних штрихів у проміжок часу, який перевіряють; е) оцінка часу виконання штрихів [241, с. 183].

У висновках викладають відповіді в тій послідовності, у якій викладено питання у вступній частині висновку експерта (експертного дослідження).

Якщо вирішення певного питання виходить за межі компетенції судового експерта, зокрема спрямовано на з'ясування питань права, не потребує застосування спеціальних знань або не були надані матеріали, необхідні для вирішення поставленого питання, а порушене клопотання не було задоволено, або внаслідок проведеного дослідження встановлено відсутність обставин, викладених у тексті питання, таке питання не вирішують, про що зазначають у висновках.

На кожне з поставлених питань має бути надана відповідь по суті або зазначено, з яких причин питання не вирішували чи його неможливо вирішити. Формулювання відповідей мають бути стислими, але зрозумілими, повними, конкретними, такими, які не допускали б двозначних тлумачень.

Якщо висновок (відповідь на поставлене питання) не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилення на результати досліджень, викладені в дослідницькій частині, з конкретизацією сторінки, на якій розміщено обґрунтування.

Отже, оцінюючи заключну частину висновку експерта, слідчий, суд повинні перевірити, чи сформульовані судовим експертом висновки логічно випливають з проведеного експертного дослідження та є відповідями на поставлені питання.

Потім, проаналізувавши результати оцінки кожної частини висновку експерта окремо, слідчий, суд приймає рішення про можливість його використання як доказу в кримінальному провадженні, а також напрями такого використання.

Оцінці й аналізу підлягають також ілюстрації висновку експерта щодо встановлення давнини виготовлення документа, таблиці, примітки, виноски, формули (рівняння), посилення, додатка до висновку.

Додатки слід оформлювати як продовження висновку на його подальших сторінках, розміщуючи додатки в порядку появи посилань на них у тексті висновку. Кожний такий додаток повинен починатися з нової сторінки. Додатки повинні мати спільну з рештою висновку наскрізну нумерацію сторінок [186].

За результатами проведення експертизи встановлення давнини виготовлення документа можуть бути сформовані як категоричні, так і ймовірні висновки експерта. Увагу слід спрямувати на наявність у них ілюстрованого матеріалу, який дає змогу перевірити достовірність висновків.

Висновок є категоричним, якщо отримані результати експертизи встановлення давнини виготовлення документа вирізняються високим ступенем точності. Це означає, що під час оцінки такого висновку експерта, з огляду на наявні в кримінальному провадженні докази, його будуть вважати достатнім для підтвердження чи спростування висунених версій, здійсненої кваліфікації кримінального правопорушення, причетності особи до вчинення

протиправного діяння, наявності в діях конкретної особи певного складу злочину тощо.

Категоричним є висновок експертизи під час встановлення часу (дати) виготовлення документів, поданого на дослідження. Зокрема, категоричний висновок про час виконання реквізитів у документі дають за умови отримання внаслідок проведених досліджень достовірних даних про час виконання реквізитів і якщо цей час істотно відрізняється від дати, зазначеної в документі [242, с. 87].

Давнину виконання реквізитів документа – відтисків друкарських форм встановлюють з точністю до дня, тижня, місяця шляхом дослідження відповідного реквізиту (тексту, відтиску) зі зразками – аналогічними реквізитами (текстами, відтисками) в документах, які виконано з використанням того самого технічного засобу (принтера, печатки) у проміжок часу, який перевіряють, з повторюваною частотою (день, тиждень, місяць) [241, с. 180].

Умовно-категоричний висновок про час виконання реквізитів у документі дають, якщо висновок про час виконання реквізитів переконливо обґрунтований результатами дослідження порівняльних матеріалів – зразків порівняння, що вирізняються конкретним терміном виконання, представлених органом, що призначив експертизу, за умови, що час виконання зразків порівняння відповідає зазначеним у зразках датам. Імовірний висновок про час виконання реквізитів у документі дають за умови відсутності в експерта повного внутрішнього переконання в достатності отриманих результатів для категоричної оцінки часу виконання реквізитів у документі [242, с. 87].

Водночас не слід недооцінювати значення імовірних висновків експерта.

Учені Р. В. Іванюк і В. Д. Юрчишин зазначають, що достовірно встановлені обставини, які посприяли формуванню імовірного висновку, можуть бути використані як непрямий доказ, що повинен бути оцінений на підставі принципів оцінки доказів, передбачених законодавством, і відповідно до рішення органу досудового розслідування або суду може бути покладено в

основу рішень, які виносять [88, с. 75]. Водночас основні причини надання ймовірних висновків полягають не в недоліках експертної роботи суб'єктивного характеру чи некомпетентності або несумлінності окремих судових експертів. Вони мають об'єктивний характер і можуть бути наслідком неповноцінності об'єктів, що підлягають дослідженню, браку методики дослідження, неякісної підготовки слідчими або судами матеріалів, наданих на дослідження, недостатньої кількості порівняльних матеріалів тощо [88, с. 74; 117, с. 147; 203, с. 45].

Певне значення для розслідування кримінального правопорушення має встановлення експертом навмисного старіння документа, що є об'єктом судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа. Виявлення ознак світлового, хімічного, термічного впливу на документ може засвідчувати «кримінальний» характер виготовлення документа. До ознак термічного впливу на документ, виготовлений електрофотографічним способом, належать: яскраво виражений «дзеркальний» блиск, не проглядається дрібнозерниста структура штрихів, на поверхні сторінки документа є численні забруднення – нашарування тонера, розмиви тонера на папері, нечітке відображення знаків, брак частини тонера в штрихах, знаки нібито змазані тощо [241, с. 180–181].

Розмежувати оцінку, перевірку й дослідження висновку експерта можна відповідно до мети його застосування в процесі доказування. Мета оцінки висновку експерта полягає у визначенні фактів, обставин, з метою встановлення яких за допомогою спеціальних знань і було призначено та проведено судову експертизу. Метою дослідження висновку експерта слід вважати його безпосереднє сприйняття, вивчення та аналіз змісту. Метою перевірки висновку є порівняння отриманих експертом даних, проміжних й остаточних висновків з іншими доказами в кримінальному провадженні [275, с. 13].

Слідчий, суд мають урахувати, що під час призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа експерт може

повідомити їм про неможливість проведення експертизи. А отже, такий процесуальний документ, як повідомлення експерта про неможливість проведення експертизи, також потребує оцінки з боку слідчого, суду.

Важливо зазначити і про особливості оформлення висновку експертного дослідження, що відрізняється від оформлення висновку експерта такими ознаками:

- зазначенням у вступній частині висновку експертного дослідження хто і коли звернувся до судово-експертної установи щодо проведення експертного дослідження;
- незазначенням стосовно попередження судового експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків за відповідною статтею КК України;
- стислим викладенням застосованих під час проведення дослідження методів [186].

Отже, текст висновку експерта як засіб комунікації та взаємодії судового експерта з іншими учасниками слідчо-судового пізнання має відповідати критеріям смислової, комунікативної та структурної єдності. У такий спосіб текст висновку експерта стає важливим елементом у взаємодії слідчого, суду із судовим експертом, невід'ємною ланкою в спілкуванні експерта з іншими процесуальними суб'єктами [157, с. 96–97].

Якщо після вивчення змісту висновку експерта та його оцінки в суду залишаються нез'ясовані питання, рекомендують допитати експерта з метою отримання на них відповідей. Результати допиту експерта в суді дають змогу всебічно оцінити відповідний процесуальний документ завдяки отриманим роз'ясненням обізнаної особи.

Слід зауважити, що, відповідно до Закону України від 7 червня 2018 року № 2447-VIII, до п. 2 ч. 5 ст. 69 КПК України було внесено зміни [124, с. 5; 194]. Нині слідчого та прокурора виключено з переліку осіб, щодо яких в експерта є обов'язок прибути й дати відповіді на запитання під час

допиту. Отже, законодавець завершив тривалу дискусію щодо можливості допиту експерта під час досудового розслідування кримінального провадження та різних варіантів вирішення цього питання (допит як спеціаліста, свідка, допит з метою роз'яснення висновку експерта тощо).

Висновок експерта, як і будь-який інший доказ, підлягає оцінці з боку слідчого й суду та передбачає перевірку процесуального порядку підготовки, призначення та проведення експертизи; перевірку повноти висновку; оцінку наукової обґрунтованості висновку; визначення відносності й допустимості доказових фактів, установлених у перебігу експертного дослідження, та їх місця в системі інших доказів у справі [131, с. 91].

Вирізняють такі напрями оцінки висновку експерта: вирішення питання дотримання законодавства щодо призначення та проведення експертизи; визначення наукової обґрунтованості та вмотивованості висновку; визначення повноти проведеного дослідження, його якості, достатності, наукових методів (чи відповідають вони розвитку науки); визначення обґрунтованості використаних наукових методів; встановлення повноти описаного алгоритму дослідження та результатів дослідження у висновку; встановлення, чи не вийшов експерт за межі своєї компетентності.

Оцінка висновку експерта як доказу передбачає два етапи: по-перше, визначають наукову достовірність висновків з метою встановлення їх об'єктивності й обґрунтованості; по-друге, оцінюють доказове значення факту, встановленого висновком експерта [131, с. 91–92].

Використання висновку експерта пов'язано з точністю встановлення абсолютного чи відносного віку документа для визначення всіх елементів механізму вчиненого кримінального правопорушення, зокрема в їх взаємозв'язку. Оскільки відомості про вік документа мають важливе значення в процесі доказування, вони повинні бути отримані в порядку та відповідно до приписів закону для того, щоб мати доказове значення в кримінальному провадженні.

Зокрема, сформовані експертом висновки визначають не тільки подальший напрям розслідування кримінального правопорушення, а й дають змогу відредагувати план розслідування, визначивши уточнені й оновлені завдання на конкретному етапі розслідування з огляду на слідчу ситуацію, що склалася, та відповідний алгоритм дій.

Висновок експерта може бути підставою для призначення інших судових експертиз, зокрема додаткових чи повторних експертиз встановлення давнини виготовлення документа. Висновок експерта пред'являють під час допиту підозрюваних, свідків, потерпілих як тактичний прийом, наприклад, викриття неправдивих показань, переконання до дачі правдивих показань. Крім того, висновок експерта в сукупності з іншими доказами, наявними в кримінальному провадженні, може бути взятий за основу для повідомлення особі про підозру, формулювання обвинувачення та винесення судового рішення [226, с. 138–139].

Отже, основними напрямками використання висновку експерта в кримінальному провадженні є внесення змін до плану розслідування; прийняття рішення про проведення інших процесуальних дій; використання тактичного прийому «пред'явлення висновку експерта під час проведення слідчої (розшукової) дії»; використання в обґрунтуванні повідомлення особі про підозру, сформульованого обвинувачення, винесеного судового рішення [230, с. 176].

Оцінюючи висновок експерта, потрібно виключити можливість експертної помилки, оскільки останні, про що зазначають І. Ю. Писарева та Д. В. Громиковський, мають тенденцію переростати в слідчі, комплексні слідчо-прокурорські, судові помилки, які, розвиваючись й ускладнюючись, негативно позначаються на процесі встановлення об'єктивної істини в судовому процесі. Експерт може припуститися помилок процесуального характеру, гносеологічних, операційних [177, с. 197]. Ці помилки безпосередньо залежать від компетентності, професійності та майстерності судового експерта; застосування новітніх і перевірених методів, методик

дослідження; використання приладової бази, що забезпечуватиме необхідну точність і достовірність результатів, а також відповідатиме технічним вимогам для визначених досліджень; контролю за якістю проведення досліджень [76, с. 37].

У зв'язку із зазначеним вище, оцінюючи висновок експерта, слідчий, прокурор повинні переконатися, що судовий експерт під час проведення експертизи встановлення давнини документа не виходив за межі своєї компетенції; не давав необґрунтованих, недостатньо мотивованих висновків; не формулював висновки з питань, які не потребують володіння спеціальними знаннями; не здійснював самостійно збирання додаткових матеріалів для проведення експертизи; проводив дослідження в тому обсязі, який потрібний для отримання відповідей на поставлені йому питання; дотримувався установлених законодавством правил складання висновку експерта; не припускався порушень будь-якого логічного закону, правил і схем логіки під час формування умовиводів у процесі експертного дослідження; не використовував термінологію, якої немає; не використовував застарілі й невідповідні методи та методики; не порушував визначеного алгоритму дій; правильно використовував засоби дослідження; застосовував придатні засоби дослідження; отримав і використав якісний порівняльний матеріал тощо [177, с. 167–168].

Отже, оцінка висновку експерта як доказу передбачає два етапи: по-перше, визначають наукову достовірність висновків з метою встановлення їх об'єктивності й обґрунтованості; по-друге, оцінюють доказове значення факту, встановленого висновком експерта.

Під час оцінки висновку експерта слідчий, суд мають проаналізувати:

- 1) дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи (правосуб'єктність, компетентність, незацікавленість експерта, чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції), повноту, обґрунтованість і вмотивованість висновку (чи досліджено всі об'єкти, що були надані на експертизу; чи відповів експерт на всі поставлені питання; відсутність

суперечностей між окремими частинами висновку, відповідність кінцевих висновків проміжним; достовірність, чіткість, зрозумілість, логічна обґрунтованість висновків. У разі визнання висновку неповним або недостатньо ясным може бути призначено додаткову експертизу або проведено допит експерта); 2) відповідність висновку експерта іншим зібраним у кримінальному провадженні доказам (наявність суперечностей може бути підставою для проведення додаткових слідчих (розшукових) дій або призначення повторної експертизи) [114, с. 113].

Висновки до розділу 3

1. Метою призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа є: всебічне, повне, об'єктивне, комплексне дослідження наданих об'єктів, унаслідок чого формують і надають науково обґрунтовані висновки про часові характеристики документів, отриманих у процесі збирання доказів, можливість існування певних фактів та явищ, їх хронологічну послідовність, а також вирішення інших питань за допомогою використання спеціальних знань експертів у разі необхідності з'ясування часових зв'язків і відносин.

Призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа передбачає три етапи (підготовчий, робочий і завершальний), кожному з яких притаманні певні особливості. Чітке дотримання рекомендацій з підготовки судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа забезпечує повноту, усебічність й об'єктивність проведення дослідження та формування висновків на поставлені питання щодо часових зв'язків і відносин в обставинах кримінального правопорушення.

З метою ефективного проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа запропоновано переліки загальних і типових питань, що ставлять на вирішення експерту. Питання класифіковано залежно від об'єктів дослідження – щодо реквізитів документів, друкарських форм і матеріалів документів.

Акцентовано, що в постанові (ухвалі) про призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа слід обов'язково зазначати питання про надання (або ненадання) дозволу на часткове знищення документа, взяття проб, вирізок зі штрихів тощо, і це є обов'язковим для виконання завдань щодо: визначення віку документа; встановлення послідовності виконання штрихів, що перетинаються.

Сторона захисту, як і сторона обвинувачення, наділені повноваженнями щодо залучення експерта для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа шляхом укладання договору з експертною установою.

2. Формуючи матеріал для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, особа – ініціатор експертизи забезпечує надання двох груп об'єктів: досліджуваних (документ, у якому мають бути (принаймні один із зазначених елементів): реквізити; зміст документа – підписи, текст (рукописні тексти, надруковані тексти), відтиски штампів, печаток, штемпелів, факсиміле; матеріали документа; а також порівняльні зразки (засоби й матеріали письма, різного виду порівняльний матеріал). Увагу зосереджено на структурних елементах документа, який є об'єктом судово-технічної експертизи встановлення давнини його виготовлення, а саме: реквізитах, змісту документа (текст, відтиски печаток і штампів, підписи), матеріали документа. Сформульовано їх визначення, описано криміналістично значущі ознаки.

Окреслено криміналістичні рекомендації щодо отримання порівняльних зразків, якщо постає необхідність провести судово-технічну експертизу встановлення давнини виготовлення документа за відбитками печаток

(штампів), під час дослідження аркушів паперу або їх частин, документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки.

Під час підготовки матеріалів для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа рекомендовано залучати спеціалістів з метою науково обґрунтованого відбору порівняльних зразків для дослідження. Такі обізнані в галузі технічної експертизи документів особи правильно визначають необхідний обсяг і якість зразків для експертизи, забезпечать правильне їх пакування, нададуть рекомендації щодо збереження і транспортування об'єктів в експертну установу.

3. У кримінальному провадженні оцінку висновку експерта здійснюють дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий, його представник, а також експерт, який склав висновок, керівник експертної установи. Учасники кримінального судочинства, ознайомившись з висновком експерта, спрямовують увагу на те, чи є він належний, допустимий і достовірний, а також чи експертиза встановлення давнини виготовлення документа відповідає засадам законності, незалежності судового експерта, усебічності, об'єктивності та повноти дослідження, використання сучасних досягнень науки і техніки, максимального збереження об'єктів дослідження. Експерт робить наукове обґрунтування походження встановлених ознак досліджуваних об'єктів, формулювання висновків щодо обставин давнини виготовлення документа, а отже, комплексну оцінку результатів проведеної експертизи.

Виокремлено два аспекти оцінки висновку експерта, зокрема складеного за результатами судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, які взаємопов'язані та взаємообумовлені: логіко-процесуальна та спеціальна оцінка висновку експерта в кримінальному провадженні. До логіко-процесуальної оцінки належить перевірка наявності підстав для призначення експертизи, належне оформлення документа про призначення експертизи, дотримання форми висновку експерта, відповідність між вступною, дослідницькою та заключною частинами висновку експерта,

вивчення ілюстрацій, додатків до результатів експертизи тощо. Спеціальна оцінка висновку експерта щодо встановлення давнини виготовлення документа передбачає вивчення методики, застосовуваної експертом під час проведення дослідження, відповідність і зрозумілість відповідей (висновків) експерта питанням, вирішення яких було завданням експертизи, порівняння досліджень експертних експериментів і формулювання результатів експертизи.

Окреслено основні положення оцінки висновку експерта, які рекомендовані під час вивчення вступної, дослідницької, заключної частин процесуального документа, складеного фахівцем за результатами судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа.

Наведено підстави формування категоричного, умовно-категоричного і ймовірного висновків експерта за результатами проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа. Зауважено про значення ймовірних висновків експерта щодо встановлення давнини виготовлення документа для процесу доказування в кримінальному провадженні.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає в розробленні теоретичних і методичних засад експертизи встановлення давнини документа. Унаслідок здійсненого дослідження сформульовано низку висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

1. Дослідження генези формування поняття «документ» надало можливість запропонувати авторську дефініцію документа в юридичному значенні, а саме як складного матеріально фіксованого носія інформації, який містить дані про певні обставини чи події, що відбувалися, і мають значення для встановлення істини в досудовому розслідуванні або судовому розгляді справи. В аспекті криміналістичного документознавства документ – це матеріальний носій юридично значущої інформації, оформлений згідно з вимогами на папері або його замінниках, що знаходиться в придатному для експертного дослідження стані чи залишив на собі або містить ознаки про технологію виготовлення, певні обставини чи події, які відбувалися в певний проміжок часу, різноманітні зміни, що були в нього внесені випадково або навмисно та можуть бути виявлені експертом і мати значення для встановлення істини у справі.

2. Виокремлено етапи розвитку криміналістичного документознавства, формування науково-методичних засад дослідження документів з метою визначення давнини їх виготовлення: перший період – виникнення та формування основ криміналістичних знань (до кінця XIX ст.), що передбачав зародження елементів криміналістичних знань, коли юридично було визнано необхідність проведення експертиз документів (до кінця XVII ст.), становлення основ криміналістичних знань щодо дослідження документів, їх реквізитів, почерку (XVIII ст. – кінець XIX ст.); другий період – становлення та розвиток теорій і вчень науки криміналістики (кінець XIX ст. – кінець 70-х років XX ст.), який охоплює утворення системи криміналістичних знань у

контексті технічного дослідження документів (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.), а також розвиток криміналістичної науки як самостійної системи знань і формування в її межах криміналістичного документознавства (30-ті роки XX ст. – кінець 70-х років XX ст.); третій період – диференціація криміналістичних знань і формування в її межах основ самостійних наукових дисциплін, виокремлення експертної спеціальності з технічного дослідження документів – визначення давнини їх виготовлення (кінець 70-х років XX ст. й донині).

3. На підставі здійсненого аналізу методів виявлення підроблення документів з метою зміни часу їх виготовлення встановлено, що на сучасному етапі розвитку криміналістичного документознавства дослідження, які проводять з метою визначення давнини виготовлення документа, ґрунтуються на науково-методичному доробку експертизи окремих реквізитів, насамперед виконаних пастами кулькових ручок, штемпельними фарбами. Натомість науково-методичне забезпечення дослідження інших частин документа потребує поглибленого вивчення, практичної апробації, а також запровадження комплексного підходу й використання спеціальних знань, різних аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів, зокрема поєднання методів і методик виконання завдань судової почеркознавчої експертизи й технічного дослідження документів. З огляду на це, запропоновано перспективні напрями розширення можливостей судової експертизи документів з метою визначення давнини їх виготовлення: поглиблення їх комплексності; використання спеціальних знань, різних аналітичних і спеціальних методів криміналістичного дослідження документів; розвиток неруйнівних методів; автоматизація та комп'ютеризація процесів застосування методів; алгоритмізація процесів дослідження.

4. Запропоновано класифікацію завдань використання спеціальних знань: а) сприяння швидкому та повному встановленню об'єктивної істини у справі (провадженні); б) виявлення, фіксація, вилучення доказів і з'ясування спеціальних питань, що постають під час слідчих (розшукових) дій або

судового розгляду справи; в) розроблення тактичних і технічних засобів та методів збирання доказів; г) дослідження певних об'єктів, явищ і процесів для отримання необхідних відомостей, що мають значення для прийняття обґрунтованих рішень у справі; д) формування процесуальних документів, які закріплюють належне використання спеціальних знань у справі.

5. Спеціальними знаннями в галузі криміналістичного документознавства є систематизовані спеціальні професійні знання з різних галузей науки і техніки, а також практичні уміння й навички комплексного дослідження документів, яких набуває експерт чи спеціаліст під час навчання за відповідною програмою підготовки, проведення наукових досліджень і практичної роботи з дослідження документів, що використовують для встановлення обставин справи й надання обґрунтованого висновку експерта на поставлені йому судом чи учасниками (сторонами) справи запитання. З огляду на обсяг спеціальних знань, якими мають володіти експерти-документознавці, науково обґрунтовано перспективні напрями розширення можливостей судової технічної експертизи документів, що передбачають створення нової експертної спеціальності – визначення давнини документа (індекс 2.4) і започаткування нових підходів до підготовки судового експерта.

6. Аргументовано ієрархічність структури експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документа, окреслено їхні характерні ознаки. Визначено, що типове завдання в галузі криміналістичного документознавства й технічної експертизи документів становить певний (стандартизований) алгоритм дій, передбачених методикою проведення дослідження окремих видів документів, які здійснює судовий експерт з метою отримати науково обґрунтований і достовірний результат (висновок експерта), необхідний для здійснення судочинства. Конкретне експертне завдання, яке виконує експерт під час проведення дослідження документів на підставі використання спеціальних знань із застосуванням наявних у нього засобів і методів, спрямоване на визначення абсолютною та/або відносної давнини виготовлення документа. Сформовано пропозиції щодо напрямів реалізації

конкретних експертних завдань під час визначення давнини виготовлення документів для розширення можливостей судової технічної експертизи, що також можуть слугувати основою для розроблення відповідних методичних рекомендацій.

7. Методи, які використовує судовий експерт, виконуючи завдання щодо визначення давнини виготовлення документа, класифікують за ступенем спільності та субординації; цільовим призначенням; ступенем впливу на об'єкт; суттю явищ, на яких ґрунтується метод; за механізмом застосування; за видом і характером властивостей, які вивчають. Для вирішення питання про визначення абсолютної давнини документа експерт має застосовувати сукупність методів за певною послідовністю (алгоритмом): спочатку використовують загальні та загальнонаукові методи, далі долучають спеціальні. Визначаючи відносну давнину виготовлення документів, експерт формує іншу сукупність методів, яку застосовують за аналогічним алгоритмом, і вона спрямована на визначення послідовності виконання реквізитів документа (основний текст, підпис, резолюція, відбиток печатки), встановлення дописування. Констатовано, що запропонована автором класифікація методів дасть змогу експерту сформулювати чіткий поетапний план експертного дослідження, який забезпечить отримання обґрунтованого й достовірного результату.

8. Запропоновано вважати методику в криміналістичному документознавстві документом, який визначає систему методів, прийомів, правил і технічних засобів, застосовуваних судовим експертом у певній послідовності під час дослідження об'єктів експертизи та встановлення фактичних даних. Загальна методика судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документів має таку структуру (стадії): 1) попереднє дослідження; 2) роздільне дослідження; 3) експертний експеримент; 4) порівняльне дослідження; 5) оцінка результатів проведеного дослідження та формулювання висновків; 6) оформлення експертного дослідження.

9. Визначено мету призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа: це всебічне, повне, об'єктивне, комплексне дослідження наданих об'єктів, за результатами чого формують і надають науково обґрунтовані висновки про часові характеристики документів, отриманих у процесі збирання доказів, можливість існування певних фактів та явищ, їх хронологічну послідовність, а також вирішення інших питань за допомогою використання спеціальних знань експертів у разі необхідності з'ясування часових зв'язків і відносин.

Призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа передбачає три етапи (підготовчий, робочий і завершальний), кожному з яких притаманні певні особливості. Чітке дотримання рекомендацій з підготовки судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа забезпечує повноту, всебічність й об'єктивність проведення дослідження та формування висновків на поставлені питання щодо часових зв'язків і відносин в обставинах кримінального правопорушення.

З метою ефективного проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа запропоновано переліки загальних і типових питань, що ставлять на вирішення експерту. Питання класифіковано залежно від об'єктів дослідження: щодо реквізитів документів, друкарських форм і матеріалів документів.

10. Акцентовано, що в постанові (ухвалі) про призначення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа слід обов'язково зазначати питання про надання (або ненадання) дозволу на часткове знищення документа, взяття проб, вирізок зі штрихів тощо, і це є обов'язковим для виконання завдань щодо: визначення віку документа; встановлення послідовності виконання штрихів, що перетинаються.

11. Визначено вимоги під час формування матеріалу для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, а саме: особа – ініціатор експертизи забезпечує надання двох груп об'єктів:

досліджуваних (документ, у якому мають бути (принаймні один із зазначених елементів): реквізити; зміст документа – підписи, текст (рукописні тексти, надруковані тексти), відтиски штампів, печаток, штемпелів, факсиміле; матеріали документа; порівняльні зразки (засоби й матеріали письма, порівняльний матеріал різних видів). Акцентовано увагу на структурних елементах документа, який є об'єктом судово-технічної експертизи встановлення давнини його виготовлення, а саме: реквізитах, змісту документа (текст, відтиски печаток і штампів, підписи), матеріали документа. Сформульовано їх дефініцію, досліджено криміналістично значущі ознаки.

Під час підготовки матеріалів для проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа рекомендовано залучати спеціалістів з метою науково обґрунтованого відбору порівняльних зразків для дослідження. Такі обізнані в галузі технічної експертизи документів особи правильно визначають необхідний обсяг і якість зразків для експертизи, забезпечать правильне їх пакування, нададуть рекомендації щодо збереження і транспортування об'єктів в експертну установу.

Виокремлено аспекти оцінки висновку експерта, зокрема складеного за результатами судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа, які взаємопов'язані та взаємообумовлені: логіко-процесуальна та спеціальна оцінки висновку експерта в кримінальному провадженні. Логіко-процесуальна оцінка передбачає перевірку наявності підстав для призначення експертизи, належне оформлення документа про призначення експертизи, дотримання форми висновку експерта, відповідність між вступною, дослідницькою та заключною частинами висновку експерта, вивчення ілюстрацій, додатків до результатів експертизи тощо. Спеціальна оцінка висновку експерта щодо встановлення давнини виготовлення документа передбачає вивчення методики, застосовуваної експертом під час проведення дослідження, відповідність і зрозумілість відповідей (висновків) експерта питанням, вирішення яких було завданням експертизи, порівняння

досліджень експертних експериментів і формулювання результатів експертизи.

Наведено підстави формування категоричного, умовно-категоричного і ймовірного висновків експерта за результатами проведення судово-технічної експертизи встановлення давнини виготовлення документа. Зауважено про значення ймовірних висновків експерта щодо встановлення давнини виготовлення документа для процесу доказування в кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. М. : Норма, 2007. 292 с.
2. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: Курс общей теории: монографія. М.: Норма. ИНФРА-М, 2015. 480 с.
3. Aginsky V. N. Determination of the age of ballpoint pen ink by gas and densitometric thin-layer chromatography. *Journal of Chromatography A*, 678, 1994. P. 119–125. DOI: [https://doi.org/10.1016/0021-9673\(94\)87081-0](https://doi.org/10.1016/0021-9673(94)87081-0).
4. Aginsky V. N. Dating and Characterizing Writing, Stamp Pad and Jet Printer Inks by Gas Chromatography/Mass Spectrometry.Int. *Journal of Forensic Documents Examiners*, 2 (3), 1996. P. 103–116.
5. Aginsky V. Analytical methods. Riley, Welsh and Associates. *Forensic Document Examinations, Inc., East Lansing, MI, USA*, 2000.
6. Агинский В. Н. Установление давности выполнения штрихов рукописных текстов: метод. рекомендации. М.: ЭКЦ МВД России, 1997. 6 с.
7. Adhikari G., Roy S., Dasgupta T., Pradhan T. A Novel Technique for Unwarping Curved Handwritten Texts Using Mathematical Morphology and Piecewise Affine Transformation. 9th International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies (ICCCNT), 2018. P. 1–7.
8. Алексеев О. О., Арешонков В. В., Атаманчук В. М., Вакулик О. О., Весельський В. К., Іщенко А. В. ... Юсупов В. В. Криміналістика: мультимедійний підручник. Київ: Національна акад. внутр. справ, 2015. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/kriminalist/info/autors.html>. (Last accessed: 27.12.2021).
9. Амеліна А. С., Кужільна А. Б. Огляд документів при розслідуванні злочинів у сфері оподаткування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 6. 2019. С. 362–365.

10. Аубакиров А. Ф. Использование эффекта высокочастотного искрового разряда при техническом исследовании документов. *Проблемы криминалистики и судебной экспертизы*. Алма-Ата, 1965. С. 152–154.
11. Арешонков В. В., Біленчук П. Д., Волошин О. Г., Воробей О. В. та ін. Криміналістична техніка: навчальний посібник; за ред. А. В. Кофанова. Книга друга. Київ: КИЙ, 2009. 416 с.
12. Байгильдиева Д. И. Хромато-масс-спектрометрический анализ состава рукописных штрихов при естественном и искусственном старении бумажных документов: автореф. дис. ... канд. хим. наук : 02.00.02. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 2019. 26 с.
13. Байгильдиева Д. И., Байгильдиев Т. М., Шпигун О. А., Родин И. А. Сравнение кинетики различных вариантов искусственного старения рукописных штрихов методом высокоэффективной жидкостной хроматографии с масс-спектрометрическим детектированием. *Аналитика и контроль*. 2019. № 23 (1). С. 84–95.
14. Balreira D. G., Filho D. M., Walter M. Assessing similarity in handwritten texts. *Pattern Recognition Letters*. 138, 2020. P. 447–454.
15. Батыгина Н. А., Бежанишвили Г. С., Орехова М. В., Тросман Э. А. Установление факта несоответствия возраста рукописных записей, выполненных шариковыми ручками, дате, указанной в документе. *Экспертная техника*. 1993. № 122. С. 70–92.
16. Бездрабко В. В. Історичне документознавство в Україні: Сучасний стан і перспективи. *Науковий журнал «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія»*. 2017. URL: <http://journals.uran.ua/bdi/article/view/150414>. (Last accessed: 17.12.2021).
17. Бездрабко В. В. Теоретичні засади експертизи цінності документів: традиції і сучасні тренди (із зарубіжного досвіду). *Архіви України*. 2019. № 4 (321). С. 7–41.

18. Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. М.: Наука, 1966. 295 с.
19. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия М.: Издательство БЕК, 1997. 342 с.
20. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М.: Мегатрон XXI, 2-е изд. доп, 2000. 334 с.
21. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов. 3-е изд., дополненное. М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 461 с.
22. Бентам И. О судебных доказательствах: трактат (по изд. Дюмана; пер. с фр. И. Гороновичем). Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. 421 с.
23. Бежанишвили Г. С., Батыгина Н. А., Тросман Э. А. О возможности определения возраста оттисков печатей и штампов по содержанию в штрихах летучих компонентов. *Экспертная техника*. Вып. 126, 1998. С. 31–51.
24. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2014. 142 с.
25. Бірюков В. В., Коваленко В. В., Бірюкова Т. П., Ковальов К. М. Криміналістичне документознавство: практ. посіб. ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. Київ: Вид. Паливода А. В., 2007. 332 с.
26. Бишевец О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187–193. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Bushevec.pdf. (Last accessed: 27.12.2021).
27. Bourne L. E. Jr., Kole J. A., Healy A. F. Expertise: defined, described, explained. *Front. Psychol*, 5, 2014. P. 186.
28. Бобовкин М. В., Коляманов Р. А. О методологии судебно-технического документоведения. *Социально-гуманитарные знания*. 2018. № 9. С. 183–189. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-metodologii-sudebno-tehnicheskogo-dokumentovedeniya/viewer>.

29. Бондарь М. Е. О понятии “экспертная методика”. *Криминалистика и судебная экспертиза*: сб. науч. тр. Вып. 40. К., 1990. С. 13–19.
30. Бондарь М. Е. Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К. : Украинская академия внутренних дел, 1992. С. 7-8.
31. Бочелюк В., Панов М., Зайцева В. Верифікація психодіагностичних можливостей рукописних текстів. *Psycholinguistics*, 2019. № 26 (1). Р. 51–82.
32. Brunelle R. L., Reed R. W. Forensic Examination of Ink and Paper. *Charles C Thomas*: Springfield, IL, 1984. 302 p.
33. Брайчевская Е. Ю., Зюскин Н. М. Осмотр документов: методическое пособие. К.: КНИИСЭ, 1967. 32 с.
34. Bügler J. H., Buchner H., Dallmayer A. Age Determination of Ballpoint Pen Ink by Thermal Desorption and Gas ChromatographyMass Spectrometry. *Journal of Forensic Sciences*, 53 (4), 2008. Р. 982–988.
35. Бурвиков Н. В. К вопросу о классификации задач судебной экспертизы. *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*, 4-2, 2013. С. 151–157.
36. Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею: пособие для гг. судей, судебных следователей, лиц прокурорского надзора, поверенных, защитников, судебных врачей и графических экспертов. Санкт-Петербург: Типография Санкт-Петербургского товарищества печатного и издательского дела «Труд». VI, [2], 1903. 352 с.
37. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 слів. Київ; Ірпінь: Перун. VIII, 2005. 1728 с.
38. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

39. Винберг А. И. Насущные вопросы теории и практики судебной экспертизы. *Сов. государство и право*. 1961. № 6. С. 74–82.
40. Винберг А. И., Шляхов А. Р. Общая характеристика методов экспертного исследования. *Общее учение о методах судебной экспертизы*, 28, 1977. С. 54–93.
41. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений (под ред. В. И. Лебедева). СПб.: Вестник полиции, 1912. 270 с.
42. Волохова О. В., Егоров Н. Н., Жижина М. В. Криминалистика: учебник. М.: Проспект, 2011. 501 с.
43. Воробей О. В., Мельников І. М., Влошин О. Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів. Навчально-методичний посібник. Київ, Центр учбової літератури, 2008. 304 с.
44. Воробей О. В. Судово-технічна експертиза документів: основні поняття, виникнення та перспективи розвитку. *Судова практика. Науково-практичний юридичний журнал*. 2010. № 11-12. С. 19-26.
45. Воробей О. В., Кофанов А. В. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навчальний посібник. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2011. 312 с.
46. Воробей О. В. Лабораторний практикум з техніко-криміналістичного дослідження документів. Київ: НАВС, 2016. 72 с.
47. Воронин С. А. Совершенствование методов современной судебной экспертизы. *Полицейская деятельность*. 2016. № 3. С. 323–328.
48. Вуйма А. Г. Поняття, сутність та форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування вбивств. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. № 1 (89). С. 54-62.
49. Grundmann R. The Problem of Expertise in Knowledge Societies. *Minerva*, 55, 2017. P. 25–48.
50. Гаврилин С. А. К вопросу о криминалистической классификации документов. *Вестник Московского университета МВД России*. № 4, 2018.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kriminalisticheskoy-klassifikatsii-dokumentov/viewer>. (Last accessed: 15.12.2021).

51. Гатов М. З. Техническое исследование документов путем фотографирования в поле токов высокой частоты. В помощь экспертам. М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1975. 20 с.

52. Гонгало С. Й. Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2013. 21 с.

53. Гончаренко В. Г. Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка; 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 400 с.

54. Грібов М. Поняття та правове регулювання використання спеціальних знань, умінь і навичок у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 110 (1). С. 13–21.

55. Grechukha N. M., Gorshkova K. O., Panov M. S., Tumkin I. I., Kirillova E. O., Lukianov V. V., Kirillova N. P., Kochemirovsky V. A. Analysis of the Aging Processes of Writing Ink: Raman Spectroscopy versus. *Gas Chromatography Aspects. Appl. Sci.*, 7 (10), 2017. P. 991.

56. Гросс Г. Руководство к расследованию преступлений (перевод с 6-го нем. изд., перераб. и доп. И. Н. Якимовым). М.: Издательство НКВД РСФСР, 1930. 144 с.

57. Гулина Е. Г. Проблема установления срока давности изготовления документа методами почерковедческой экспертизы. *Судебная экспертиза: дидактика, теория, практика: сборник научных трудов*. М.: Моск. ун-т МВД России, 3, 2007. С. 68–76.

58. Гулина Е. Г. Методика установления времени выполнения подписи в документе методами судебно-почерковедческой экспертизы: учеб. пособие. М.: Энциклопедия Судебной Экспертизы, 2017. 42 с.

59. Dr. Gupta F. R., Sodhi G. S., Dr. (Mrs) Rarh V., Ms. Harne P., PAPER No. 8: Questioned Document. MODULE No.14: Age of Documents, 2018.

URL: http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S000016FS/P000695/M011498/ET/1516250036FSC_P8_M14_e-text.pdf. (Last accessed: 13.12.2021).

60. Hamasaki N., Nakamura K., Nitta N., Babaguchi N. Discrimination between Handwritten and Computer-Generated Texts using a Distribution of Patch-Wise Font Features. *Asia-Pacific Signal and Information Processing Association Annual Summit and Conference (APSIPA ASC)*, Lanzhou, China, 2019. P. 1665–1671.

61. Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта. Харків: Право, 2016. 928 с.

62. Гончаренко В. Г., Гора І. В. Експертизи у судочинстві України. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.

63. Гора І. В., Попович І. І. Питання призначення й проведення судово-технічної експертизи документів з метою встановлення давності їх виготовлення. *Науковий вісник Львівської академії (Серія: Економіка, менеджмент та право)*. Вип. 3, 4, 2021. С. 156–165.

64. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : Т. 1-4 / [сочинение]. - 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург; Москва : издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880-1882. 4 т. URL: <https://www.prilib.ru/item/375611>. (Lastaccessed: 18.12.2021).

65. ДСТУ 4163:2020. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів: наказ Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 1 лип. 2020 р. № 144. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2020. 37 с. [Чинний від 01.09.2021]

66. ДСТУ ISO 9000:2007. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів. [Чинний від 01.01.2008]. К.: Держспоживстандарт України, 2008.

67. Digital Technology: the Document Examiner's Friend and Foe. The Hague, The Netherlands, 27–30 September 2006. URL: <https://manualzz.com/doc/39275025/meeting-programme---college-of-engineering>. (Last accessed: 18.12.2021).

68. Дмитренко А., Захаріяш Л. Основи почеркознавства. Київ: Дмитренко М., 2004. 63 с.

69. Дьяченко А. Ф. Классификация экспертных исследований на основе решаемых при их проведении задач. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. № 9. С. 221–230.

70. Ежевская Т. Б., Бубликов А. В. Применение фурье-спектрометрии с широкодиапазонными ИК-микроскопами в судебной экспертизе. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2012. № 2 (26). С. 137–145.

71. Експертиза давності документа – питання та відповіді. URL: <https://kise.ua/wp-content/uploads/2019/10/davnost-ynterviu.pdf>

72. Жаворонков В. А. Информационно-компьютерное обеспечение судебной экспертизы маркировочных обозначений транспортных средств: дис. канд. юрид. наук. Российский университет дружбы народов, М., 2019. 268 с.

73. Жижиленко А. А. Подлогъ документовъ: Историко-догматическое исследование. С.-Петербургъ: Невская типографія, 1900. 746 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000697%5F02. (Last accessed: 07.12.2021).

74. Zavattaro D., Quarta G., D'Elia M., Calcagnile L. Recent documents dating: an approach using radiocarbon techniques. *Forensic Sci Int*, 167 (2–3), 2007. P. 160–162.

75. Zięba-Palus J., Wesełucha-Birczyńska A., Trzcińska B., Kowalski R., Moskal P. Analysis of degraded papers by infrared and Raman spectroscopy for forensic purposes *Journal of Molecular Structure*. [Vol. 1140](#), 2017. P. 154-162.

76. Завдов'єва Ш. Г., Горбенко В. О., Дяченко О. М., Черкашина Н. О. Помилка та її значення в судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 31-39.

77. Знання. Словник української мови online. Томи 1–11 (А-ПОЯСНЮВАТИ). URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=37249&page=1168>. (Last accessed: 12.12.2021).

78. Зинин А. М., Майлис Н. П. Судебная экспертиза: учебник. М.: Право и закон, 2002. С. 46;

79. Зюскин Н. М., Киричинский Б. Р. Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств: пособ. для экспертов, работников органов дознания, прокуратуры и суда / под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. М. : Юрид. лит., 1962. 542 с.

80. Експертна спеціальність 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів». Експертна служба МВС України. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр: офіційний сайт.

URL: <https://dn-dekc.mvs.gov.ua/%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-2-3-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD/>

81. Экспертиза давности документа. Киевское независимое судебно-экспертное учреждение. URL: <https://kise.ua/ru/ekspertiza-davnosti-dokumenta->

2; Експертиза давності складання документів. Науково-дослідна лабораторія судових експертиз. URL: <http://ndlse.com.ua/tekhnichna-ekspertyza-dokumentiv/ekspertyza-davanosti-dokumenta.html>

82. Експертиза документів на встановлення давності. Центр експертиз КЕДЦ. URL: <http://kedc.org.ua/ekspertyza-dokumentiv/ekspertyza-davnosti/>

83. Експертиза давності документа. Протокол: юридичний інтернет-ресурс. URL: https://protocol.ua/ru/ekspertiza_davnosti_dokumenta/

84. Ellen D., Day S., Davies C. Scientific Examination of Documents: Methods and Techniques (4th ed.). CRC Press, 2018. DOI:

85. EL-Sabbah M. M. B., Gomaa A. Z., El-Hefny D. E., Al-Hawary A. S. Dating The Ballpoint Pen Inks Using Gas Chromatography-Mass Spectrometry Technique. *Egyptian Journal of Chemistry*, 62 (3), 2019. P. 385–400.

86. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: монографія (за ред. І. П. Красюка). Київ: НАВСУ, 2003. 359 с.

87. Іщенко А. В., Ляшенко Д. А. Літопис криміналістики [Текст] / А. В. Іщенко, Д. А. Ляшенко. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. – 640 с.

88. Іванюк Р. В., Юрчишин В. Д. Сучасна класифікація висновків експерта: криміналістичний і кримінально-процесуальний аспект. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 71-79.

89. Изотова Т. М., Кузнецов В. О., Плотникова А. М. Методика проведения судебной лингвистической экспертизы по делам об оскорблении. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2016. № 1 (41). С. 92-98. URL: <https://www.tipse.ru/jour/article/view/217/217>. (Last accessed: 09.12.2021).

90. Касимова С. Ш. Определение возраста документа (Из практики криминалистических исследований). М.: Госюриздат, 1958. 78 с.

91. Качурін С. Г., Семеніхін М. В. Подолання протидії під час проведення судової почеркознавчої експертизи: системи тактичних прийомів. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 1 (33). С. 94–107.

92. Cantu A. A. A Sketch of Analytical Methods for Document Dating. Part 1. The Static Approach Determining Age Independent Analytical Profiles. *Int. Journal of Forensic Documents Examiners*, 1 (1), 1995. P. 40–50.
93. Cantu A. A. A Sketch of Analytical Methods for Document Dating. Part II. The Dynamic Approach Determining Age Dependent Analytical Profiles, 1995. URL: <https://www.researchgate.net/publication/265031776>. (Last accessed: 21.12.2021).
94. Kapoor N., Sulke P., KShukla R., Kakad R., Pardeshi P., Badiye A. Forensic analytical approaches to the dating of documents: An overview. *Microchemical Journal*, Volume 170, 106722, 2021.
95. Kelly J. S., Angel M. (Eds.). *Forensic Document Examination in the 21st Century* (1st ed.). CRC Press, 2021.
96. Кирлиан В. Х., Кирлиан С. Д. В мире чудесных разрядов. Изд. 2-е, доп. /под ред. А.П. Бойченко. Краснодар: Просвещение-Юг, 2003. 200 с.
97. Кирлиан С. Д., Кирлиан В. Х. Высокочастотные разряды в электрическом поле конденсатора: фотографирование токами высокой частоты, высокочастотная электронно-ионная оптика; под ред. А. П. Бойченко. Краснодар: Просвещение-Юг, 2003. 200 с.
98. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій : навч. посіб. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 528 с.
99. Koval I., Koval M., Frantsuz A., Koucherets D., Shpiliarevych V. Tactical Features of Use of Special Knowledge in the Investigation of Torture Committed by Members of the National Police of Ukraine. *Journal Of Advanced Research In Law And Economics*, 10 (1), 2019. P. 263–273.
100. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
101. Коваленко Е. Г., Лукьянчиков Е. Д. Судебные экспертизы в практике расследования органами внутренних дел хищений социалистической

собственности: учеб. пос. Киев: КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1988. 72 с.

102. Ковальов К. М., Давидова О. О., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи документів: Загальна частина. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2006. 29 с.

103. Ковальов К. М., Меленевська З. С., Шпакович, Н. Г. Методика почеркознавчої експертизи: Загальна частина. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2007. 31 с.

104. Ковальов К. М., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2009. 19 с.

105. Ковальов К. М., Пелюшок В. Г. Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2016. 10 с.

106. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 2 (34). С. 47–56.

107. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37.

108. Ковальов К. М. Генезис документа, як основи загального і криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 2 (36). С. 31–43.

109. Ковбаса В. М. Криміналістична характеристика спеціальних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Вип. 2, 2014. С. 224–229.

110. Колесников О. В. Основи наукових досліджень. Київ: ЦУЛ, 2011. 144 с.

111. Колісніченко П. А., Фільштейн Л. М. Методи та техніка наукових досліджень. Наукова конференція студентів і магістрантів, Кіровоградський

- Національний технічний університет, 2016.
URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/55297008.pdf>. (Last accessed: 16.12.2021).
112. Колкутин В. В., Зосимов С. М., Пустовалов Л. В., Харламов С. Г., Аксенов С. А. и др. Судебные экспертизы: науч-практ. пособие. М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2006. 288 с.
113. Колмаков В. П. О методах, приемах и средствах в советской криминалистике. *Правоведение*. 1965. № 4. С. 118.
114. Копча В. В. Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 3 (47), 2017. С. 107–114.
115. Коршенко В. А. Теоретичні та методичні основи судової телекомунікаційної експертизи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 20 с.
116. Costa Karina F.F., Brand Guilherme D., Grobério Tatiane S., Braga Jez W.B., Zacca Jorge J. Document ink dye age estimation by direct injection-mass spectrometry and correlation analysis. *Vol. 147*, 2019. P. 1123-1132.
117. Кофанов А. В. Теоретичні та практичні аспекти криміналістичного дослідження гладко ствольної вогнестрільної зброї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2000. 197 с.
118. Коцюба С. А., Чаплинський К. О. Особливості використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Спецвип. № 1 (91) «Протидія наркозлочинності в Україні та у світі: проблеми та шляхи їх вирішення». 2018. С. 57–61. URL: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1863/1/3.pdf> (Last accessed: 24.12.2021).
119. Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань під час збирання, дослідження та використання речових доказів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2012. 20 с.

120. Криміналістика. Підручник у двох томах. За загальною редакцією: Волобуєва А. Ф., Степанюка Р. Л., Малярової В. О. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. Т. 1. 384 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6440>. (Last accessed: 05.11.2021).

121. Криміналістика: підручник у двох томах; за редакцією Шепітька В. Ю. Харків: «Право», 2019. Том 1. 456 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/501/3_Kriminalistika_pidruchnik_Tom_1_vnutri.pdf. (Last accessed: 05.12.2021).

122. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров. Київ: ЮрінкомІнтер, 2011. 504 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk788735.pdf>. (Last accessed: 28.12.2021).

123. Кримінальне провадження № 12020100040004612/2020 в архіві Дніпровського районного суду м. Києва

124. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (Last accessed: 08.12.2021).

125. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 213 с.

126. Крылов И. Ф. В мире криминалистики. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. 278 с.

127. Крылов И. Ф. Были и легенды криминалистики. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. 215 с.

128. Крылов И. Ф. Развитие экспертизы документов (фрагменты) Московский государственный юридический университет им. О.Е. Кутафина (МГЮА). № 6 (70), 2020. С. 164-173. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-ekspertizy-dokumentov-fragmenty>; <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=43182370&selid=43182390>. (Last accessed: 08.12.2021).

129. Кузьмічов В. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2008. 168 с.
130. Кулешов С. Г. Загальне документознавство: навч. посібник. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2012. 123 с.
131. Кушакова Н. О., Холодова О. Ю. Особливості оцінки висновку судового експерта як одного з видів доказів у кримінальному, цивільному, адміністративному та господарському судочинстві. *Вісник ОНДІСЕ*. Вип. 4, 2018. С. 91-95.
132. Кушнаренко Н. Н. Документоведение. Учебник. К.: Знання, 2006. 459 с.
133. Лазебний А. М. Роль спеціальних знань у кримінальному судочинстві України. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2016. № 2 (4). С. 23–29.
134. Лісогор В. Г. Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз: фондова лекція з навчальної дисципліни «Криміналістика». Київ: НАВСУ, 2016. 47 с.
135. Luo Z., Wang W., Pang X., Zhang J., Sun Ch., Zhou X., He J., Zhang R., Li X., Lian Z., Abliz Z. Writing sequence identification of seals and signatures in documents using ambient mass spectrometry imaging with chemometric methods. *Talanta*, [Vol. 235](#), 122804, 2021.
136. Лисиченко В. К. Криминалистические исследование вещественных доказательств методами основанными на применении радиационных изотопов: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Киев, 1960. 43 с.
137. Лисиченко В.К. Юридическое понятие документа и его значение. *Криминалистическая и судебная экспертиза*. Киев, 1972. Вып. 9. С. 204

138. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методические проблемы): автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.09. Киев, 1974. 64 с.
139. Лисиченко В. К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике: учеб. пособие. Киев: Выща шк., 1979. 88 с.
140. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учеб. пособие. Киев: Изд-во при КГУ, 1987. 100 с.
141. Лисиченко В. К., Липовский В. В. Исправленному не верить. Киев: Лыбидь, 1990. 125 с.
142. Локар Э. Руководство по криминалистике; под ред. С. П. Митричева; перевод С. В. Познышева, Н. В. Терзиева. М.: Юриздат НКЮ СССР, 1941. 544 с.
143. Littlejohn C. Truth, knowledge, and the standard of proof in criminal law. *Synthese*, 197, 5253–5286, 2020.
144. Логвинец Е. А. О сущности специальных знаний. *Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право*. 2010. Вып. № 12, 8 (79). С. 98–102.
URL: http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/3627/1/Logvinets%20E_A_T_o%20the%20essence.pdf. (Last accessed: 10.12.2021).
145. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Петряєв С. Ю. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 4 (44). С. 125–130.
146. Ляпичев В. Е., Шведова Н. Н. Техничко-криминалистическая экспертиза документов: учебник. Волгоград: ВА МВД России, 2005. 268 с.
147. Манько Є. С., Стасюк В. М. Щодо компетентності судового експерта. *Вісник ОНДІСЕ*. Випуск 5, 2019. С. 296-298.

148. Марушев А. Д. Принципи застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 86, 2020. С. 139–144.
149. Мисак М. Розвиток паперового виробництва: культурно-історичний аспект. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 28, 2016. URL: https://lnam.edu.ua/uk/visnyk_detail/id-28.html. (Last accessed: 12.12.2021)
150. Меленевська З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посіб.; за заг. ред. І. П. Красюка. Київ: Український центр духовної культури, 2007. 280 с.
151. Меленевська З. С., Садченко О. О. Оціночна діяльність експерта-почеркознавця як основний компонент діяльності судового експерта. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 2 (16). С. 58-66.
152. Métayer C. De l'École au Palais de Justice: L'Itinéraire Singulier des Maîtres Écrivains de Paris (XVIe-XVIIIe Siècles). *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 45 (5), 1990. P. 1217–1237.
153. Mironovsky L. A., Nikitin A. V., Reshetnikova N. N., Soloviev N. V. Graphological Analysis and Identification of Handwritten Texts. In: Favorskaya, M., Jain, L. (Eds.). *Computer Vision in Control Systems-4. Intelligent Systems Reference Library*, vol. 136. Springer, Cham, 2018.
154. Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. *Проблемы теории судебной экспертизы* : сб. науч. тр. М. : МЮ СССР, 1980. № 44. С. 87.
155. Митричев С. П. Криминалистическая экспертиза : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1939. 48с.
156. Митричев С. П. Общие положения методики криминалистического идентификационного исследования материалов документов. *Труды ВНИИСЭ*. М., 1974. Вып. 9. С. 18.
157. Моїсєєв О. М. Оптимізація опису об'єктів у висновку експерта. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 1 (17). С. 96-101.

158. Мотря С. И. Установление давности (времени) выполнения подписей с применением традиционных криминалистических методов: метод. рек. Москва, 2005. 42 с.

159. Надіжко М. М. Використання спеціальних знань у судово-експертній діяльності: теоретико-правові аспекти. *Криміналістичний вісник*. Вип. 33 (1), 2020. С. 25–36.

160. Николаев С. А. Экспертиза документов колориметрическим методом. Политехнический молодежный журнал, 3 (20), 2018.

161. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 72500 слов и 7500 фразеологических выражений. М. : Азъ, 1992. 960 с. URL: <http://ozhegov.info/slovar/?q=%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82>; URL: http://lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow_a_d.txt. (Last accessed: 12.12.2021).

162. Осборн А. С. Техника исследования документов (пер. с нем. С. М. Потапова). М.: Гос. изд-во «Советское законодательство». XI, 1932. 198 с.

163. Отле П. Руководство к администрированию. Перевод с французского. Москва: НКРКИ, 1924. 84 с. URL: <http://oldlib.nlu.edu.ua/index.php?r=bookview/index>. (Last accessed: 12.12.2021).

164. Otlet P. Traite de Documentation: Le Livre sur le Livre: *Theori et pratique*. Bruxelles, 1934. URL: http://traite.czam.de/en/latest/otlet_traite_1934_FR.html. (Last accessed: 12.12.2021).

165. Орлова В. Ф., Шляхов А. Р. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы. *Актуальные проблемы теории судебной экспертизы*: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1984. С. 49–54.

166. Павлов И. П. Лекции по физиологии: 1912–1913 гг. М.: Изд. Академии медицинских наук СССР, 1952. 331 с.

167. Паладійчук О. Ю. Значення судової експертизи у вирішенні завдань кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія: Право, 34 (3), Ужгород, 2015. С. 87–89.
[URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34\(3\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34(3)_24). (Last accessed: 13.12.2021).

168. Палий В. М. Криминалистическое исследование документов, изготовленных на знакопечатающих устройствах. Киев: РИО МВД УССР, 1989. 156 с.

169. Paul F. Handbuch der kriminalistischen Photographie für Beamteter Gerichte, der Staatsanwaltschaften und der Sicherheitsbehörden. Berlin, 1900. 93 p.

170. Палеха Ю.І., Леміш Н.О. Історія діловодства (документальний аспект): навч. посібник. К.: Видавництво Ліра, 2011. 328 с.

171. Пашутина О. С., Чеботарева И. Н. Использование знаний сведущих лиц при осуществлении защиты по уголовным делам: законодательный, доктринальный и правоприменительный аспекты. *Известия Юго-Западного государственного университета*. 2017. № 21 (3), С. 155–166.

172. Пелюшок В. Г. Можливості вирішення питань, пов'язаних зі встановленням відносної давності виготовлення документа та його реквізитів. окремі випадки з експертної практики. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 1 (15). С. 176–180.

173. Передрій О. І. Особливості експертизи старовинних книг. *Товарознавчий вісник*. 2020. № 1 (13). С. 196–205.

174. Петров С. М. Использование количественных характеристик изображения документов для идентификации лазерных принтеров. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2021. Т. 16. № 2. С. 69–88.

175. Пілюков Ю. Використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 240–245.

176. Пілюков Ю. Система ідентифікаційних ознак почерку, можливості її удосконалення при проведенні почеркознавчої експертизи підписів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. № 4 (12). С. 257–262.

177. Писарева И. Ю., Громыковский Д. В. Сущность экспертных ошибок и основные пути их предупреждения. *Криміналістичний вісник*. № 1 (17), 2012. С. 166-170.

178. Питання українського правопису: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 трав. 2019 р. № 437. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437-2019-%D0%BF#Text>

179. Плесовских Ю. Г. Судебно-экспертное исследование: методология, методика, метод. *Известия Иркутской государственной экономической академии*. № 3–4, Иркутск, 2005. С. 77–79.

180. Пясковський В. В., Чорноус Ю. М., Самодін А. В. та ін. Криміналістика: підручник / за заг ред. В. В. Пясковського; 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.

181. Полякова О. П. Исследование и оценка адвокатом экспертного заключения. *Криміналістичний вісник*. № 2 (18), 2012. С. 137-145.

182. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

183. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: наказ Міністерства юстиції України від 18 черв. 2015 р. № 1000/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15#Text>

184. Деякі питання документування управлінської діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 17 січ. 2018 р. № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF#Text>

185. Про затвердження Тимчасової інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС: наказ Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України від 11

листоп. 2016 р. № 64н. URL:
https://dnedkc.mvs.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/06/Nakaz_11.11.20161.pdf

186. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 17 лип. 2017 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text>

187. Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

188. Про Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: Постанова Кабінету міністрів України від 2 лип. 2008 р. № 595. *Офіційний вісник України*. 2008. № 49. 1585 с

189. Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ: постанова Кабінету Міністрів України від 20 черв. 2000 р. № 988. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2000-%D0%BF#Text>

190. Попович І. І. Плюралізм думок щодо поняття документу у криміналістиці. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія ПРАВО*. Вип. 15, 2011. 124 с.

191. Попович І. І. Проблеми визначення предмета судово-технічної експертизи документів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 326-328.

192. Попович І. М. Проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в господарському судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 20. 2019. С. 190–206.

193. Проценко Д. Е. Место теории судебной экспертизы в среде научного знания: лекция. СПб.: Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2019. URL: http://213.182.177.142/kafedr/21.Sudebno_-ekspertnoi_deiatel'nosti/teoriya_sud_expertizi/031003_sudebnaya_expertiza/Lekcii/Rab/L3/index.html. (Last accessed: 13.12.2021).

194. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України 7 черв. 2018 р. № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>

195. Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ, Ліра ЛТД, 2011. 312 с.
196. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
197. Пиріг І. В. Лекція з дисципліни «Актуальні проблеми криміналістики та судової експертизи». Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 53 с.
198. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України 7 черв. 2018 р. № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>. (Last accessed: 21.12.2021).
199. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 3 берез. 2015 р. № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text>
200. Про судову експертизу: Закон України № 4038-XII. від 25 лют. 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (Last accessed: 21.12.2021).
201. Про інформацію: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 48, ст. 650.
202. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. М.: Норма, 2005. 256 с.
203. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. М.: Право и закон, 1996. 224 с.
204. Román I.San, Bartolomé L., Alonso M.L., Alonso R.M., Ezcurra M. Datink pilot study: An effective methodology for ballpoint pen ink dating in questioned documents. *Analytica Chimica Acta*. [Vol. 892](#), 2015. P. 105-114.

205. Рувін О. Г. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. Київ: КНДІСЕ, 2014. 76 с.
206. Рувін О. Г. Судові експертизи у процесуальному праві України: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
207. Садченко О. О., Кулінич Н. Д., Соловей С. М., Шевченко О. В. Судова експертиза у кримінальному процесі : навч.-практ. посібник. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. 233 с.
208. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.
209. Салига К. С. Методологія наукового дослідження економічної ефективності інвестицій в інноваційні проекти. *Ефективна економіка*, 2, 2013. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_2_23. (Last accessed: 26.12.2021).
210. Sahare P., Dhok S. B. Separation of Machine-Printed and Handwritten Texts in Noisy Documents using Wavelet Transform. *IETE Technical Review*, 36 (4), 2019. P. 341–361.
211. Сапаров А. Ю. Восстановление последовательности записи в сканированных рукописных текстах. *Вестник Удмуртского университета. Математика. Механика. Компьютерные науки*. Вып. 28 (4), 2018. С. 595–610.
212. Свиридов Д. А. К вопросу о сущности специальных знаний при расследовании преступлений. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. Т. 26 (65). 1, 2013. С. 332–337. URL:http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/1_2013/54.pdf. (Last accessed: 22.12.2021).
213. Swan R. H., Plummer K. J., West R. E. Toward functional expertise through formal education: identifying an opportunity for higher education. *Education Tech Research Dev*, 68 (5), 2020. P. 2551–2568.
214. Silva Carolina S., Pimentel Maria Fernanda, Amigo José Manuel, García-Ruiz Carmen, Ortega-Ojeda Fernando Chemometric approaches for

document dating: Handling paper variability. *Analytica Chimica Acta*. [Vol. 1031](#), 2018. P. 28-37.

215. Сімакова-Єфремян Е.Б. До питання про методи та методики експертних досліджень. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матер. засідання круглого столу, присвяченого 10-річчю створення Севастоп. відділення Харків. наук.-дослід. Ін-ту судових експертиз ім. М.С. Бокаріуса. Х. : ХНДІСЕ, 2010. С. 32.

216. Сезонов В. С. Генезис криміналістичного дослідження документів як галузі криміналістичної техніки. *Право і безпека*. 2 (77), 2020. С. 133–140.

217. Слободян Я. І. Методики проведення судових експертиз: проблемно-орієнтувальний аналіз. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. № 1 (29), 2013. С. 265-272.

218. Скоромникова О. А., Юрова Р. А., Степаненко Е. А. Актуальные проблемы применения методики «Определение давности выполнения реквизитов в документах по относительному содержанию в штрихах летучих растворителей». *Теория и практика судебной экспертизы*. 13 (3), 2018. С. 128–131.

219. Скоромникова О. А. Возможности установления времени выполнения документов электрофотографическим способом. *Теория и практика судебной экспертизы*. № 4 (28), 2012. С. 60–64.

220. Скрипченко А. В. Методы и средства технико-криминалистической экспертизы документов: рабочая лекция. СПб.: Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2017. 30 с. URL:http://213.182.177.142/kafedr/10.Kriminalisti4eskih_ekspertiz_i_issledovanii/TED/Rabochie_Lekcii/lect_2/Lek_TED_tema_002.htm#_ftn1. (Last accessed: 23.12.2021).

221. Скрипченко А. В., Коровкин Д. С. Техничко-криминалистическая экспертиза документов: учебник. СПб.: Санкт-Петербург. ун-т МВД России, Ч. II, 2014. 212 с.

222. Соколовский З. М. Понятие специальных знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Вип. 6, 1969. С. 199–205.
223. Сольонова О. О. Показання потерпілого як джерело доказів у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 239 с.
224. Stewart L. Ballpoint Ink Age Determination by Volatile Component Comparison – A Preliminary Study. *Journal of Forensic Sciences*, 30 (2), 1985. P. 405–411.
225. Стратонов С. Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документа. *Право і суспільство. Науковий журнал* № 2, частина 3, 2017. С. 252. Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua (Last accessed: 20.12.2021).
226. Стратонов С. Ю. Оценка заключения эксперта по результатам экспертизы установления давности документа и его использование в уголовном производстве. *Право и Закон*. 2019. № 2. С. 133–139.
227. Стратонов С. Ю. Поняття експертизи встановлення давності документу, її місце в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 6, 2019. С. 317–321.
228. Стратонов С. Ю. Завдання експертизи встановлення давності документа. *Наукові записки. Серія: Право*. Вип. 6 (1), 2019. С. 180–184. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/6_spec_2019/180-184.pdf. (Last accessed: 20.12.2021).
229. Стратонов С. Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документа. *Право і суспільство*. 2 (3), 2020. С. 152–158.
230. Стратонов С. Ю. Теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документа : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2020. 208 с.

231. Снетков В. А. Криминалистическая диагностика: спорные проблемы. *Вопросы криминалистики и экспертно-криминалистические проблемы*: сб. науч. тр. М.: ЭКЦ МВД России, 1997. С. 39–41.
232. Синявський В. В., Сергєєнкова О. П.. Психологічний словник ; ред. Н. А. Побірченко. Київ: Науковий світ, 2007. 274 с.
233. Таранова А. Форми використання спеціальних знань у розслідуванні неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 198–203.
234. Техника исследования документов. Перевод с немецкого издания ; под ред.: Потапов С.М.; Пер.: Осборн А.С. М.: Сов. законодательство, 1932. 198 с.
235. Терзиев Н. В., Эйсман А. А. Введение в криминалистическое исследование документов. М.: [б. и.], 1949. Ч. 1. 124 с.
236. Терзиев Н. В. Криминалистическое исследование документов: учеб. пособие по спецкурсу. М.: ВЮЗИ, 1966. 54 с.
237. Типова інструкція з діловодства в міністерствах, інших центральних та місцевих органах виконавчої влади, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 55 [Деякі питання документування управлінської діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 17 січ. 2018 р. № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF#n593>
238. Тонков Е. Е., Каторгина Н. П. Понятие и признаки специальных знаний в конституционном судопроизводстве. *Вестник ВГУ. Серия: Право*. Вип. 4, 2016. С. 54–66. URL: https://www.researchgate.net/publication/338682006_PONATIE_I_PRIZNAKI_SPECIALNYH_ZNANIJ_V_KONSTITUCIONNOM_SUDOPROIZVODSTVE. (Last accessed: 22.12.2021).
239. Торопова М. В. Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов: дис. канд. юрид.

наук. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российская академия правосудия», Москва, 2014. 202 с. URL: <https://docplayer.ru/26762332-Toropova-marina-vladimirovna-kriminalisticheskaya-ekspertiza-ustanovleniya-otnositelnoy-davnosti-vypolneniya-rekvizitov-dokumentov.html>. (Last accessed: 21.12.2021).

240. Трегубов С. Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений: практическое руководство для судебных деятелей. Москва: Изд. юрид. кн. склада «Право», 1915. 334 с.

241. Тросман Э. А., Черткова Т. Б. Комплексный подход к решению задач по установлению давности выполнения документов. *Теория и практика судебной экспертизы*. Москва, 2007. № 1. С. 180–186.

242. Тросман Э. А., Бежанишвили Г. С., Батыгина Н. А., Архангельская Н. М., Юрова Р. А. Методика «Определение давности выполнения реквизитов в документах по относительному содержанию в штрихах летучих растворителей». *Теория и практика судебной экспертизы*. 2013. № 2 (30). С. 80–88.

243. Уварова И. А. Развитие и современное состояние судебного почерковедения. *Вестник Томского государственного университета*. № 395. Томск, 2015. С. 160–164.

244. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка. М.: Альта-Принт, 2005. 1216 с. URL: <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=13369>. (Last accessed: 28.12.2021).

245. Філіпенко Н. Є. Напрямки удосконалення науково-методичного забезпечення кримінологічної діяльності судово-експертних установ України. *Право.и*. 2020. № 2. С. 130–137.

246. Хлівняк О. М. Історія виникнення, розвитку та становлення графологічної експертизи письма (судової почеркознавчої експертизи). *Молодий вчений*. 2020. № 2 (78). С. 305–309.

247. Хомутенко В. П., Костін О. Ю. Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямками інженерних, економічних, товарознавчих

видів досліджень та оціночної діяльності: монографія. Одеса: [Б. в.], 2017. 274 с.

248. Хижняк Є. С. Тактичні прийоми проведення слідчого огляду документів. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Вип. 3, 2017. С. 241 URL:http://apnl.dnu.in.ua/3_2017/1.pdf. (Last accessed: 18.12.2021).

249. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. Судова експертиза. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2014. № 1. С. 11–18.

250. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. (3-тє вид., стер.). Київ: Знання-Прес, 2003. 295 с.

251. Швецова-Водка Г. М. Типологія документа: навч. посіб. для студентів ін-тів культури. Київ: Кн. палата України, 1998. 78 с.

252. Шведова Н. М. Краткое руководство по технико-криминалистической экспертизе документов: учебно-методическое пособие. Волгоград, 2011. 92 с.

253. Шляхов А. Р. Общие положения методики криминалистической экспертизы: учебно-методическое пособие. Москва : Высшие курсы усовершенствования юристов Министерства юстиции РСФСР, 1961. 120 с.

254. Шляхов А. Р. Предмет и система криминалистической экспертизы. *Труды ВНИИСЭ*. Москва, Вып. 3, 1971. С. 17.

255. Шляхов А. Р. Задачи судебной экспертизы. Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР: сб. науч. тр. Москва : ВНИИСЭ. Вып. 42, 1980. С. 3–26.

256. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

257. Шмонин А. В. Понятие и структура криминалистического обеспечения расследования преступлений. *Труды Академии управления МВД России*. 2010. № 1 (3). С. 3–8.

258. Шрамко О. Види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування корупційних злочинів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 2 (18). С. 175–180.
URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/693>. (Last accessed: 28.12.2021).
259. Щербаковський М. Г. Тактика проведення судових експертиз: лекція для усіх форм навчання. Харків: Національний ун-т внутр. справ, 2004. 60 с.
260. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы : учебно-теоретич. пособие. Харьков : Эспада, 2005. С. 146-148.
261. Щербаковський М. Г., Разумов Е. О., Волкова А. Е. Криміналістична тактика: навчальний посібник з підготовки до практичних занять з криміналістики. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2008. 256 с.
262. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
263. Щербаковський М. Г. Сутність, структура та цілі використання спеціальних знань у судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С.184–193.
264. Щербаковський М. Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 40 с.
265. Щербаковський М. Г. Типові завдання судово-експертного дослідження. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 6–11.
266. Царьова І. В. Юридичне документознавство: навчальний посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 172 с.
267. Цымбал А. В. Ключевые аспекты методических подходов при установлении абсолютного времени выполнения реквизитов документов с использованием газохроматографического метода исследований.

Криминалистика и судебная экспертиза. 2013. № 58 (1). С. 256–267. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58\(1\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58(1)_34). (Last accessed: 23.12.2021).

268. Цимбал П. В., Сіренко О. В., Линник О. В., Антонюк А. Б. Актуальні питання судової експертизи (у питаннях та відповідях): навч. посіб. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 186 с.

269. Эйсман А. А. Новая техника усиления контрастов в судебно-исследовательской фотографии. *Советское государство и право*. Москва, 1947. № 6. С. 84–88.

270. Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. М.: Юрид. лит. 1967. 152 с.

271. Юдіна І. В. Актуальні питання криміналістичного дослідження документів зі зміненним первинним змістом. *Криміналістичний вісник ДНДЕКЦ МВС*. 2018. № 2 (30). С. 78–91.

272. Юнацький О. В. Конспект лекцій з дисципліни «Експертологія». Дніпро, 2016. 150 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1130/3.1.pdf>. (Last accessed: 29.12.2021).

273. Юридична енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. Том 1. 672 с.

274. Юридична енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. Том 5. 736 с.

275. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09. Київ, 2006. 20 с.

276. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях: монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 556 с.

277. Юсупов В. В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 35–47.

278. ДСТУ 3008:2015 «Інформація та документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура та правила оформлення: Національний стандарт України. Видання офіційне. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 31 с.

279. Яковенко О.М., Садченко О.О. Поняття, види, змість експертної методики. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку*. 2015. С. 294-295.
URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/9116>. (Last accessed: 28.12.2021).

280. Яровенко В. В., Атанова К. А. Криминалистическая экспертиза подделки. *Юридические исследования*. 2013. № 3. С. 318–329.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 2 (34). С. 47–56. URL: <http://naiaau.kiev.ua>

2. Ковальов К. М. Класификация методов криминалистического исследования документов для установления давности изготовления документов. *LEGEA ȘI VIAȚA*. Ediție specială, octombrie 2021 С. 132–136. (Республіка Молдова). URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/182-186_25.pdf

3. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37. URL: <http://naiaau.kiev.ua>

4. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 140–152. URL: <http://dnuvs.in.ua>.

5. Ковальов К. М. Генезис документа, як основи загального і криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 2 (36). С. 31–43. URL: <http://naiaau.kiev.ua>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Ковальов К. М. Спеціальні знання, що застосовуються при встановленні давності виготовлення документу. *Теорія та практика судово-експертної діяльності: матеріали VIII міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2019 р.): у 2 ч.* / [редкол.: С.С. Чернявський, А.А. Саковський, Б.Є.

Білозьоров, В.М. Атаманчук та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ. Ч. 1. С. 195–196. URL: <http://naia.kiev.ua>

7. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического документоведения для установления давности изготовления документов: *Современные аспекты судебной экспертизы: теория и практика*: Междунар. научн.-практ. конф. судебных экспертов (Республика Молдова, м. Кишинёв, 1 жовт. 2021 р.). Кишинёв: Legea și viața. 2021. С. 182-186. URL: <http://idsi.md>

які додатково відображають наукові результати дисертації:

8. Ковальов К. М., Давидова О. О., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи документів: Загальна частина. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2006. 29 с.

9. Ковальов К. М., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2009. 19 с.

10. Ковальов К. М., Пелюшок В. Г. Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2016. 10 с.

11. Ковальов К. М., Бичков А. С., Гресь О. В. Програма підготовки працівників Експертної служби МВС України як судових експертів за експертною спеціальністю 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документів. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2021. 52 с.

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Луганського
державного університету внутрішніх
справ імені Е.О. Дідоренка
доктор юридичних наук, професор

 Микола КАРЧЕВСЬКИЙ

// 2021 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ковальова Костянтина Миколайовича
у науково-дослідну діяльність Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка**

м. Северодонецьк

« 22 » // 2021 р.

Комісія у складі:

голови комісії:

декана факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) кандидата юридичних наук, доцента Бондаря В.С.,

членів комісії:

завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем попередження, припинення та розслідування кримінальних правопорушень територіальними підрозділами Національної поліції України доктора юридичних наук, професора Дудорова О.О.,

доцента кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) кандидата юридичних наук Коваленка А.В.,

доцента кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) кандидата юридичних наук Ревенко О.І.,

склала цей акт про те, що комісією вивчені наукові положення, пропозиції і рекомендації Ковальова Костянтина Миколайовича викладені в дисертації «Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу» на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Комісія дійшла висновку, що дисертаційне дослідження Ковальова К.М. містить ґрунтовні наукові рекомендації теоретичного та прикладного характеру, спрямовані на вдосконалення криміналістичних рекомендацій щодо судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу та становить цінність для науково-дослідної діяльності, а надані

матеріали мають високий теоретичний рівень та суттєву практичну значущість.

Результати дослідження знайшли своє відображення у наступних наукових працях:

1. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів, *Криміналістичний вісник ДНДЕКЦ МВС України*. 2020. № 2(34). С. 47–56.

2. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического исследования документов для установления давности изготовления документов. Республика Польша. KLEM. 2020. № 3-3. С. 132-136.

3. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції, *Криміналістичний вісник: ДНДЕКЦ МВС України*. 2021. № 1(35). С. 19-37.

4. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа, *Правовий часопис Донбасу*. Донецький Державний університет внутрішніх справ. 2021. № 2 (75). С. 140-152.

5. Ковальов К. М. Генезис документа, як основи загального і криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник ДНДЕКЦ МВС України*. 2021. № 2 (36). С.31-43.

6. Ковальов К. М. Спеціальні знання, що застосовуються при встановленні давності виготовлення документу. Матеріали VIII Міжвідомчої конференції. НАВС навч.-наук. Інст. № 2. Київ, 2019. 481 с.

7. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического документоведения для установления давности изготовления документов. Материалы международной научно-практической конференции судебных экспертов «Современные аспекты судебной экспертизы: теория и практика». г. Кишенев, 2021.

Результати дисертаційного дослідження Ковальова Костянтина Миколайовича викладені в дисертації «Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу» на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» впроваджені у науково-дослідну діяльність Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Голова комісії:

Члени комісії:

Володимир БОНДАР

Олександр ДУДОРОВ

Артем КОВАЛЕНКО

Ольга РЕВЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Луганського
державного університету внутрішніх
справ імені Е.О. Дідоренка
доктор юридичних наук, професор

Микола КАРЧЕВСЬКИЙ

11 2021 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ковальова Костянтина Миколайовича
в освітній процес Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка**

м. Сєверодонецьк

«22» 11 2021 р.

Комісія у складі:**голови комісії:**

начальника навчально-методичного відділу Веретяннікова В.О.,

членів комісії:

завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) доктора юридичних наук, професора Письменського Є.О.,

доцента кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) кандидата юридичних наук, доцента Головкина С.В.,

доцента кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) кандидата юридичних наук Одинцової О.В.,

склала цей акт про те, що комісією вивчені пропозиції і рекомендації Ковальова Костянтина Миколайовича щодо впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему «Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу» на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» в освітній процес Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Комісія дійшла висновку, що дисертаційне дослідження на тему «Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу» становить комплексне дослідження теоретичних і прикладних питань, що виникають у зв'язку з реалізацією завдань кримінального

провадження, має цінність для освітнього процесу, а надані матеріали мають високий теоретичний рівень та суттєву практичну значущість.

Використання матеріалів дисертаційного дослідження Ковальова Костянтина Миколайовича сприятиме підвищенню рівня юридичних та спеціальних знань майбутніх та діючих працівників Національної поліції України щодо розуміння теоретичних і прикладних питань, що виникають у сфері судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу.

Результати дисертаційного дослідження Ковальова Костянтина Миколайовича викладені в дисертації «Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документу» на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» впроваджені в освітній процес Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка і використовуються при підготовці навчальних посібників та методичних матеріалів з криміналістики, проведенні лекцій і семінарських (практичних) занять з навчальних дисциплін «Криміналістика» та «Криміналістична методика», а також на курсах підвищення кваліфікації та спеціалізації.

Голова комісії:

Володимир ВЕРЕТЯННІКОВ

Члени комісії:

Євген ПИСЬМЕНСЬКИЙ

Сергій ГОЛОВКІН

Олена ОДИНЦОВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Донецького
державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

О.М. КУРАКІН

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ковальова Костянтина Миколайовича на тему «Основи методики
судово-технічної експертизи встановлення давності виготовлення
документу» в освітній процес Донецького державного університету
внутрішніх справ**

Комісія у складі:

голова комісії: начальник начально-методичного відділу Гапонюк О.І.

Члени комісії:

декан факультету №1, к. юрид. наук, проф. Велобуєва О.О.;

професор кафедри кримінального процесу

та криміналістики факультету №1, д. юрид. наук, проф. Одерій О.В.

склала цей акт про те, що результати наукового дослідження Ковальова Костянтина Миколайовича на тему «Основи методики судово-технічної експертизи встановлення давності виготовлення документу», поданого на здобуття науковою ступеня наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», галузь знань 08 «Право» - використовуються в освітньому процесі Донецького державного університету внутрішніх справ при викладанні навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес», «Особливості методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень», «Актуальні проблеми доказів та доказування у кримінальному процесі».

В якості наукових джерел в лекціях рекомендовано такі публікації дисертанта:

1. Ковальов К. М. Спеціальні знання, що застосовуються при встановленні давності виготовлення документу // Матеріали VIII

Міжвідомчої конференції м. Київ, Національна академія внутрішніх справ навчально-науковий інститут №2, 27 листопада 2019 року, м. Київ, 2019. 481 С.

2. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического исследования документов для установления давности изготовления документов. КЛЕМ. 2020 № 3-3. С. 132-136.

3. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України 2020 № 2(34), С. 47–56.

4. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України 2021 № 1(35). С. 19-37.

5. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. Донецький Державний університет внутрішніх справ ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ Збірник наукових праць № 2 (75) 2021, С. 140-152.

6. Ковальов К. М. Генезис документа, як основи загального і криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України планується друге півріччя 2021 № 2 (36).

Голова комісії:

начальник навчально-методичного відділу

О.І. Гапонюк

Члени комісії:

декан факультету №1,
к.юрид.наук, проф.

О.О. Волобуєва

професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету №1,
д.юрид.наук, проф.

О.В.Одерій

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Донецького
державного університету внутрішніх
справ, доктор юридичних наук,
супровідний науковий співробітник

Є.С. НАЗИМКО

2021 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ковальова Костянтина Миколайовича на тему «Основи методики судово-
технічної експертизи встановлення давності виготовлення документу» у
науково-дослідну діяльність Донецького державного університету
внутрішніх справ**

Комісія у складі: декана факультету № 1 кандидата юридичних наук, професора О.О. Волобуєвої; професора кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 доктора юридичних наук, професора О.В. Одерія; завідувача кафедри кримінального права та кримінології факультету № 1 кандидата юридичних наук, доцента А.О. Данилевського, - склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження Ковальова Костянтина Миколайовича «Основи методики судово-технічної експертизи встановлення давності виготовлення документу» мають важливе теоретико-правове значення для розвитку науки криміналістики та кримінального процесу і використовуються Донецьким державним університетом внутрішніх справ в межах виконання теми науково-дослідної роботи факультету № 1 «Протидія кримінальним правопорушенням на території проведення ООС (Операції об'єднаних сил)» на 2020-2024 р. (державний реєстраційний номер 0120U105580)

ВИСНОВОК

Результати дисертаційного дослідження Ковальова Костянтина Миколайовича «Основи методики судово-технічної експертизи встановлення давності виготовлення документу» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», галузь знань 08 «Право» - вважати впровадженими в науково-дослідну діяльність Донецького державного університету внутрішніх справ під час проведення загальнотеоретичних та галузевих досліджень спрямованих на подальший розвиток науки криміналістики та кримінального процесу.

Члени комісії:

О.О. Волобуєва
О.В. Одерій
А.О. Данилевський

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Державного науково-
дослідного експертно-

криміналістичного центру

МВС України

Серій КРИМЧУК

АКТ

**впровадження в практичну діяльність Експертної служби МВС
результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри криміналістичного забезпечення та судових
експертиз ННІ № 2 Національної академії внутрішніх справ
Ковальова Костянтина Миколайовича на тему «Основи методики
судової експертизи визначення давнини виготовлення документів»**

Комісія в складі: голова комісії – заступник директора Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України доктор філософії Дубонос К. В., члени комісії – заступник директора Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України кандидат юридичних наук Татарнікова Т. О., завідувач лабораторії навчальної та наукової роботи ДНДЕКЦ МВС кандидат юридичних наук доцент Косенко С. С., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз ННІ № 2 Національної академії внутрішніх справ на тему «Основи методики судової експертизи визначення давнини виготовлення документів» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність) мають належний науковий і практичний рівень розроблення проблематики, використовуються в практичній діяльності Експертної служби МВС під час проведення судової експертизи та експертних досліджень, а також під час складання програм підготовки судових експертів:

1. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Можливості застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів, *Криміналістичний вісник ДНДЕКЦ МВС України*. 2020. № 2 (34). С.47–56.

2. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического исследования документов для установления давности изготовления документов. Республика Польша. KLEM. 2020. № 3–3. С. 132–136.

3. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції, *Криміналістичний вісник ДНДЕКЦ МВС України* 2021. № 1 (35). С. 19–37.

4. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа, *Правовий часопис Донбасу*. Донецький Державний університет внутрішніх справ. 2021. № 2 (75). 140–152.

5. Ковальов К. М. Генезис документа як засади криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник ДНДЕКЦ МВС* 2021. № 2 (36). С. 31–43.

6. Ковальов К. М. Спеціальні знання, що застосовуються при встановленні давності виготовлення документу. Матеріали VIII Міжвідомчої конференції. НАВС навч.-наук. інст. №.2. Київ, 2019. 481 с.

7. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического документоведения для установления давности изготовления документов. Материалы международной научно-практической конференции судебных экспертов «Современные аспекты судебной экспертизы: теория и практика». Кишинеу, 2021.

8. Ковальов К. М., Давидова О. О., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи документів: Загальна частина. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2006. 29 с.

9. Ковальов К. М., Коваленко В. В. Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2009. 19 с.

10. Ковальов К. М., Пелюшок В. Г. Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2016. 10 с.

Голова комісії

Костянтин ДУБОНОС

Члени комісії:

Тетяна ТАТАРНИКОВА

Світлана КОСЕНКО

_____ 2021 р.

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 290598201700. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
E-mail: info@univer.km.ua. Розрахунковий рахунок UA 718201720344221004200032328 в ДКСУ у м. Києві.
МФО 820172. Код ЄДРПОУ 14163438

№ _____
На № _____ від 15.12.21

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Ректор університету,
доктор юридичних наук, професор
заслужений юрист України

Олег ОМЕЛЬЧУК

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

**Ковальова Костянтина Миколайовича
на тему: «Основи методики судової експертизи давнини виготовлення
документу» поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за
спеціальністю 081 «Право» галузі знань 08 Право.**

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента Крушинського С. А., членів комісії: доцента кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента Туровця Ю. М., доцента кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента Кравчука О. В. та доцента кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук Копанчука В. О. склала цей акт про те, що теоретичні, методологічні та практичні положення й висновки з проблем методики судово-технічної експертизи документів Ковальовим Костянтином Миколайовичем, знайшли своє застосування у рамках науково-дослідної теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова: «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (номер державної реєстрації 0108U008927).

Рекомендації автора використовуються у освітньому процесі, навчально-методичних та довідкових матеріалах для студентів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова при викладанні навчальних дисциплін: «Криміналістика», «Судова

експертологія», «Застосування криміналістичної техніки при проведенні слідчих (розшукових) дій» за ступенями вищої освіти бакалавра та магістра за спеціальністю 081 «Право».

Зокрема, враховано результати досліджень, викладених у наукових працях Ковальова К.М.:

1. Ковальов К. М. Спеціальні знання, що застосовуються при встановленні давності виготовлення документу // Матеріали VIII Міжвідомчої конференції м. Київ, Національна академія внутрішніх справ навчально-науковий інститут №2, 27 листопада 2019 року, м. Київ, 2019. 481 С.

2. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического исследования документов для установления давности изготовления документов. KLEM. 2020 № 3-3. С. 132-136. (Республіка Польща).

3. Ковальов К. М., Довбій О. О., Гресь О. В., Бичков А. С. Возможности застосування методу раман-спектроскопії під час вирішення актуальних питань технічної експертизи документів. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України 2020 № 2(34), С. 47–56.

4. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України 2021 № 1(35). С. 19-37.

5. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. Донецький Державний університет внутрішніх справ ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ Збірник наукових праць № 2 (75) 2021, С. 140-152.

6. Ковальов К. М. Классификация методов криминалистического документоуправления для установления давности изготовления документов. Международная научно-практическая конференция судебных экспертов «Современные аспекты судебной экспертизы: теория и практика». 01.10.2021, г. Кишинев. (Республика Молдова).

7. Ковальов К. М. Генезис документа, як основи загального і криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України планується друге півріччя 2021 № 2 (36).

8. Програма підготовки працівників Експертної служби МВС України, як судових експертів за експертною спеціальністю 2.4 «Дослідження давнини виготовлення документів» (Уклад. Ковальов К. М., Бичко А. С., Гресь О. В.), схвалена Науковою радою Експертної служби МВС України, протокол № 72 від 08.07.2021.

Голова комісії:

Члени комісії:

Сергій КРУШИНСЬКИЙ

Юрій ТУРОВЕЦЬ

Олег КРАВЧУК

Володимир КОПАНЧУК